

Теорія і практика сучасної психології

2019 р., № 2, Т. 1

Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

Головний редактор:

Зарицька В.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Заступник головного редактора:

Іванцова Н.Б. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Відповідальний секретар:

Гришина Т.А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Редакційна колегія:

Ткач Т.В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Міляєва В.Р. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії культури лідерства Київського університету імені Бориса Грінченка

Солодухова О.Г. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Донбаського державного педагогічного університету

Сущенко А.В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Сущенко Т.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Зубов В.О. – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Шмаргун В.М. – доктор психологічних наук, професор, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету біоресурсів і природокористування України

Шульженко Д.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Ковтун Р.А. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Іноземні члени редакційної колегії

Вишневіська В.П. – доктор психологічних наук, професор, професор спеціальної кафедри Державного закладу освіти «Інститут прикордонної служби Республіки Білорусь» (м. Мінськ, Білорусь)

Lidia Lysiuk – доктор психологічних наук, доктор габілітований, професор кафедри педагогіки та психології Вищої школи економіки та інновацій у Любліні (м. Люблін, Польща)

Pawel Ostaszewski – доктор психологічних наук, професор, доктор габілітований, декан факультету психології Гуманітарно-соціального університету SWPS (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: Н. Ковальчук

Дизайнер обкладинки: А. Юдашкіна

Сайт видання:

www.tpsp-journal.kpu.zp.ua

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

Видавець:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету
інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

*Журнал включено до переліку фахових видань
з психологічних наук згідно наказу Міністерства
освіти і науки України від 24.10.2017 № 1413.*

*Журнал індексується в міжнародних
наукометричних базах даних Index Copernicus
International (Республіка Польща), Google Scholar.*

Видання рекомендовано до друку
та поширення через мережу Internet
Вченою радою
Класичного приватного університету
(протокол № 3 от 24.04.2019 р.)

Усі права захищені.
Повний або частковий передрук і переклади дозволено
лише за згодою автора і редакції.
При передрукуванні
посилання на збірник наукових праць
«Теорія і практика сучасної психології»
обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 22.04.2019.
Підписано до друку 29.04.2019.
Формат 60×84/8. Цифровий друк. Тираж 150 пр.

ISSN 2663-6026 (Print)
ISSN 2663-6034 (Online)

© Класичний приватний університет, 2019

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

<i>О. М. Амплєєва</i> ОСОБЛИВОСТІ ТРЕНІНГОВОЇ ПРОГРАМИ З РОЗВИТКУ ТА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....	5
<i>Н. В. Артюхіна</i> БАЗОВІ СКЛАДОВІ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	10
<i>К. О. Баєва</i> РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ У ВИЗНАЧЕННІ СПРЯМОВАНОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ АКТИВНОСТІ І ОЦІНКИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ.....	17
<i>Н. П. Берегова, О. Ю. Повстюк</i> ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ НЕНОРМАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ ДОШКІЛЬНИКАМИ.....	24
<i>О. С. Ваєринів</i> СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ЕМПАТІЇ В ПСИХОЛОГІЇ.....	28
<i>О. Л. Вакуленко, І. К. Чанчиков</i> ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ.....	32
<i>А. С. Гуляєва, Ю. О. Ковальчук</i> АНАЛІЗ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ ЩОДО ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ ТА СИСТЕМИ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ.....	37
<i>І. В. Данилюк, В. В. Предко</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ УСТАНОВОК У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ЦІННІСНИМИ ОРІЄНТАЦІЯМИ ТА ЕТНІЧНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ УКРАЇНЦІВ.....	42
<i>О. В. Журавльова, О. А. Журавльов</i> АДАПТАЦІЯ УКРАЇНОМОВНОЇ ВЕРСІЇ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ "PURE PROCRASTINATION SCALE".....	50
<i>А. М. Килівник, Я. О. Матвієнко</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	54
<i>Т. С. Кириленко</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ САМОПІЗНАННЯ ЯК ШЛЯХУ ДО ДУХОВНОСТІ.....	58
<i>А. И. Кузнецов</i> ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «ДУША».....	63
<i>Н. Л. Максименко</i> СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІТ-ФАХІВЦЯ: ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ І ДЕМОГРАФІЧНІ ПРЕДИКТОРИ.....	68
<i>М. М. Мельничук</i> СУЧАСНА МІФОТВОРЧІСТЬ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ.....	75

<i>К. Л. Мілютіна</i> ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНИХ СПІЛЬНОТ.....	80
<i>А. В. Олійник</i> ЖИТТЄСТВЕРДНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ У ПСИХОПРОФІЛАКТИЦІ СУЇЦИДАЛЬНОСТІ.....	85
<i>М. С. Омельченко</i> РЕФЛЕКСИВНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД У РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ КОРЕКЦІЙНОГО ПЕДАГОГА.....	90
<i>Т. С. Сапельнікова, Ю. О. Щербунова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....	94
<i>Е. Т. Соломка, А. Т. Бойко, А. Б. Хлопек, О. М. Іваць</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПЕДАГОГА.....	98
<i>С. Г. Уварова</i> ОНТОЛОГІЯ ПСИХОАНАЛІЗУ В НАТУРАЛІСТИЧНОМУ, СТРУКТУРАЛЬНОМУ, ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОМУ, ЕКЗИСТЕНЦІЙНОМУ ТЛУМАЧЕННЯХ.....	108
<i>С. В. Харченко</i> НЕЙРОДИНАМІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ЗДІБНОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ КУРСАНТІВ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ.....	115
<i>О. В. Хуртенко, Б. О. Бортун</i> СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ СПОРТОМ У СТУДЕНТІВ.....	119
<i>В. О. Чепурна</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СТУДЕНТСЬКІ РОКИ.....	124

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Л. В. Сіроха</i> ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВНИЧИХ ПРОФЕСІЙ У ПЕРІОД ЇХНЬОГО ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ.....	129
<i>І. І. Чечко</i> ГОТОВНІСТЬ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ.....	134

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

<i>О. В. Азаркіна</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ НАРКОТИЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	139
<i>Ю. В. Борець, У. В. Настояща</i> ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНУ ГАРМОНІЙНОСТІ.....	144

<i>О. Р. Гереза, М. О. Волошенко</i> ДЕВІАНТНЕ МАТЕРИНСТВО В СУЧАСНОМУ БАТЬКІВСТВІ.....	148
<i>Т. В. Клібайс, К. О. Чернець</i> ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ЖІНОК З ВІКТИМНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	151
<i>Г. А. Кошонько</i> ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДРУЖНЬОЇ СУМІСНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА.....	155
<i>Н. О. Кримова, О. М. Лисенко</i> ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ГРУПОВИХ ПРОЦЕСІВ.....	161
<i>В. В. Мойсеєнко</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ ОСОБИСТОСТІ В СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ	165
<i>В. А. Савчук</i> ІСТОРИЧНИЙ МІФ: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В РАМКАХ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ.....	170
<i>І. Ю. Чайка, І. Ю. Бондаренко</i> ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ВЕТЕРАНАМИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ В ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ.....	177
<i>О. Ф. Яцина</i> КОНСТРУЮВАННЯ ПРАКТИК ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПАРТНЕРСТВА ТА БАТЬКІВСТВА: ДИСКУРСОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....	184

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.35

О. М. Амплєєвакандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ОСОБЛИВОСТІ ТРЕНІНГОВОЇ ПРОГРАМИ З РОЗВИТКУ ТА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

У статті розглянуто проблему дослідження місця емоційного інтелекту в системі навчання майбутніх психологів. Узагальнено концептуальні підходи до розуміння емоційного інтелекту. Представлено тренінгову програму із застосуванням різноманітних технік та структурних компонентів емоційного інтелекту. Зокрема, розроблений тренінг направлений на розуміння невербальних сигналів, вміння управляти собою, почуттями, станами, внутрішнім діалогом. Також після проходження тренінгу студенти-психологи зможуть більш досконало розпізнавати та усвідомлювати свої власні емоції та емоції інших людей.

Ключові слова: емоційний інтелект, тренінгова програма, невербальні сигнали, почуття, стани, емпатичне віддзеркалення, невербальний потік інформації, психологічне консультування, діагностика.

Постановка проблеми. За умов динамічного розвитку сучасного суспільства висувуються значні вимоги до професіоналізму та компетентності фахівців у галузі психології. Від майбутніх психологів-практиків очікують не тільки засвоєння відповідних знань, умінь і навичок, але й виходу на високий рівень особистісного розвитку та саморозвитку (О.Ф. Бондаренко, Г.Ю. Белокрилова, Т.М. Буякас, С.Д. Максименко, Н.В. Чепелєва та інші). Важливим фактором, що забезпечує цей процес, на нашу думку є наявність у студентів високого рівня емоційного інтелекту як ключового засобу успішної самореалізації особистості [2, с. 145].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен емоційного інтелекту досліджувався вченими у різних напрямках. Так, операціоналізацією емоційно-інтелектуального конструкту займалися такі вчені, як І.М. Андрєєва, О.І. Власова, Г.Г. Гарскова, Д. Карузо, Д.В. Люсін, Дж.Д. Майер, Е.Л. Носенко, Р. Робертс та П.С. Саловей. Так, Д.В. Люсіна розглядала емоційний інтелект як конструкт, що має подвійну природу, який, з одного боку, пов'язаний із когнітивними здібностями, а з іншого – з особистісними характеристиками.

Дослідженням емоційного інтелекту як особливого виду інтелекту займалися Д.В. Ушаков, О.І. Власова, С.П. Дерев'яно. Адаптивні функції та адаптаційний потенціал емоційного інтелекту вивчали І.Ф. Аршава, Р. Бар-Он, М.А. Бреккет, Н.В. Коврига, Т.М. Кумскова, В.В. Овсянникова,

Г.В. Юсупова. Зокрема, Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига та Г.М. Бреслава більш докладно розглядали емоційний інтелект як компонент емоційної сфери особистості.

Що стосується аналізу особистості практичного психолога у процесі професійної діяльності, то в цьому контексті доцільно виокремити дослідження таких вчених, як Г.О. Балл, О.Ф. Бондаренко, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Н.І. Пов'якель, О.П. Саннікова та Н.В.Чепелєва [1, с. 10].

Мета статті. Головною метою статті є теоретичне та емпіричне дослідження особливостей використання засобів емоційного інтелекту, представлення тренінгової програми з розвитку та підвищення рівня емоційного інтелекту у студентів-психологів.

Виклад основного матеріалу. На основі структурного вивчення складу і балансу елементів емоційного інтелекту як системи властивостей, характеристик і конструктів особистості у статті запропоновано концептуальні засади організації і реалізації багатостороннього розвитку в студентів-психологів ключових інструментальних засобів емоційно-чуттєвого сприйняття і психологічної допомоги людині, а також вирішенні інших професійних психологічних задач.

Контроль рівня застосування емоційного інтелекту фахівцем із психології – дуже складна задача для емпіричних вимірів. Різноманітні опитувальники емоційного інтелекту стосуються

далекого минулого його вияву, а для їх використання у формуючому експерименті необхідно, щоб частина часу спеціальної підготовки включала реальне психологічне консультування і психотерапію. Тільки за цієї умови можливе впровадження техніки емоційного інтелекту у тканину практичної роботи психолога.

Система тестування знань і вмій, використана як частковий інструмент оцінки ефекту спеціальної психологічної підготовки, складається з тестової перевірки знань структурного раціонально-логічного рівня, знань, сигналів невербальних потоків, тесту реальної поведінки з реалізації базової схеми-послідовності психотерапевтичної і консультативної роботи, а також тесту реальної поведінки, у якому оцінювалась здатність відреагувати на значущі для інтерактивної діагностики станів особистості сигнали «умовного клієнта».

Знання *структур раціонального рівня* включає перевірку знань складових системного підходу (аналізу і синтезу), важливих при діагностуванні проблеми клієнта; перевірку знань етапності проблемного аналізу ситуації і особистості клієнта; перевірку знань і легкості їх актуалізації в області базових рис особистості, акцентуацій і патології; знань психологічної структури діяльності людини; знань головних методів впливу психологів під час консультування; знань ключових психотерапевтичних напрямків і їх суті та ключових методів терапії і психологічної роботи у їх межах; знання базових моделей психологічного самозахисту.

Знання *невербальних сигналів особистості* включає перевірку знань сутності і механізмів емоцій і почуттів; оцінку знань міміки і пантоміміки, жестів та кластерів оптико-кінетичної системи невербальних сигналів; знання просторово-часових невербальних сигналів; знання ключових професійно (для впливу) і діагностично необхідних модулаторів мовлення та інших сукупних сигналів екстралінгвістичної і паралінгвістичної системи знаків; знання комплексних невербальних сигналів особистості, які відповідають типовим класам особистісних проблем клієнтів.

Тест реальної поведінки у формі ілюстративної реалізації з умовним клієнтом *логіки проблемного аналізу* та психологічного консультування на прикладі простої проблеми. Оцінка включає критерії професійного поведіння, структурованість взаємодії, дієвість рекомендацій та інше. Роль клієнта виконує інший студент, якому надана для імітування конкретна психологічна проблема й інструкція з її виразу не безпосередньо, а через опис різних ситуацій, де вона виявляється.

Тест відреагування значущих сигналів особистості для включення їх у тканину спілкування, консультування, психотерапії реалізується у різних варіантах. У відповідь на невербальний сигнал можливі варіанти відреагування: 1) віддзер-

калення; 2) суміжний інший невербальний сигнал; 3) запитання, пов'язане зі стимульним невербальним сигналом; 4) виправдана зміна напрямку розмови у неочікуваному напрямку без зв'язку зі змістом сигналу; 5) застосування методу впливу, що викликає у клієнта стан, протилежний наявному (сум змінюємо на радість тощо); 6) якоріння ресурсного стану, що демонструється як невербальний сигнал; 7) виклик ресурсного стану як відповідь на невербальний сигнал та інші способи (наприклад, гумор, припинення розмови, перенос, обумовлювання поведінки тощо).

Ключовий критерій оцінки – ступінь усвідомленості взаємодії самим психологом, різноманіття його репертуару психологічно і терапевтично виправданого реагування на сигнали у взаємодіях із клієнтом. Відповідно до запропонованої нами концепції інструменталізації емоційного інтелекту, ключовою задачею психологічної підготовки має стати розвиток асоціативного вмісту рівня предсвідомого психолога. Іншими словами це формування стійких пар «невербальний сигнал» і його «змісти».

З метою підвищення рівня емоційного інтелекту у студентів-психологів нами було розроблено тренінгову програму із застосуванням різноманітних технік та структурних компонентів емоційного інтелекту. Вищезазначений тренінг дозволить навчитися:

1) більш досконало розпізнавати та усвідомлювати свої власні емоції та емоції інших людей;

2) розуміти невербальні сигнали (міміка, жести та інші);

3) управляти собою, почуттями, станами, внутрішнім діалогом.

Відповідно до досліджень в області розвитку емоційного інтелекту, він проявляється у професійній діяльності через 15 компетенцій (професійно важливих інтегральних якостей, що містять у собі знання, вміння, навички та установки). Спеціально підібраний набір ефективних вправ дозволить учасникам тренінгу розвинути ті з компетенцій, якими вони володіють недостатньо.

Тренінг починається організаційним моментом, який містить: знайомство, представлення змісту тренінга, розмову про очікування учасників, введення правил поведінки, «розігрівачі» ігри, ігри на посилення уваги та працездатності. Після завершення цього етапу учасникам тренінгу пропонується по колу виконати всі запропоновані тренером вправи. Наводимо приклад таких вправ, модифікованих нами.

Вправа 1. «Відображення почуттів»

Всі учасники тренінгу розбиваються на пари. Один із учасників пари промовляє емоційно забарвлену фразу. Другий спочатку розповідає своїми словами зміст того, що сказав перший, а потім намагається визначити почуття, яке відчу-

вав його партнер у момент вимовляння фрази. Партнер оцінює точність обох відображень. Потім учасники міняються ролями.

Вправа 2. «Зрозумій іншого»

Кожний учасник протягом 2–3 хвилин описує настрої когось у групі. Необхідно уявити, відчуття людини, її стан, емоції, переживання і все це описати на папері. Потім всі записи озвучуються та підтверджується їх достовірність.

Вправа 3. «Внутрішній голос»

Учасники стають по колу. Один із учасників групи (назвемо його «Х») обирає собі того, хто буде грати роль його внутрішнього голосу. Він встає за спиною учасника «Х» і говорить від першої особи: «Я (ім'я учасника «Х») зараз відчуваю..., тому що..., через те, що...». Потім ведучий задає питання учаснику «Х»: «Чи правий твій внутрішній голос? Чи все він сказав із того, що ти хотів би почути? Може, ти хотів би почути інший «внутрішній голос»?» Потім наступний учасник групи обирає собі «внутрішній голос». Питання для обговорення:

1. З якими труднощами Ви зіткнулися під час виконання вправи?

2. Що ускладнює або полегшує відображення почуттів іншої людини?

3. Які почуття Ви відчували?

Вправа 4. «Дзеркальне відображення суджень»

Група ділиться на пари. Одна людина описує будь-яку ситуацію із негативного боку, інша знаходить позитивні аспекти цієї ж ситуації.

Вправа 5. «Хто ти?»

Кожному учаснику пропонується написати характеристику невербальної поведінки одного зі студентів групи. Потім характеристики зачитуються без зазначення адресата. Група повинна визначити, кому належить озвучена характеристика.

Вправа 6. «Контакт масок»

Всі учасники малюють собі маску. Вона може бути будь-якого вигляду, на своє власне бажання. Після виготовлення масок учасники сідають по колу. Ведучий стає в центрі кола, закриває очі та починає повільне обертання, витягнувши руку (вказівний палець у вигляді «стрілки»). Коли він зупиниться і відкриє очі, «стрілка» вкаже на когось із присутніх: з цієї людини і починається обговорення. Кожен (у будь-якому порядку) повинен висловити свою думку про маску, яку обговорюють:

– чи цікава маска і чим, чи підходить вона цій людині (з суб'єктивною точкою зору того, хто висловлюється);

– які особливості характеру людини відбиті в цій масці;

– які особливості свого характеру людина (на думку того, хто говорить) хотіла б приховати за допомогою цієї маски;

– яка маска на думку того, хто говорить, краще підійшла б для цієї людини (літературного героя, якого-небудь звіра, героя фільмів, історичної особи і так далі).

Ведучий повинен стежити, щоб висловилися усі. Після обговорення маски першої людини, він переходить до наступної (наприклад, рухаючись за годинниковою стрілкою). Цей етап заняття не повинен тривати більше години, після чого розмови на тему масок припиняються. Потім ведучий говорить: «У повсякденному спілкуванні ми теж іноді носимо маски. Тільки маски ці не з паперу, а з мускульного гриму – особливого виразу обличчя, пози, тону. Зараз ми подивимося, що це таке». Учасники сідають у коло, в центр якого викладаються (тестом вниз) сім карток (якщо учасників більше, то дублюються картки 3–6).

1) маска байдужості;

2) маска прохолодної ввічливості;

3) маска зарозумілої неприступності;

4) маска агресивності («спробуй не послухай мене»);

5) маска слухняності або догодження;

6) маска доброзичливості або співчуття;

7) маска простодушно-дивакуватої веселості.

Всі учасники навмання вибирають собі по одній картці і читають текст (не вголос). За порядком дотримання номерів карток кожен повинен продемонструвати «маску», яка дісталася йому: потрібно придумати ситуацію, в якій довелось б надіти цю маску, і відтворити ситуацію. Наприклад, кому дісталася маска байдужості, може зображувати сценку: «Він опинився в купе із подружньою парою, що свариться. З міркувань такту йому доводиться робити вигляд, що він нічого не бачить і не чує». Після чого група оцінює, наскільки людина зуміла зобразити необхідну маску. Потім переходять до наступної сценки.

Питання для обговорення:

– Які переживання виникали під час виконання завдання?

– Чи важко було зображувати маски?

– Чому люди надівають маски в ході спілкування?

– Що нового ви дізналися, виконуючи вправу? [3, с. 67]

Вправа 7. «Відображення емоційного стану»

Всі учасники розбиваються на пари. Один виконує роль дзеркала, яке повинне відбити показаний партнером емоційний стан. Вправа виконується за допомогою міміки і пантоміми. Кожен виконує вправу по три рази (різні емоційні стани).

Вправа 8. «Передача почуттів»

Учасники встають потилицею один за одним. Останній повертає передостаннього і передає йому мімікою яке-небудь почуття (радість, гнів, печаль, здивування і тому подібне). Друга людина повинна передати наступній це ж почуття. У першого учас-

ника запитують, яке почуття він отримав, і порівнюють із тим, яке почуття було послане спочатку.

Вправа 9. «Список емоцій»

Групі пропонується назвати якомога більше слів, що означають емоції. Потім хтось виходить і зображує емоцію мімікою і жестами. Усі відгадують. Перший, хто відгадав, показує свою емоцію.

Ускладнення: Вправа проводиться по колу. Одна людина називає емоцію, а всі інші її показують.

Питання для обговорення:

– Яке слово було найважче показати?

– Чи у всіх був однаковий вираз обличчя при зображенні емоції? Чому?

– Чи можуть люди відчувати одні і ті ж емоції і мати абсолютно різний вираз обличчя? Коли? [6, с. 27].

Вправа 10. «Геометрична фігура»

Учасникам (усій групі або кожному по черзі) пропонується накреслити рукою в просторі перед собою прямокутник. Завдання виявляє очевидні варіації у проявах експресії. Один учасник малює в повітрі невелику фігурку, ледве обертаючи прямим вказівним пальцем, не рухаючи при цьому ні очима, ні головою. Інший підключає енергію усієї руки, його погляд синхронно відстежує контури уявної фігури, рухається голова і корпус тіла. Третій «рубає» долонею, немов перед ним щось тверде. А хтось м'яко оперує кистю руки, використовуючи середній або широкий жест.

Наприкінці тренінгу учасникам роздаються оціночні анкети з метою виявлення загального враження про тренінг.

Оціночна анкета: «Загальна оцінка ефективності тренінгу»

1. Як ви оцінюєте тренінг в цілому? **1, 2, 3, 4, 5**

2. Яка частина тренінгу була:

а) Найбільш вдалою?

б) Найменш вдалою?

3. Що вам не сподобалося?

4. На які питання ви не отримали відповіді?

5. Який відсоток наданої на тренінгу інформації був корисним саме вам?

100%, 90%, 80%, 70%, 60%, 50%, 40%, 30%, 20%, 10%, 0%

6. Оцініть, будь ласка, роботу тренера за 5-ти бальною шкалою:

1, 2, 3, 4, 5

Висновки і пропозиції. Таким чином, запропонований нами тренінг можна розглядати як певну частину навчальної програми, яка спрямована на розвиток та підвищення рівня емоційного інтелекту у студентів-психологів. Тренінг вмить, що складають цілісну систему технік емоційного інтелекту, це ключова форма спеціальної психологічної підготовки, яка спрямована на формування інтер-

Оціночний лист учасника тренінгу

Сподобалось та знадобиться	Не знаю, чи знадобиться	Не сподобалося та не знадобиться
1.	1.	1.
2.	2.	2.
3.	3.	3.
4.	4.	4.
5.	5.	5.
6.	6.	6.

претаційних автоматизмів невербальних сигналів, миттєвого використання невербальної інформації для підтримки спілкування, зміни його напрямку, а також як приводу для корекційного впливу.

Найбільша складність тренінгової форми роботи – необхідність багаторазового повторення невербальних сигналів, що є єдиним способом досягнення майстерності їх практичного миттєвого використання. Численні повтори потребують значної професійної мотивації студентів. Так, помилково вважають, що для професійності достатньо лише інформованості про невербальні сигнали. Без тренінгової автоматизації теоретична інформація забувається майже на 90%, що унеможливорює використання техніки емоційного інтелекту.

Література:

1. Амплеева О.М. Особливості навчання майбутніх психологів із використанням принципів емоційного інтелекту. Науковий вісник Херсонського державного університету. Т. 1. Вип. 1. Херсон : ХДУ, 2018. (Серія «Психологічні науки»). С. 9–14.
2. Амплеева О.М. Взаємозв'язок емоційного інтелекту з різними напрямками практичної психології. Молодий вчений. № 2, 2019. С.145–149.
3. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості (Учбовий посібник для студентів старших курсів психологічних факультетів та відділень університетів). Харків : Фоліо, 1996. 237 с.
4. Журавльова Л.П. Діагностика форм та типів емпатії // Психологія. Зб. наук. праць НПУ ім. М. Драгоманова. Сер. № 12. Психологічні науки. 2010. № 31 (55). С. 154–161.
5. Кутеева В.П. Эмоциональный интеллект как основа успешности в профессиональной деятельности. Отечественная и зарубежная педагогика. 2012. № 3 (6). С. 59–65.
6. Саннікова О.П. Феноменология личности. Выбранные психологические работы. Одесса : СМІЛ. 2003. 256 с.
7. Филатова О. Эмоциональный интеллект как показатель целостного развития личности. Персонал. № 5. 2000. С. 100–103.

Амплеева О. М. Особенности тренинговой программы по развитию и повышению уровня эмоционального интеллекта у студентов-психологов

В статье рассмотрена проблема исследования места эмоционального интеллекта в системе обучения будущих психологов. Обобщен концептуальный подход к пониманию эмоционального интеллекта. Представлена тренинговая программа с применением различных техник и структурных компонентов эмоционального интеллекта. В частности, разработанный тренинг направлен на понимание невербальных сигналов, умение управлять собой, чувствами, состояниями, внутренним диалогом. Также после прохождения тренинга студенты-психологи смогут более детально распознавать и понимать свои собственные эмоции и эмоции других людей.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, тренинговая программа, невербальные сигналы, чувства, состояния, эмпатическое отражение, невербальный поток информации, психологическое консультирование, диагностика.

Amplieieva O. M. Features of the training program for the development and improvement of the level of emotional intelligence among psychology students

The article deals with the problem of studying the place of emotional intelligence in the system of training future psychologists. The conceptual approach to understanding emotional intelligence is summarized. A training program using various techniques and structural components of emotional intelligence is presented. In particular, the developed training is aimed at understanding non-verbal signals, the ability to control oneself, feelings, states, and internal dialogue. Also, after passing the training, psychology students will be able to more fully recognize and understand their own emotions and the emotions of others.

Key words: emotional intelligence, training programs, non-verbal signals, feelings, states, empathic reflection, non-verbal flow of information, psychological counseling, diagnostics.

БАЗОВІ СКЛАДОВІ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено дослідження базових складових життєтворчості особистості, а саме особливостей її життєстійкості, психологічного благополуччя, психологічних меж та суверенності психологічного простору у юнацькому віці. Підкреслюється, що саме ці психологічні показники особистості сприяють можливості успішної адаптації до навколишнього світу, практичного оволодіння ним та здійсненню життя як індивідуально-особистісного творчого проекту. З'ясовуються, що сучасні студенти потребують корекційно-розвивальних вправ щодо покращення дії базових складових їхньої можливості самостійно творити своє життя. В якості підтримання й розвитку потенціалів життєтворчості юнаків рекомендується звернутися до арт-терапії.

Ключові слова: особистість, розвиток, життєтворчість, базові складові життєтворчості, життєстійкість, психологічне благополуччя, психологічні межі особистості, суверенність психологічного простору.

Постановка проблеми. Стаття присвячена дослідженню особливостей базових складових життєтворчості у сучасного юнацтва. Проблема життєтворчості особистості, перш за все, пов'язана із розширенням її світу, розширенням її життєвих відносин і можливостей. Життєтворчість можна визначити як особистісно-орієнтовану практику розвитку й корекції взаємин людини зі світом, що призводить до актуалізації її особистісних потенціалів [3]. З боку особистості життєтворчість передбачає певні психологічні передумови та певний рівень відкритості й відповідальності, які починають розвиватися й формуватися ще з дитинства і можуть стати базою для ефективного, продуктивно-творчого існування людини [1]. Під такими передумовами ми розуміємо не біологічні підніжжя особистості, а саме особистісні характеристики, які можуть стати опорою для здійснення її власної життєтворчості. Вони дозволяють людині витримувати навантаження й продуктивно діяти в непостійних умовах соціально-психологічних процесів, а також надають суб'єктивне самовідчуття власної ефективності, цілісності й осмисленості свого буття. Отже, мова йде про життєстійкість, психологічне благополуччя, психологічні межі та суверенність психологічного простору особистості, що сприяють можливості розвивального розмикання її меж задля успішної адаптації до навколишнього світу, практичного оволодіння ним та здійсненню життя як індивідуально-особистісного творчого проекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження життєтворчості пов'язується вченими із цілісною (С. Максименко, І. Семенов, В. Семиченко, С. Степанов та інші), адаптованою (А. Сухоруков), творчою (В. Дружинін, В. Моляко, Я. Пономарьов, Л. Сохань та інші),

духовною (І. Бех, П. Єршов, М. Каган, М. Савчин, П. Симонов) особистістю й розвинутою індивідуальністю (Н. Ануфрієва, О. Саннікова, В. Татенко, Н. Чепелева), здатною до саморозвитку (Г. Костюк та інші), самоактуалізації (А. Маслоу), саморегуляції, особистісного зростання (Н. Бітянова, М. Боришевський, І. Булах, П. Лушин, Н. Пов'якель, К. Роджерс) та самореалізації (Д. Леонтьєв, Л. Коростильова, Н. Сарджвеладзе та інші). Але усі ці процеси потребують особливого підґрунтя, завдяки якому стає можливою якісна свідома перебудова самого себе та самовдосконалення. Отже, дослідження життєстійкості, психологічного благополуччя, психологічних меж та суверенності психологічного простору особистості як базових основ її життєтворчості дозволяє виявити реальну готовність особистості до актуалізації її особистісних потенціалів. Про це свідчить аналіз наукових робіт О. Асмолова, Л. Гримак, А. Журавльова, С. Нартової-Бочавер, Т.С. Леві, Н. Саліхової, К. Уілбера та інших, у яких емпіричні дослідження та теоретичні узагальнення присвячені вивчання психологічних меж особистості та суверенності її власного психологічного простору. Дослідження проблематики пов'язано і з роботами Ж. Вірної, Б. Братуся, З. Карпенко, С. Максименко, Т. Хомуленко, Д. Фельдштейна та інших, де розглядається аксіологічний вимір психологічного простору особистості. Також особливої уваги заслуговують роботи К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, Н. Жигайло, С. Рубінштейна, М. Савчина, В. Слободкінова, О. Старовойтенко, К. Ріфф, М. Ягоди, В. Татенко, Т. Титаренко, Т. Ларіної, Г. Олпорта, А. Маслоу, К. Роджерса, Е. Еріксона, Р. Райана та Е. Десі, С. Мадді та С. Кобейза, у яких ретельно досліджені проблеми психологічного благополуччя та життєстійкості особистості – конструктивних психологічних уста-

новок щодо прийняття особистістю відповідальності за власне життя.

Мета статті. Головною метою роботи є визначення особливостей базових складових життєтворчості особистості у сучасного юнацтва.

Виклад основного матеріалу. У сучасній вітчизняній психології робляться спроби цілісного осмислення взаємозв'язку базових особистісних характеристик, відповідальних за успішне самоздійснення особистості [5]. У зв'язку з цим нами була побудована модель взаємозв'язку між базовими складовими життєтворчості особистості.

Розглянемо її детальніше.

Життєстійкість можна аналізувати як систему упевненостей про себе, про світ, про свої стосунки зі світом. Тобто життєстійкість як психологічна характеристика може стати основою для формування суверенності психологічного простору людини, для відстоювання нею своїх власних територіальних меж та успішного перероблювання (асиміляції) або нівелювання негативних зовнішніх впливів, що є дуже важливим для процесу життєтворчості. Саме життєстійкість дозволяє людині виносити тривогу, невідомість та незмінність у випадку екзистенційного вибору. Життєстійкість охоплює три відносно автономні складники: залучення, контроль, прийняття ризику. Адекватна дія цих складників заважає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях, що також впливає на зберігання суверенності психологічного простору особистості. У свою чергу, згідно з С. Мадді, у життєстійкості проявляється справжність людини [7]. Як і здатність до саморозвитку, суверенність людини визначає її життєстійкість, оскільки дозволяє їй проживати своє життя і при цьому зберігати динамічну рівновагу: розвивається життя – розвивається особистість. Суверенність та життєстійкість можна розглядати як підстави для життєтворчості особистості. Саме вони уможливають конгруентну внутрішню свободу, згоду із собою, самостійність вибору особистості й відповідальність за нього.

Взаємозв'язок між життєстійкістю та психологічними межами пов'язаний із проблемами росту й

розвитку особистості. Їхній розвиток вирішальним чином залежить від стосунків батьків із дитиною. Наприклад, для розвитку такого компонента життєстійкості як «залучення» дуже важливі підтримка й прийняття, схвалення та любов із боку значущих для неї осіб. Для розвитку контролю треба підтримувати починання дитини, її поривання управлятися із все складнішими задачами на межі своїх потенцій. Розвиток прийняття ризику залежить від багатства вражень, мінливості й неоднорідності середовища. Життєстійкість впливає на оцінку ситуації, стимулює прийняття правильних рішень, що, у свою чергу, позначається на поведінці, на здатності долати труднощі, на здатності розширювати власні межі. Іншими словами, життєстійкість показує психологічну живучість, покращену результативність та продуктивність особистості. Життєстійкість є одним із основних вимірів особистої здібності людини до досконалих і складних форм саморегуляції, що є дуже важливим у процесі життєтворчості.

У свою чергу дія психологічних меж особистості є показником її власної життєстійкості, яка проявляється у їхньому функціонуванні [6]. Про адекватне функціонування психологічних меж особистості може свідчити їхня рухливість (завдяки чому звужується або розширюється особистісний простір) та зміну проникності й селективності. Звуження особистісного простору можливе у випадку збільшення «щільності» та відповідно непроникності та жорсткості його меж, що може забезпечити найкраще збереження ядра особистості, до якого можна віднести життєстійкість. Такий стан, можливо, буде супроводжуватися накопиченням психічної енергії, внутрішньо-особистісними процесами самовизначення та самоусвідомлення. Спровокувати таке самозанурення може соціальна дезадаптація, що усвідомлюється особистістю, травматичне вторгнення в особистісний простір ззовні та внутрішній конфлікт будь-якого походження. Проявом ригідності особистісних меж можна вважати аутичну поведінку [2]. Протилежна ситуація буде пов'язана із розширенням психологічного простору особисто-

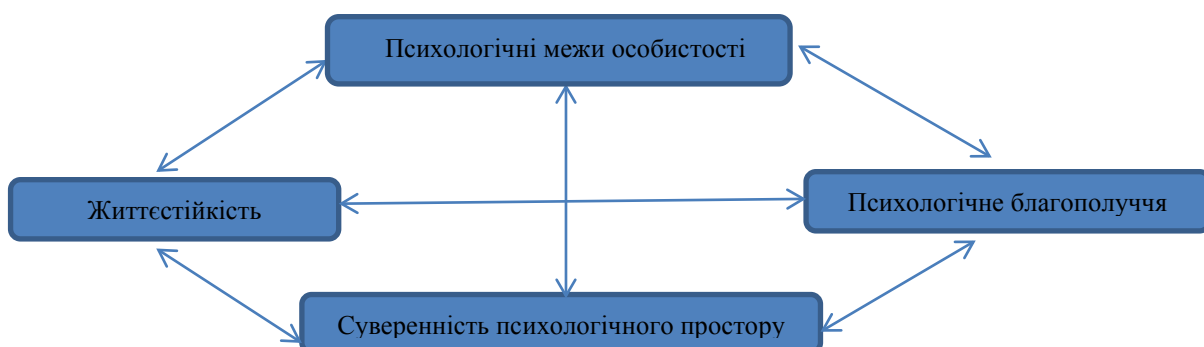

Рис. 1. Модель взаємозв'язку між базовими складовими життєтворчості особистості

сті, витонченням та збільшенням прозорості меж, зниженням їхньої селективності, тобто більшою здатністю до життєтворчості.

Основна функція психологічного благополуччя полягає у створенні динамічної рівноваги між людиною та навколишнім світом. Його можна розглядати як передумову узгодженості між особистістю та оточенням, як одне із мірил соціально-психологічної адаптації. Вважаємо, що психологічне благополуччя особистості є визначальним критерієм її самозбереження особистості й воно тісно пов'язано з її психологічними межами. «Благополучна», «здорова» особистість здатна знаходитись у стані гармонії із навколишнім світом [8]. Тож показником благополуччя особистості буде збалансована дія її психологічних меж. Особистість, яка здатна адекватно «брати» або «віддавати», тобто робити адекватний взаємобмін із навколишнім середовищем, здатна також адекватно розширювати власний психологічний простір. І навпаки, соціальна дезадаптація, що усвідомлюється особистістю, травматичне вторгнення у її особистісний простір ззовні та внутрішній конфлікт будь-якого походження можуть призвести до крайнього звуження та ригідної дії її психологічних меж, що також негативно відіб'ється на її здатності до життєтворчості.

Психологічне благополуччя пов'язане із переживанням змістової наповненості й осмисленості цінності життя в цілому як засобу досягнення особистісних цілей. Воно є інтегральним показником ступеня реалізації особистістю власної спрямованості, що суб'єктивно проявляється у відчутті щастя, задоволеності життям і собою. Цей феномен стосується всіх аспектів життя людини, а значить і особистісної самоактуалізації, саморозвитку, здійсненню власного життєтворчого проекту. Особистість задовольняє власні потреби в соціальному просторі. Тому вона має балансувати між задоволенням власних потреб і потребами суспільства; вона повинна підтримувати рівновагу між внутрішніми механізмами функціонування та умовами соціально-психологічного простору. Отже, з одного боку є необхідним включення людини в життя соціуму, актуалізація її певних соціальних компетенцій і спрямованість на соціальні норми, а з іншого боку для життя людини також необхідна орієнтація на власні інтереси, особистісне зростання. Отже, аналіз всіх прагнень нам демонструє необхідність балансу між адаптацією як пристосуванням до вимог соціуму і самореалізацією як втіленням свого потенціалу, тобто максимально ефективним використанням людиною всієї сукупності своїх сил, здібностей, навичок і інших ресурсів у своїй індивідуально неповторній ситуації життєтворчості зі збереженням суверенності власного психологічного простору. Суверенізація особистості – це її духовне

і моральне розкріпачення, позбавлення від тиску соціальних стереотипів, побоювань, знаходження нею свого «Я» [4]. Цей хід подій вказує на віднову в людині почуття гідності, переконання в захищеності своїх прав, що особливо актуально у зв'язку з її психологічним благополуччям.

Суверенність психологічного простору й психологічні межі особистості також слід розглядати у взаємозв'язку. Людина, визначаючи свій індивідуальний простір, адаптуючись до навколишнього середовища, змінює психологічні межі: то звужує їх, то розширює. Оптимальні межі особистості дають право відмовлятися, виражати відкрито свої почуття, бути самим собою, зберігаючи те, що є суттєво значущим, зберігати суверенність власного психологічного простору [2]. Суверенність є не просто ознакою гармонії із самим собою як інтрапсихологічне явище, а й синергетичним ставленням до життєвих ситуацій, які подаються мовою середовища [4]. Тому суверенність можна розглядати через ставлення до різних вимірів психологічного простору, через відокремлення від них. Суверенність особистості як здатність людини контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір заснована на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки. Передумовою усвідомлення особистістю своєї суверенності є кристалізація «Я», зрілість емоційно-психологічного ставлення до світу, розвиток самосвідомості, встановлювання власних психологічних меж. Суверенність проявляється у переживанні автентичності власного буття, доречності в просторово-часових і ціннісних обставинах життя, що сприяє прийняттю та впевненості людини в тому, що вона діє згідно із власними бажаннями й переконаннями, що є дуже важливим для життєтворчої самореалізації людини. Таким чином, створена та описана модель дозволяє наглядно побачити взаємозв'язки між базовими складовими життєтворчості особистості.

Емпіричне дослідження проводилося у 2018–2019 рр. на базі ОНУ імені Мечникова серед студентів 2–4 курсів ФПСР. Вибірка респондентів складала 120 осіб у віці 18–22 років. Для дослідження базових складових життєтворчості особистості та визначення взаємозв'язку між ними були використані наступні методики: «Тест життєстійкості» С. Мадді (в адаптації Д.О. Леонтєва, О.І. Рассказової); методика «Психологічні межі особистості» Т.С. Леві; методика «Шкала психологічного благополуччя» Керол Ріфф (в адаптації Т.Д. Шевеленкової, П.П. Фесенко); опитувальник «Суверенність психологічного простору–2010» за авторством С.К. Нартової-Бочавер.

Під час проведеного дослідження були отримані наступні результати.

По всій вибірці респондентів юнацького віку, що взяли участь у дослідженні, життєстійкість представлена тільки на двох рівнях, а саме: 35% осіб характеризуються низьким рівнем життєстійкості, що у свою чергу говорить про їхню неготовність активно і гнучко діяти в ситуації стресу, долати труднощі, емоційно стабільно реагувати на стресовий вплив, адаптуючи власні межі та зберігаючи суверенність власного психологічного простору; 65% респондентів мають середній рівень життєстійкості, що говорить про те, що вони можуть стійко впоратися зі стресовими ситуаціями, зберігаючи суверенність власного психологічного простору шляхом більш гнучких психологічних меж, сприймаючи стресові ситуації як менш значущі, але в деяких випадках можуть піддатися впливу стресу, коли вплив стресового стимулу переважає можливість його асиміляції у психологічному просторі особистості.

Середньогрупові показники за параметрами «Залучення», «Контроль», «Прийняття ризику» демонструють невпевненість юнаків у собі, вони не отримують задоволення від власної діяльності, почувають себе знехтуваними; існує часткова або вибіркова переконаність у тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований. Також є часткова або вибіркова згідність із тим, що все, що з ними трапляється, сприяє їх розвитку внаслідок знань та досвіду, неважливо позитивного або негативного. Все це може свідчити про слабкість дії їх власних психологічних меж та не утримання суверенності власного психологічного простору.

У цілому за параметром «життєстійкість» в середньому по групі домінують показники, що характеризують середній рівень можливості респондентів впоратися зі стресовими ситуаціями, зберігаючи суверенність власного психологічного простору за рахунок більш гнучких психологічних меж, сприймаючи стресові ситуації як менш значущі, але в деяких випадках можуть піддатися впливу стресу, коли вплив стресового стимулу переважає можливість його асиміляції у психологічному просторі особистості.

Звертає на себе увагу повна відсутність високого рівня життєстійкості серед респондентів вищевказаної вибірки. Як відомо, чим вищий у людини рівень життєстійкості, тим менше вона страждає від впливу кризи, тим більш вона здатна до зберігання свого власного психологічного простору, до розширення його меж, до власної життєтворчості. Респонденти із високим рівнем життєстійкості відрізняються позитивним самопочуттям, емоційною стабільністю, активною соціальною позицією, в той час як юнаки і дівчата з низьким рівнем життєстійкості скаржаться на погане самопочуття, зниження настрою і соціальної активності.

Тож можна зробити висновок, що респонденти цієї групи потребують корекційно-розвивальних вправ для покращення власної життєстійкості.

Дослідження психологічного благополуччя юнаків показало, що серед усієї вибірки респондентів у дослідженні 85% осіб характеризуються низьким рівнем психологічного благополуччя, що може охарактеризувати їх як тих, у яких переважає негативний афект (загальне почуття власної нещасливості, незадоволеності власним життям). Вони не мають суб'єктивного самовідчуття цілісності та осмисленості свого буття. 5% респондентів мають середній рівень психологічного благополуччя, що говорить про нестійкість переживання цілісності та осмисленості свого буття, яке супроводжується балансуванням на межі між абсолютно впевненістю, відчуттям задоволення власним життям, щастя та загальним почуттям власної нещасливості, незадоволеності. 10% респондентів характеризуються переважанням позитивного афекту (відчуттям задоволення власним життям, щастя). Вони мають високий рівень психологічного благополуччя, що говорить про них, як про тих, які мають суб'єктивне самовідчуття цілісності та осмисленості свого буття. У середньому по групі респондентів є характерними наступні ознаки:

а) Вузкий круг довірчих відносин, відкритість обмеженому колу знайомих, нечасте проявлення теплоти й піклування про інших.

б) У міжособистісних взаєминах респонденти нечасто проявляють активність, ідуть на компроміси. В деяких випадках вони покладаються на думку інших, а в інших є самостійними та незалежними, здатними протистояти спробам суспільства змусити думати та діяти певним чином.

в) Респонденти відчують себе здатними змінити або поліпшити деякі обставини, що складаються, але відчують, що контролюють не все, що відбувається навколо.

г) Вони усвідомлюють відсутність власного розвитку, не відчують почуття поліпшення або самореалізації, відчують нудьгу і не мають інтересу до життя, відчують нездатність встановлювати нові взаємини або змінити свою поведінку.

г') респонденти позбавлені сенсу в житті, мають мало цілей або намірів, у них відсутнє почуття спрямованості, вони не знаходять цілі у своєму минулому житті, не мають перспектив або переконань, що визначають сенс життя.

д) Респонденти не задоволені деякими своїми особливостями, розчаровані в деяких подіях свого минулого, але приймають себе з усіма перевагами й недоліками. Вони позитивно оцінюють всі сторони власної особистості, особливо здатні набувати й підтримувати контакти із оточенням. Впевнені в собі та власних силах, мають особисту думку про власні можливості, почуття компетентності в управлінні повсякденними справами.

Отже, ми бачимо деяку наявну суперечність між пунктами в, г, г' з одного боку, що свідчить про слабкість позицій психологічного благополуччя респондентів, і пунктом д, який навпаки вказує на існування психологічного благополуччя у респондентів цієї вибірки, стверджує впевненість респондентів у собі, у власних силах, наявність високої думки про власні можливості, почуття компетентності в управлінні повсякденними справами. Ми вважаємо, що такі обставини скоріш за все обумовлені амбівалентністю уявлень респондентів про присутній стан дій та його можливе розв'язання, яке можна було б прояснити висловлюванням: «От, якби ж то це було б можливо, то я б ...». Ця позиція може взагалі свідчити про слабкість суверенності психологічного простору особистості та його залежність від навколишніх обставин, де респондент не є суб'єктом власної активності, а скоріш продуктом впливу деяких зовнішніх сил. Про цей висновок також свідчить те, що загалом респонденти вибірки не мають суб'єктивного самовідчуття цілісності та осмисленості свого буття, що з нашої точки зору не може не вплинути на формування їхніх психологічних меж та суверенності власного психологічного простору. З нашої точки зору, такі обставини можуть стати перепонами на заваді свідомої життєвості особистості.

Дослідження суверенності психологічного простору вибірки респондентів показало, що 12% з них мають низький рівень суверенності психологічного простору. Це означає, що вони не здатні контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір. Низький рівень вираження суверенності психологічного простору досліджуваних засвідчує вияв у них ознак депривованості, яка виявляється в переживанні відчуження й фрагментарності власного життя, що характеризується суттєвими ускладненнями в пошуку об'єкту ідентифікації. 83% респондентів мають середній рівень суверенності психологічного простору, що є ознакою невизначеної позиції щодо визначення суверенності респондентами свого психологічного простору. Така ситуація часто пов'язана із соціальними чинниками особистісної реалізації молоді людини, які перешкоджають або навіть руйнують потенціал формування цілісного, повноцінного особистісного простору. Лише 5% респондентів мають високий рівень суверенності психологічного простору, що характеризує їх здатними контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір. Високий рівень вираження суверенності психологічного простору означає, що респонденти окреслили свій життєвий простір як найбільш значущу (близьку, улюблену, цікаву) для них частину життєвого світу, яка суб'єктивно визначає найважливішу сторону їх життєдіяльності. Така позиція найчастіше відбивається

у характеристиках особистості, пов'язаних із її автономністю, самостійністю та стійкістю.

У середньому в групі респондентів є характерними наступні ознаки: обмежена свобода смаків та світогляду, лише в деяких випадках прийняття близьких цінностей; невизначеність або абсолютна відсутність наявних спроб порушити соматичне благополуччя та задоволення своїх базових потреб; повага до власності людини, але в деяких випадках юнаки не визнають права мати особисті речі; наявність особистого простору, який можуть порушувати інші, тобто мова йде про слабкість психологічних меж. У респондентів немає автономних, чітких особистісних кордонів, що обмежує свободу смаків. У деяких випадках вони не поважають межі інших, що може стати причиною зниження стану власного психологічного благополуччя, мають слабку здатність протистояти зовнішньому впливу.

Дані, отримані за методикою діагностики психологічної межі особистості, знаходяться в діапазоні середніх значень. Такі результати говорять про середній рівень сформованості психологічної межі особистості, але його не можна назвати оптимальним. Формування оптимальної психологічної межі особистості характеризується не тільки досить високим рівнем розвитку всіх функцій, але і їх збалансованістю. Іншими словами, якщо людина може бути активною у виборі ресурсів із навколишнього світу, але у вираженні внутрішніх імпульсів ззовні вона зазнає труднощів, сформованість її психологічної межі не можна назвати оптимальною. Якщо розглядати дві функції межі, а саме ту, що вибирає (15,03) і ту, що віддає (15,03) як внутрішнє відчуття людиною можливості задоволення своїх потреб, а високі показники по функції, що не впускає (18,25), знижені показники по проникній функції (12,88) як недовіру до навколишнього простору й бажання відштовхнути його прояви, то можна зробити висновок, що юнакам складно відкрито заявити про свої бажання або потреби. Тож у наявності внутрішньоособистісний конфлікт, який обумовлює зниження показників спокійно-нейтральної функції (12,63), а також вказує на зниження функції здержування (13,48), яка за необхідності дозволяє «контейнерувати» внутрішню енергію, адекватно стану світу. Зниження показників функції здержування може говорити про зниження життєстійкості, а також про складність утримування суверенності психологічного простору взагалі.

У юнаків вибірки найбільше виражена межа, яка не впускає (19.9). Юнаки частіше говорять «ні», відштовхують, стримують опір навколишнього середовища. Для порівняння наводимо показник дівчат (17.5). Більш виражена функція здержування у юнаків (15,2), (у дівчат – 12.8) говорить про їх більшу здатність стримувати вну-

трішню енергію, якщо це необхідно, адекватно стану світу, аніж віддавати. Більш виражена спокійно-нейтральна функція меж особистості у юнаків (13,7), (у дівчат вона становить 12,2), що говорить про те, що їм простіше взаємодіяти з оточенням спокійно і нейтрально, ніж більш емоційним дівчатам. У меншій мірі у юнаків ніж у дівчат виражені наступні функції меж: а) що вбирає (у юнаків – 13,6, у дівчат – 15,6); б) проникна (у юнаків – 12,4, у дівчат – 13,1); в) що віддає (у юнаків – 14,7, у дівчат – 15,2). Це може охарактеризувати їх наступним чином: юнакам складніше просити про допомогу, відкрито заявляти про свої потреби, активно прагнути про їхнього задоволення. Вони більш невпевнені у собі та не відчувають довіри до інших, юнаки мають більш слабкі пропускні можливості щодо виведення ззовні внутрішніх імпульсів, що також передбачає внутрішнє право особистості виражати себе за наявності адекватних умов.

Дівчата більш впевнені в собі й відчувають довіру до інших. Вони більш емоційні. Їм легше просити про допомогу, відкрито заявляти про свої потреби, активно прагнути до їх задоволення та активно виражати себе. Дівчата оцінюють навколишній світ як «ворожий» в меншій мірі, ніж юнаки, що впливає на формування їхньої індивідуальності, а також менш здатні стримувати внутрішню енергію, якщо це необхідно, адекватно стану світу.

Необхідно зазначити, що всупереч відмінності значень функцій психологічної межі у дівчат та юнаків, її результати знаходяться в діапазоні середніх значень.

Кореляційний аналіз особливостей взаємозв'язку між базовими складовими життєтворчості особистості виявив негативний кореляційний зв'язок на 5%-му рівні між параметром життєстійкості «залучення» та параметром «суверенність фізичного тіла» (-0.413). Це говорить про те, що у разі зростання параметра «залучення», який призводить до збільшення впевненості у собі, будуть знижуватися показники суверенності фізичного тіла, яке становиться інструментом дії. Й навпаки, при зростанні показників суверенності фізичного тіла буде зменшуватись такий показник життєстійкості як залучення. Тож можна говорити, що для підтримання суверенності психологічного простору особистості необхідно витримувати адекватну дистанцію між особистістю та іншими. У наявності є негативна кореляція між показником життєстійкості «прийняття ризику» та такими показниками суверенності психологічного простору особистості як «суверенність світу речей» (-0.326) і «суверенність території» (-0.358). Це говорить про те, що у разі зростання параметра «прийняття ризику», який призводить до того, що людина буде приймати негативний та позитивний досвід і буде впевнені, що цей досвід буде сприяти її розвитку,

будуть знижуватися показники суверенності світу речей і території. Й навпаки, при зростанні показників суверенності світу речей і території буде зменшуватися «прийняття ризику». Тож можна говорити про те, що чим більше особистість цінує суверенність власного світу речей і території, тим менш вона здатна до ризику, бо може втратити цю суверенність. І якщо особистості нема чого губити, то вона більш здатна до прийняття ризику у своєму житті.

Також був визначений на 1%-му рівні взаємозворотний зв'язок між параметром життєстійкості «прийняття ризику» та параметром психологічного благополуччя – «балансом афекту» (-0,409). Отже, зростання впевненості у собі та власних силах, набуття високої думки про власні можливості, почуття компетентності в управлінні повсякденними справами, тобто зниження показників балансу афекту, буде сприяти прийняттю ризику в житті юнаків.

Позитивний кореляційний зв'язок на 5%-му рівні між автономією та тією функцією психологічної межі, яка активно віддає (0.321), говорить про те, що у разі зростання параметра «автономія», який призводить до самостійності та незалежності респондента, здатності протистояти спробам суспільства змусити думати та діяти певним чином будуть зростати показники тієї функції психологічної межі, яка «активно віддає». Й навпаки, при зниженні показників тієї функції психологічної межі, яка «активно віддає», буде зменшуватися такий показник психологічного благополуччя як автономія. Тобто, чим більше людина самостійна і незалежна, здатна протистояти впливу суспільства, тим легше їй буде виражати себе за наявності адекватних умов і навпаки.

Що ж стосується негативного кореляційного зв'язку на 5%-му рівні між суверенністю психологічного простору особистості та тією межею особистості, котра активно вбирає (-0,316), то він вказує на те, що у разі зростання суверенності психологічного простору особистості будуть зменшуватись активність прагнення людини до задоволення власних потреб за допомогою навколишнього середовища.

Висновки та пропозиції. Отже, результати дослідження свідчать про те, що студентам потрібно удосконалити дії базових складових їхньої можливості самостійно творити своє життя. Для підтримання й розвитку потенціалів життєтворчості юнаків рекомендується залучити арт-терапевтичні вправи, які не тільки сприятимуть покращенню психоемоційного стану студентів, але й протегуватимуть розвиток їхньої цілісності, адекватному функціонуванню в них психологічних меж, усвідомленню ними цінності свого буття та суверенності власного психологічного простору, розвитку їхньої креативності, виявленню особи-

стісних смислів через творчість, що у свою чергу буде сприяти формуванню активної життєтворчої спрямованості студентів.

Література:

1. Життєва компетентність особистості: Науково-методичний збірник / за ред. Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова. К. : Основи, 1994. 424 с.
2. Леви Т.С. Диагностика психологической границы личности: качественный анализ / Т.С. Леви // Вопросы психологии / Ред. Е. В. Щедрина. 2013. № 5 сентябрь – октябрь 2013. с. 93–101.
3. Леонтьев Д.А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира. // 1-я Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений под ред. Д.А. Леонтьева, Е.С. Мазур, А.И. Сосланда. М. : Смысл, 2001. С. 100–109.
4. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. СПб. : Питер, 2008. 400 с.
5. Сохань Л.В. Искусство житнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба: Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий. К. : Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2010. 576 с.
6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К. : Либідь, 2003. 376 с.
7. Maddi S.R. The Story of Hardiness: Twenty Years of Theorising, Research and Practice (2002). Consulting Psychology Journal: Practice and Research. Vol. 54. № 3. P. 175–185. DOI:10.1037//1061-4087.54.3.175.
8. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The Structure of Psychological Well-Being Revisited. Journal of Personality and Social Psychology, 1995. Vol. 69. № 4. P. 719–727.

Артюхина Н. В. Базовые составляющие житнетворчества личности

В статье представлено исследование базовых составляющих житнетворчества личности, а именно особенностей ее жизнестойкости, психологического благополучия, психологических границ и суверенности психологического пространства в юношеском возрасте. Подчеркивается, что именно эти психологические показатели личности способствуют возможности успешной адаптации к окружающему миру, практическому овладению им и осуществлению жизни как индивидуально-личностного творческого проекта. Выясняется, что современные студенты нуждаются в коррекционно-развивающих мероприятиях по улучшению действия базовых составляющих их возможности самостоятельно творить свою жизнь. В качестве поддержки и развития потенциалов житнетворчества юношей и девушек рекомендуется обратиться к арт-терапии.

Ключевые слова: личность, развитие, житнетворчество, базовые составляющие житнетворчества, жизнестойкость, психологическое благополучие, психологические границы личности, суверенность психологического пространства.

Artiukhina N. V. The basic components of a person's life-creativity

The article presents a study of the basic components of a person's life-creativity, videlicet, the characteristics of its viability, psychological well-being, psychological boundaries and sovereignty of psychological space in adolescence. It is emphasized that exactly these psychological indicators of the personality are contribute to the possibility of successful adaptation to the world around them, their practical acquirement and the realization of life as an individual and personal creative project. We found out that modern students need correctional and developmental measures to improve the action of the basic components of their ability to create their own lives. It is recommended to apply to art therapy as a supportive and developmental potential in the life-creativity of young men and women.

Key words: personality, development, life-creativity, basic components of life-creation, hardiness, psychological well-being, psychological boundaries of the personality, sovereignty of psychological space.

УДК 159.9:019.43:316.64:17.024

К. О. Баєва

аспірант кафедри прикладної психології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ У ВИЗНАЧЕННІ СПРЯМОВАНОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ АКТИВНОСТІ І ОЦІНКИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ

У статті аналізуються різноманітні чинники індивідуальної екологічної поведінки. В рамках теоретичного аналізу були обговорені кілька важливих моментів. Грошові і біосферні сенси в екологічній позиції суб'єкта виступають у якості моральних вимог, що впливають на оцінку справедливості взаємодії. З домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції зв'язуються крім переживання спільності / причетності, властивому біосферній особистості, суб'єктифікація і екологічна ідентичність, які розглядаються як чинники розширення групи «своїх» людей до всього екологічного співтовариства. Приналежність до екологічного співтовариства разом із оцінкою шкідливого вчинку по відношенню до живих істот як несправедливого викликають почуття провини і відповідальності, які сприяють зберігаючій поведінці. Завершується теоретичний аналіз описом п'яти типів екологічно значущої поведінки в залежності від цінностей, норм, цілей і домінуючих сенсів в екологічній позиції. Три з цих типів віднесено до его-орієнтованої активності – шкідливих чи зовнішньо зумовлених корисних дій, спрямованих на отримання матеріальних благ і вигод для себе, останні дві – до біо-орієнтованої (екозберігаючої) активності будь-яких справедливо-дбайливих чи нормативних дій, що не шкодять, а навпаки, сприяють благополуччю всіх живих істот (людини та інших тварин) та природи в цілому.

Ключові слова: екологічна позиція, цілі, оцінка справедливості, моральні вимоги, екологічна співричетність, его-орієнтована активність, біо-орієнтована (екозберігаюча) активність.

Постановка проблеми. Стрімка зміна людиною зовнішнього вигляду Землі в угоду власним потребам є головною причиною спустошення природних територій і як наслідок вимирання біологічних видів. Водночас, представники людства часто не бачать зв'язку між власною активністю та тим, що безліч інших біологічних видів знаходиться на межі зникнення. Передумовами такої реакції є складнощі когнітивної обробки інформації про антропогенний характер екологічних проблем через відтермінування у часі наслідків еко-руйнівного вчинку і можливість делегувати екологічну відповідальність, бо неможливо знайти єдиного «злочинця», винного в існуванні екологічних проблем [13; 26]. Хоча головним фундаментом можливої відсутності у свідомості людини зв'язку між діями і руйнівними наслідками для навколишнього середовища є індивідуальні характеристики особистості, зокрема, цінності, цілі, установки, норми, уявлення про своє місце у світі природи. [5; 6; 7; 9; 10; 16; 18; 19]. Тому для подолання відчуження людей від екологічних наслідків їхніх дій і відмови вирішувати екологічні проблеми є важливим розгляд індивідуальних чинників екологічної поведінки, які впливають на оцінку екологічної ситуації та ставлення до сьогоденних потерпілих від руйнування природи. Серед всіх можливих чинників у цій роботі ми маємо за мету здійснити теоретичне дослідження ролі екологічної позиції в оцінці

справедливості взаємодії із живими істотами та визначенні спрямованості екологічної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У комплексній моделі детермінації дій К. Клекнера і А. Блобаум індивідуальна екологічна поведінка визначається впливами: 1) нормативних процесів (обізнаністю про наслідки і необхідність діяти, соціальними і особистими нормами); 2) звичок; 3) інтернаціональних процесів (установок, намірів); 4) ситуативних впливів [17].

Переживання спільності, причетності до природного світу є значущим чинником проекологічної поведінки людини. Наприклад, С. Франц та її колеги зазначають, що сприйняття людиною себе незалежно від природи застраховує її від психологічного стресу, викликаного руйнуванням екологічних систем та створює відповідні умови для завдання шкоди природному середовищу [14]. Ця думка авторів підтверджується результатом дослідження Д. Дейвис та співавторів, де почуття прив'язаності та когнітивне уявлення включеності природи до власного Я позитивно корелює із проекологічною (екозберігаючою) поведінкою [12]. Отже, відчуття людиною зв'язку із природою забезпечує сприйняття шкоди для неї як шкоди особисто для себе і, як наслідок, стає основою прагнення захистити природу від негативних впливів. На поведінковому рівні згадане прагнення може виражатися у проекологічній (екозберігаючій) поведінці. На користь останнього твер-

дження, крім вже описаного, свідчить концепція В.О. Скребця, де екологічна компліцитність – особиста причетність до природи, подій екологічної дійсності розгадується як значуща властивість свідомості. Вона важлива для збереження, розвитку навколишнього середовища та людини [9; 10]. У роботах І.В. Кряж переживання спільності, причетності до природного світу є показником, пов'язаним із домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції суб'єкта, що сприяють зберігаючій спрямованості екологічно значущої поведінки [5; 6; 5]. Згідно з позицією авторки, руйнівна або зберігаюча спрямованість екологічно значущої поведінки залежна від домінуючих сенсів в екологічній позиції, заданій співвідношенням біосферних і фінансово-економічних («грошових») установок на сприйняття екологічних загроз. Домінування біосферних сенсів пов'язане з поглядом на природу як на головний самоцінний ресурс для життєдіяльності, а «грошових» – з поглядом на гроші як на головний ресурс для життєдіяльності. Тут важливо зауважити, що суб'єкту з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції властиво переживати свою включеність у торгово-грошову систему [там же]. Екозберігаюче значення домінування біосферних смислів в екологічній позиції не суперечить роботі Д. Роттман, де біоцентризм розділено на два моральні занепокоєння, які відображаються у двох якісно відмінних установках: небажанні завдавати болю живим істотам і бажанні зберегти недоторканність природи, що довірена людині [23]. Разом із цим, біоцентричне занепокоєння з приводу шкоди сприяє поширенню дії справедливості на нелюдських істот через наділення цих живих створінь якостями, які притаманні людям. Подібне суб'єктно-етичне ставлення відіграє чималу роль в активації бажання захистити цих олюднених природних суб'єктів [там же].

Слід підкреслити, що основою такого суб'єктно-етичного ставлення є феномен суб'єктифікації природних суб'єктів С.Д. Дерябо. Згідно уявлень цього автора, суб'єктністю природних «об'єктів» наділяє сприймаюча людина, тому навіть нерухомі дерева можуть виступати в ролі суб'єктів. Така суб'єктифікація відбувається шляхом знаходження людиною спільних рис із сприйнятими природними «об'єктами» та здатності цих природних «об'єктів», по-перше, впливати на осмислення відносин зі світом, по-друге, відкриватися суб'єктами взаємної дії для сприймаючої людини [2]. При цьому феномен суб'єктифікації природних суб'єктів можна розглядати варіантом дії закону партиципації (співпричетності) Леві-Брюля, але задіяного у свідомості сучасної людини по відношенню до всього живого. Згідно з цим законом для первісної людини (представника якогось племені)

предмет може бути самим собою і одночасно чимось іншим [2; 8].

Всі ці теоретичні уявлення узгоджуються з поняттям екологічної ідентичності С. Клейтон. Екологічна ідентичність визначається С. Клейтон як почуття зв'язку із природним оточенням, основою якого є емоційна прив'язаність/або подібність. Сама ж ідентичність впливає на сприйняття, дії людей у світі, а також визначає важливість навколишнього середовища для людей, їх Я [11; 21].

Вищезазначені теоретичні ідеї дозволяють підбити деякі підсумки.

Щоб розглядати природні «об'єкти» в якості суб'єктів, сприймаючий повинен вважати себе екологічним суб'єктом – частинкою природи, яка здійснює вплив на неї.

Ідентифікація із природним оточенням, олюднення живих істот та екологічна компліцитність є складовими екологічної сопричетності – переживання людиною приналежності до екологічного співтовариства, власної причетності до екологічних проблем та готовності сприймати всіх живих істот в якості рівноправних суб'єктів [2; 6; 9; 10; 11; 21; 23]. Разом із цим, ідентифікація з природним оточенням і олюднення живих істот дозволяє людині створити широку інгрупу [11; 21; 23] – групу, до якої людина «відносить саму себе, з нею вона себе ідентифікує» [3; с. 141]. Розширення ж екологічних рамок групи «своїх» передбачає вироблення і застосування єдиних норм справедливості до кожного її члена незалежно від того, людина це чи інша тварина. При цьому згадані вище феномени включені в екологічну співпричетність, однак таке вироблення і застосування норм може розглядатися залежним від екологічної позиції [1; 4; 6; 7; 11; 21; 23].

Обґрунтуванням останнього є те, що домінуючі грошові або біосферні сенси в екологічній позиції можуть розглядатися в якості моральних вимог, які впливають на оцінку справедливості взаємодії людини з природою. Основами цього твердження є те, що:

1) екологічне оточення має різну значущість при домінуванні грошових або біосферних сенсів в екологічній позиції. При домінуванні грошових смислів екологічне оточення значимо лише в плані отримання матеріалів для збереження грошей – ресурсу життєдіяльності. При домінуванні біосферних сенсів екологічне оточення стає внутрішньою цінністю, а його збереження дозволяє зберегти біосферу як ресурс життєдіяльності [4; 6; 7];

2) екологічна позиція забезпечує «вибіркове ставлення до екологічно релевантної інформації» [4; с. 3]. В концепції захисту цінностей Л. Скитка і співавторів, моральні вимоги – це атитюди, які відповідають за фокусування уваги людини на атитюдах, відповідних його цінностям [1];

3) моральні вимоги впливають на оцінку взаємодії як справедливої чи несправедливої [1];

4) моральні вимоги впливають на поведінку людей – можуть бути мотивом і виправданням тієї чи іншої дії [24]. Отже, домінування біосферних сенсів в екологічній позиції буде спонукати почуття провини у випадку сприйняття вчинків, які шкодять живим істотам, на протипагу домінуванню грошових сенсів, які будуть виправдовувати вчинки, що шкодять живим істотам, та перешкоджати появі почуття провини [6; 22; 24].

Яким чином домінування грошових або біосферних сенсів в екологічній позиції у якості моральних вимог впливатиме на оцінку людиною справедливості її спілкування з природою?

Якщо врахувати, що моральні вимоги впливають на оцінку справедливості через оцінювання результату взаємодії: результат, відповідний моральним вимогам, вважається справедливим і навпаки. Останнє із застосуванням уявлень про екологічну позицію дає можливість говорити про протилежність уявлень про справедливу взаємодію. Суб'єкт із домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції буде вважати справедливою будь-яку взаємодію, що дозволить йому в результаті зберегти: основний ресурс життєдіяльності – гроші; власні цінності і переконання ДСП; критерій хорошого життя – фінансове благополуччя; відчуття включеності в товарно-грошові відносини. Суб'єкт із домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції буде вважати справедливою взаємодію, яка дозволить йому в результаті зберегти: основний ресурс життєдіяльності – біосферу; власні цінності і переконання НЕП; критерій хорошого життя – екологічне благополуччя; переживання спільності з усім екологічним співтовариством [1; 4; 6; 7; 24]. Все протилежне буде порушувати моральні вимоги і оцінюватися як несправедливе. Разом з тим, варто зазначити, що порушення моральних вимог негативно відбивається на уявленні суб'єкта про себе, позаяк відповідність цінностям і моральним вимогам пов'язана із особистою ідентичністю [1].

Вищевикладені теоретичні ідеї дозволяють підбити деякі підсумки щодо широти інгрупи, оцінки справедливості взаємодії з природою і екологічної позиції:

1. Домінування грошових сенсів в екологічній позиції призведе до почуття міцної пов'язаності виключно з представниками людської спільноти, яке розширить групу «своїх» лише до представників людства. При цьому несправедливою буде оцінюватися взаємодія з природою, яка шкодить людям і руйнує існуючу соціально-економічну систему життєзабезпечення [1; 4; 6; 7; 11; 21; 23; 24].

2. Домінування біосферних сенсів в екологічній позиції призведе до стійкого почуття пов'язаності з людьми та іншими тваринами, яке розши-

рить групу «своїх» цієї біосферної особистості до всіх представників екологічного співтовариства. Несправедливою буде оцінюватися взаємодія з природою, яка шкодить всім живим істотам і руйнує біосферу в цілому. У цьому випадку дві пари значущих переживань посилюють проєкологічну спрямованість особистості. Перша пара – почуття причетності і бажання захистити членів своєї інгрупи від шкоди і несправедливості. Друга ж – почуття відповідальності і провини через нанесену екологічну шкоду членами людської спільноти в поєднанні з почуттям провини перед постраждалими іншими – членами своєї інгрупи [1; 2; 4; 6; 7; 11; 15; 21; 23; 24].

Можливі теоретичні обґрунтування представлених узагальнень буде обговорено далі.

У рамках теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, порушення моральних вимог через власні вчинки, які шкодять живим істотам, у біосферної особистості викличе когнітивний дисонанс, який відгукнеться негативними емоціями – провинною і тому подібне. Головною основою цього дисонансу буде оцінка шкідливого вчинку як несправедливої взаємодії з природою, адже подібний вчинок для біосферної особистості в результаті не дозволяє зберегти біосферу, власні цінності, переконання; екологічне благополуччя та спільність із екологічним співтовариством.

У цьому випадку руйнівні дії в екосистемах планети по суті не тільки руйнують головний життєвий ресурс особистості, але ще поступово знищують середовище проживання інших живих істот, тим самим порушуючи права представників інгрупи людини. Тому вчинок виступає також як правопорушення, сприйняття цього вчинку як правопорушення буде ще одним поясненням виникнення провини [1; 2; 4; 6; 7; 11; 20; 21; 22; 23; 24].

Це підтверджується роботою Робін К. Маллетт, де екологічно доброзичливі (проєкологічні) поведінкові наміри були пов'язані з еко-виною – «почуттям провини, що виникає, якщо люди думають про час, коли вони не дотримувалися особистих або соціальних стандартів екологічної поведінки» [22]. Це узгоджується із дослідженням Н. Харт і її колег, яке встановило, що переживання людиною групової вини з приводу екологічної шкоди, завданої членами інгрупи, було предиктором наміру відшкодувати цю шкоду [15]. На користь останнього свідчить положення про те, що відчуття приналежності до групи призводить до переживання окремим її членом, так званих групових емоцій. Наприклад, відчуття гордості через якийсь успіх або провини перед постраждалими через злочини, вчинені представниками інгрупи [1; 15].

Також не можна ігнорувати те, що сприйняття окремого екологічного вчинку та екологічна поведінка знаходяться під впливом іще багатьох інших чинників, як мінімум, в силу двох особливостей

такої поведінки. Перша особливість пов'язана з тим, що екологічна дія завжди має руйнівний або зберігаючий ефект на екосистеми. У другій екологічну дію здійснює кожен, включений у цикл життя незалежно від свого бажання [6; 13; 20].

Зокрема, в уявленнях З. Лінденберга і Л. Стег, саме фокусна мета (крім неї можуть діяти інші цілі) зумовлює сприйняття, функціонування та спрямованість екологічної поведінки людини. Автори визначили три таких мети: гедоністичну, що робить значущими пошук задоволення і реалізацію потреб; вигідну, що відповідає за засоби задоволення потреб та підтримку особистих ресурсів; нормативну, що активізує прагнення вчиняти правильно, відповідати соціальним нормам і правилам [18; 19].

В залежності від того, яка з цих цілей фокусна, змінюється спрямованість дії особистості та її чутливість у ситуації. Гедоністична мета орієнтує особистість на збільшення споживання природних ресурсів і робить більш чутливою / сензитивною до неможливості задовольнити свої потреби. Вигідна мета навпаки орієнтує особистість на збереження своїх ресурсів. Нормативна ж мета спонукає слідувати особистим і соціальним нормам – тому, що особа вважає потрібним зробити, правильним. Нормативна мета також спонукає особистість діяти згідно внутрішнім мотивам і зовнішнім вимогам [там же]. Вищесказане з уявленнями про екологічну позицію дозволяє зробити важливі узагальнення щодо екологічної поведінки людини як суб'єкта взаємодії (рис. 1).

Домінування фінансово-економічних сенсів пов'язане разом із фокусними гедоністичною або вигідною метою, стимулюватиме три типи поведінки, бо в цьому випадку особа розглядатиме головним своїм життєвим ресурсом саме гроші. Домінування фінансово-економічних сенсів у поєд-

нанні із фокусною гедоністичною метою викличе екоруйнівну гедоністичну поведінку – діяльність, спрямовану на задоволення з ігноруванням стану екосистем та майбутніх наслідків. Домінування фінансово-економічних сенсів у поєднанні із фокусною вигідною метою викличе екоруйнівну індивідуально вигідну поведінку або екозберігаючу індивідуально вигідну поведінку. Причому екоруйнівну індивідуально вигідну поведінку можна визначити як руйнівну діяльність, спрямовану на отримання користі для себе, збагачення для підтримки свого головного ресурсу – грошей, а екозберігаючу індивідуально вигідну поведінку як не стійку проекологічну діяльність, викликану зовнішнім стимулом (наприклад, в ситуаціях, коли екоруйнівна дія призведе до штрафу, а екозберігаюча принесе фінансову винагороду). Ці три типи поведінки можна об'єднати у понятті его-орієнтована активність, яку можна визначити як шкідливі чи зовнішньо зумовлені корисні дії, спрямовані на отримання матеріальних благ і вигод для себе [5; 6; 7; 17; 18; 19; 25].

Домінування біосферних сенсів пов'язане разом із фокусними вигідною або нормативною метою та призводить до двох типів поведінки, бо у такому випадку життєвим ресурсом для особи є біосфера. Домінування біосферних сенсів у поєднанні із фокусною вигідною метою викличе екозберігаючу колективно вигідну поведінку – сталу екозберігаючу активність, націлену на збереження ресурсів природи та її життєздатності. Домінування біосферних сенсів у поєднанні із фокусною нормативною метою викличе екозберігаючу поведінку на базі особистих проекологічних норм – сталу екозберігаючу активність, яка передбачає, крім збереження ресурсів природи її життєздатності, ще повагу і захист самобутності природи та кожного члена екологічного співтова-

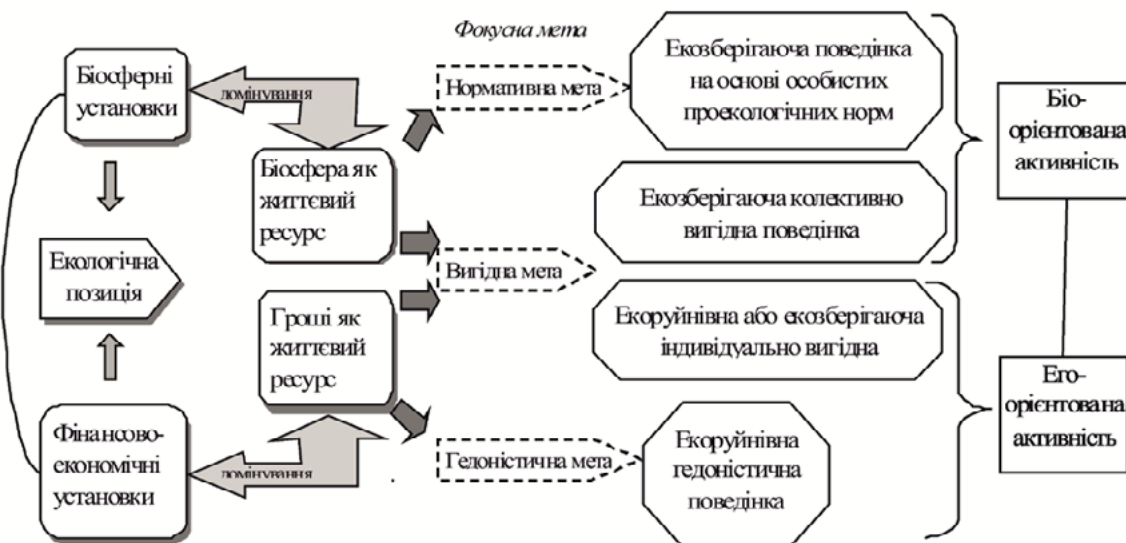

Рис. 1. Екологічна поведінка в залежності від екологічної позиції і фокусної мети

риства [5; 6; 7; 17; 18; 19; 25]. Ці два типи поведінки можна об'єднати у поняття біо-орієнтована (екозберігаюча / проекологічна) активність, яку можна охарактеризувати як будь-які справедливо-дбайливі чи нормативні дії, що не шкодять, а навпаки сприяють благополуччю всіх живих істот (людини та інших тварин), природи в цілому [5; 6; 7; 17; 23].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Для розглянутих чинників індивідуальної екологічної поведінки зв'язуючою ланкою виступила екологічна позиція суб'єкта. Домінування грошових чи біосферних сенсів в екологічній позиції розглядається в якості моральних вимог, що впливають на оцінку справедливості взаємодії зі світом природи та всіма його представниками. У зв'язку з цим домінування грошових сенсів в екологічній позиції зв'язуються, крім переживання включеності до торгово-грошової системи, з соціальною ідентичністю і об'єктивізацією нелюдських живих істот, які є факторами включення суб'єктом групи «своїх» тільки представників людської спільноти. Домінування біосферних сенсів в екологічній позиції зв'язуються, крім переживання спільності / причетності, властивим біосферній особистості, із суб'єктивізацією і екологічною ідентичністю, які розглядаються факторами розширення групи «своїх» людей до всього екологічного співтовариства. При цьому саме приналежність до екологічного співтовариства і оцінка шкідливого вчинку по відношенню до живих істот як несправедливого викликають почуття провини і відповідальності. Почуття ж провини і відповідальності можуть сприяти відшкодуванню заподіяної шкоди.

У залежності від цінностей, домінуючих сенсів в екологічній позиції, норм, цілей описані п'ять типів екологічно значущої поведінки. Екоруйнівну індивідуально вигідну, екозберігаючу індивідуально вигідну та екоруйнівну гедоністичну поведінку віднесено до его-орієнтованої активності – шкідливих чи зовнішньо зумовлених корисних дій, спрямованих на отримання матеріальних благ і вигод для себе. Екозберігаючу колективно вигідну та екозберігаючу поведінку на базі особистих проекологічних норм віднесено до біо-орієнтованої (екозберігаючої) активності – будь-яких справедливо-дбайливих чи нормативних дій, що не шкодять, а навпаки сприяють благополуччю всіх живих істот (людини та інших тварин) та природи в цілому.

Представлені теоретичні уявлення є перспективними для перевірки під час емпіричних досліджень. Насамперед значущим є проведення досліджень, які дозволять вивчити взаємозв'язки екологічної позиції з уявленнями людей про справедливість, зв'язок і приналежність до тільки людської спільноти чи до всього екологічного співтовариства. Також важливим є проведення

досліджень, які дозволять вивчити впливи екологічної позиції на описані п'ять типів поведінки, опосередковано через фокусні цілі діючого суб'єкту.

Література:

1. Гулевич О.А. Социальная психология справедливости. / О.А. Гулевич. М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. 288 с.
2. Дерябо С.Д. Феномен субъектного восприятия природных объектов / С.Д. Дерябо // Вопросы психологии. 2002. 2. С. 45–59.
3. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь : Более 600 иллюстраций и 1700 статей / И.М. Кондаков. СПб. : Прайм-Еврознак (Психологическая энциклопедия), 2003. 512 с.
4. Кряж И.В. Влияние экологической позиции личности на отношение к экологической кинопродукции / И.В. Кряж // Universum : Психология и образование: электрон. научн. журн. 2015. № 8 (18). URL: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/2511>.
5. Кряж И.В. Особенности смысловой регуляции взаимодействия с природой / И.В. Кряж // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Психологія. 2011. № 959, вип. 46. С. 76–79.
6. Кряж И.В. Психология глобальных экологических изменений : монография / И.В. Кряж. Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2012. 512 с.
7. Кряж И.В. Роль экологической позиции личности в регуляции экологически значимых действий / И.В. Кряж // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир, 2013. – Том VII. Екологічна психологія. Випуск 33. С. 268–277.
8. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. Москва : Педагогика-Пресс, 1994. 608 с.
9. Скребец В.А. Методология экологической психологии в украинских и российских исследованиях. / В.А. Скребец // Гуманитарный вектор. Серия : Педагогика, психология. 2014. 1 (37). С. 84–93.
10. Скребец В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : Монографія. К. : Видавничий дім «Слово», 2004. 440 с.
11. Clayton S. Justice and environmental sustainability. / S. Clayton, E. Kals. I. Feygina. // In C. Sabbagh. M. Schmitt (Eds.), Handbook of social justice theory and research. 2016. P. 369–386.
12. Davis J.L. Interdependence with the environment : Commitment, interconnectedness, and environmental behavior. / J.L. Davis, J.D. Green, A. Reed. // Journal of Environmental Psychology. 2009. 29. P. 173–180.

13. Ehrlich P.R. Impact of population growth. / Paul R. Ehrlich; John P. Holdren // Science, New Series. 171 (3977). 1971. P. 1212–1217.
14. Frantz C. There is no “I” in nature: The influence of self-awareness on connectedness to nature / C. Frantz, F.S. Mayer, C. Norton, M. Rock. // Journal of Environmental Psychology. 2005. 25. P. 427–436.
15. Harth N.S. Guilt, anger, and pride about in-group environmental behavior : Different emotions predict distinct intentions. / Nicole S. Harth, Colin W. Leach, Thomas Kessler. // Journal of Environmental Psychology. 2013. 34. P. 18–26.
16. Ives C.D. Reconnecting with nature for sustainability. / C.D. Ives, D.J. Abson, H.von Wehrden, C. Dorninger, K. Klanięcki, J. Fischer. // Sustainability Science. 13. 2018. P. 1389–1397.
17. Klöckner C.A. A comprehensive action determination model : Toward a broader understanding of ecological behaviour using the example of travel mode choice. // C.A. Klöckner, A. Blöbaum. // Journal of Environmental Psychology. 30 (4). 2010. P. 574–586.
18. Lindenberg S. How cues in the environment affect normative behaviour / S. Lindenberg. // In L. Steg, A.E. van den Berg, & J.I.M. de Groot (Eds.), Environmental Psychology : An introduction. New York : Wiley. 2012. P. 119–128.
19. Lindenberg S. Normative, gain and hedonic goal frames guiding environmental behavior. / S. Lindenberg, L. Steg. // Journal of Social Issues. 63 (1). 2007. P.117–137.
20. Markowitz E.M. Climate change and moral judgement / Ezra M. Markowitz; Azim F. Shariff // Nature Climate Change. Volume 2, Issue 4, 2012. P. 243–247.
21. Olivos P. Psychometric properties of the Environmental Identity Scale (EID) / P. Olivos, J. Aragonés. // Psyecology. 2. 2011. P. 65–74.
22. Rees J.H. Guilty conscience: motivating pro-environmental behavior by inducing negative moral emotions / J.H. Rees & S. Klug, S. Bamberg // Climatic Change. 130. 2014. P. 439–452.
23. Rottman J. Breaking down biocentrism: Two distinct forms of moral concern for nature. / Joshua Rottman // Frontiers in Psychology. Volume 5. 2014. P. 905.
24. Skitka L.J. The Psychology of Moral Conviction. / L.J. Skitka. // Social and Personality Psychology Compass. 4. 2010. P. 267–281.
25. Stern P.S. Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior / Paul S. Stern // Journal of Social Issue. Vol. 56. 2000. P. 407–424.
26. Tankacs-Santa A. Barriers to environmental concern. / A. Tankacs-Santa // Human Ecology Review, 2007. 14 (1). P. 26–38.

Баева К. О. Роль экологической позиции в определении направленности экологической активности и оценки справедливости взаимодействия

В статье анализируются различные факторы индивидуального экологического поведения. В рамках теоретического анализа были обсуждены несколько важных моментов. Денежные и биосферные смыслы в экологической позиции субъекта выступают в качестве нравственных требований, влияющих на оценку справедливости взаимодействия. С доминированием биосферных смыслов в экологической позиции связываются, кроме переживания общности/причастности, присущих биосферной личности, субъективизация и экологическая идентичность, которые рассматриваются факторами расширения группы «своих» от людей до всего экологического сообщества. Принадлежность к экологическому сообществу вместе с оценкой вредящего другим живым существам поступка как несправедливого вызывают чувство вины и ответственности, которые способствуют сберегающему поведению. Завершается теоретический анализ описанием пяти типов экологически значимого поведения в зависимости от ценностей, норм, целей и доминирующих смыслов в экологической позиции. Три из этих типов относятся к эго-ориентированной активности – вредным или внешне-обусловленным полезным в экологическом смысле действиям, направленным на получение материальных благ и выгод для себя, еще два – к био-ориентированной (эко-сберегающей) активности – любым справедливо-заботливым или нормативным действиям, которые не вредят, а наоборот способствуют благополучию всех живых существ (человека и других животных) и природы в целом.

Ключевые слова: экологическая позиция, цели, оценка справедливости, моральные требования, эго-ориентированная активность, био-ориентированная (эко-сберегающая) активность.

Baieva K. O. The role of ecological position to determine the orientation of environmental activity and evaluation the justice of the interaction

In article examines the different factors of the individual environmental behavior. Within the theoretical analysis several important points were discussed. The monetary and biospheric senses in the ecological position of the subject serve as moral conviction play into evaluation the justice of the interaction. With dominance of the biospheric senses in the ecological position were linked, in addition to experiences of community/of belonging, inherent in biosphere of the person, subjectiveness and environmental identity that are considered factors in the group expansion of "their" person to the ecological community as a whole. Affiliation with ecological community, along with evaluation of harmful action towards living beings as unfair evokes a feelings of guilt and responsibility that promote conservation behavior. The theoretical analysis comes to the end a note on the five types of ecologically significant behavior in accordance with values, norms, goals, and the dominant senses in the ecological position. Three of these types relate to ego-oriented activity – harmful or exogenous beneficial actions aimed at availability material benefits and gains for oneself, the last two to bio-oriented (eco-conservation) activity – to any equitable-caring or regulatory actions, which are not harming, but, rather, promotes the well-being of all living beings (human and non-human animal / other animals) and nature in general.

Key words: ecological position, goals, evaluation of justice, moral conviction, ego-oriented activity, bio-oriented (eco-conservation) activity.

Н. П. Берегова

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

О. Ю. Повстюк

студентка кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ НЕНОРМАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ ДОШКІЛЬНИКАМИ

У статті представлено поняття ненормативної лексики та визначено основні психологічні аспекти її використання дітьми дошкільного віку. Розглянуто історичний розвиток цього феномену, описані результати проведеного дослідження, присвяченого вивченню особливостей використання ненормативної лексики. Проаналізовано фактори прояву агресивності, що є однією із причин поширення подібної поведінки серед дошкільників. Охарактеризовано основні ознаки прояву такої поведінки в суспільстві, визначено основні методи боротьби з використанням лихослів'я.

Ключові слова: ненормативна лексика, дошкільники, лихослів'я, культура мовлення, вікова криза, вербальна агресія, наслідування.

Постановка проблеми. Поширення ненормативної лексики серед різних вікових груп у сучасному суспільстві досягає критичного статусу. Вживання лайливих слів дорослими залишає свій слід на наступних поколіннях. Саме тому соціально-психологічні особливості вживання ненормативної лексики дошкільниками мають особливо вагомое значення. Це стає ще одним підтвердженням того, що подібний стиль спілкування є не просто нормою, а трендом серед різних вікових груп, у тому числі і наймолодших. Не зважаючи на те, що склад ненормативної лексики поєднує два основних компоненти: соціолектично і стилістично занижена лексика, варто зазначити, що в сучасному світі мають місце обидва напрямки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань використання ненормативної лексики присвячено багато праць вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких варто виокремити дослідження: Н. Каменської, Д. Лихачова, Б. Успенського, І. Кона, Л. Широкоградюка, які вважають вживання лайливих слів соціальним феноменом. Д. Річардсон, Н. Арутюнова, Б. Баєва, М. Жинкіна, К. Лоренц, Р. Байярд, Г. Сагач, З. Фрейд, Е. Фромм у своїх дослідженнях проводили паралелі між проблемами культури мови загалом і розповсюдженням нецензурної лексики серед дітей. Більшість із них зазначили, що на ранніх етапах психічного розвитку механізмом соціалізації є наслідування, а тому однією із основних причин поширення лихослів'я називають віддзеркалення життя дорослих, які зазвичай під час спілкування допускають вживання слів, що негативно впливають на мовну культуру.

Метою статті є вивчення психологічних аспектів використання ненормативної лексики дошкільниками.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному суспільстві поняття про культуру мовлення все більше відходить на другий план. Це дає підстави вважати, що дотримання літературних норм абсолютно втратило свою актуальність. За словами дослідників, мова перебуває в стані глибокої кризи. Одним із головних факторів, що суттєво впливає на стан культури суспільства, називають вживання ненормативної лексики навіть наймолодшою частиною населення. Це явище пов'язують із багатьма психологічними факторами, які посилюють використання лайки, сленгу та нецензурної лексики.

На думку Л. Клепуц, поняття «ненормативна лексика» найчастіше звужується до декількох лексичних одиниць, які є лише малою частиною цього лінгвального прошарку. Дуже часто аналогами поняття «ненормативна» вважають поняття вульгарна, груба, але цими словами можна лише частково описати вищезгаданий термін. Появу певних компонентів можна пов'язати із міграційними процесами певних слів з різних груп, за рахунок чого вони отримували нові значення та відтінки. Велика кількість зарубіжних вчених також простежували цю особливість, зокрема Л. Андерсон, П. Траджіл, М. Гороховські, Х. Касарес, Г. Вилд [1, с. 84–85].

Культура мови поєднує у собі два основних аспекти, які априорі не можуть існувати окремо один від одного. Першим аспектом є засвоєння літературної мови людиною, що включає в себе дотримання прийнятих літературних традицій та ідеалів як загальноприйнятих. Другий аспект

полягає в умінні обрати найбільш доречний варіант висловлювання, який буде відповідати усім нормам та правилам, тобто так званий вияв мовної майстерності.

Культура мови – це вияв соціального життя людини, що поєднує в собі її попередній досвід, освітньо-культурний рівень, а також вплив середовища, в якому вона проживає. Низький рівень культури мови у дошкільному віці пов'язують із іншими психологічними аспектами.

Л. Виготський вважав, що мова – це знак, спрямований усередину, у внутрішній світ особистості і покликаний змінювати його [2, с. 197]. Мовлення – процес практичного застосування людиною мови з метою спілкування із іншими людьми [3]. Процес спілкування інтенсивно розвивається у дітей дошкільного віку. Характерною ознакою цього вікового періоду є те, що словниковий запас дитини суттєво змінюється, відбувається усвідомлення мовної діяльності загалом. Домінантним фактором, що впливає на розвиток мовлення, є вплив соціуму.

Словниковий запас дошкільника збільшується майже втричі, але його зміст також може бути різноманітним. За допомогою наочно-дійового і наочно-образного мислення дошкільники в першу чергу опановують ті поняття, предмети та явища, які доступні їхній діяльності та з якими вони мають близький контакт.

До переліку абстрактних понять, які зустрічаються в мовленні дитини дошкільного віку, належить ненормативна лексика. Її вживання може мати різні причини та осмислюватися дитиною по-різному.

Дитині властиво використовувати ненормативні слова ще з віку двох–трьох років. У цей віковий період дитина повністю не усвідомлює значення всього сказаного. Відбувається процес наслідування дорослих, за яким настає повторення дій і слів тих, хто її оточує. Для дошкільників властиво копіювати поведінку батьків та їх ставлення один до одного. Відповідно, якщо під час розмови лунає вульгаризм або евфемізм, діти цієї вікової групи швидко засвоюють подану їм інформацію за рахунок мимовільного запам'ятовування і використовують його у своєму лексиконі, не надаючи цим словам особливого значення.

Індивід віком від трьох до чотирьох років може використовувати ненормативну лексику, повністю або частково усвідомлюючи значення своїх слів. Джерелами отриманої інформації можуть бути або батьки, або будь-яке інше оточення дитини (для цього періоду характерне збільшення кола людей, з якими дитина вступає у контакт). Якщо дошкільники усвідомлюють значення ненормативної лексики, вони можуть використовувати її з різною метою. Зокрема, як додатковий спосіб привернути увагу батьків. Залежно від їхньої реакції вони

можуть продовжувати або поступово припинити використання ненормативних слів. Використання табуованої лексики може пов'язуватись із прагненням шантажу дорослого за умови припинення її подальшого використання.

Допускання в розмові нецензурної лексики дітьми старше п'яти років може свідчити про їх надмірне прагнення позбутися батьківського контролю, що час від часу може перерости у сплески агресії. Дитина під час цього вікового періоду може використовувати лайку чи глузування під час спілкування зі сторонніми дорослими, демонструючи цим самим неповагу до них. В іншому випадку це виключно прагнення «помсти» батькам за їх зауваження чи покарання.

Психологи вважають, що вживання ненормативної лексики на пряму пов'язано із проявом агресії. Під цим явищем розуміють поведінку людини, спрямовану на завдання шкоди іншому. Найпоширенішим проявом агресії вважається словесна, що характеризується вживанням лайки, жаргону, глузливих і образливих прізвиськ. Серед дітей дошкільного віку поширене вираження агресії через крик, вереск, що часто супроводжується використанням ненормативної лексики [4].

Агресивність частково проявляється у людей будь-якого віку. У дошкільному віці агресивність проявляється у прагненні порушення моральних норм і бажанні нашкодити іншим людям. Агресивність може проявлятися у бажанні дитини демонстративно і цілеспрямовано використовувати ненормативну лексику. Але для вирішення цієї проблеми потрібно визначити основну причину прояву такої поведінки. Адже дитяча агресія може бути як ненавмисною, тобто проявом імпульсивності, так і осмислено спрямованою.

На думку Л. Виготського, від соціально-економічних і культурно-педагогічних умов, в яких росте і розвивається дитина, залежать причини її моральної дефективності [5, с. 150].

В. Заслуженюк, В. Семиченко, Н. Максимова, В. Оржеховська виділяють низку причин, які можуть сприяти поширенню ненормативної лексики серед дітей дошкільного віку, зокрема:

- 1) недостатня кількість емоційно насиченого, позитивного спілкування між батьками і дітьми;
- 2) дефіцит у членів сім'ї та іншого соціального оточення дитини моральних норм, які б не давали їм можливості використовувати ненормативну лексику у присутності дитини;
- 3) якщо організація сімейного життя не досягає високого рівня, у дитини практично не можуть сформуватися високі моральні установки;
- 4) через відсутність повноцінного контакту між членами сім'ї, батьки не до кінця обізнані в особливостях характеру їхньої дитини, тому і не розуміють психологічних поштовхів, що спонукають дитину до використання ненормативної лексики;

5) якщо дорослий не лише використовує лайку та інші прояви табуованої лексики у присутності дитини, але й адресує її до дошкільника, демонструючи цим негативне, грубе ставлення.

У випадку молодших дошкільників найбільший вплив на поширення лихослів'я має спілкування із дорослими. У дорослішій групі цієї вікової категорії такий процес може відбуватися через засоби масової інформації та соціальні мережі. Вживання нецензурної лексики, грубощів у спілкуванні і відсутність моральних норм висвітлюється ЗМІ у формі не одиничного випадку, а як своєрідна комунікативна норма.

За даними зарубіжних вчених, майже в усіх найпопулярніших телепрограмах присутне насилля, яке з часом стає джерелом породження агресії і лайки серед дітей. Одна інформаційна година включає в себе вербальну і фізичну агресію по вісім і дев'ять актів відповідно [6, с. 109].

Варто зауважити, що поширення ненормативної лексики серед дітей – це не раптова ситуація, вона має поступовий і прогресуючий розвиток. Тенденцію до використання грубих, брутальних слів можна прослідкувати у період СРСР. Важка економічна ситуація, занепад культури, науки та мистецтва, політична напруга нанесли свій вплив не на одне покоління. Хоча специфіка лайливості і брутальності змінювалася, цей процес супроводжувався поширенням схожого стилю спілкування і на наступні роки. Звичайне глузування між однолітками поступово може призвести до розвитку булінгу, що є проявом садистських нахилів.

Прояви вербальної агресії, на думку багатьох науковців, більш простіші і легші у порівнянні із фізичною агресією, що проявляється у бійці, стусанах, штовханнях. Проте, як свідчить практика, профілактика і корекція вживання ненормативної лексики надзвичайно складні тому, що вербальна агресія може стати більш небезпечною, ніж фізична. Адже зовнішні прояви дитячої агресії стають помітні одразу, на відміну від використання глузливих слів, лайки, жаргону, дисфемізмів та евфемізмів. Вони можуть спрямовувати її проти однолітків, братів і сестер, батьків і навіть сторонніх дорослих. У жодному із цих випадків батьки не мають залишатися простими спостерігачами. Їх обов'язок – попередити ситуацію, але якщо це не вдалося зробити, то намагатися вплинути на покращення поведінки дитини.

Початковою стадією негативних змін поведінки дитини може стати криза трьох років. Як і будь-яка криза іншого вікового періоду, криза трьох років характеризується формуванням новоутворень, зміною виду діяльності, виникнення нового стилю спілкування та типу стосунків з іншими людьми. О. Сергєєнкова характеризує кризу психічного розвитку як явище загострення психічних суперечностей, що супроводжується різкою і кар-

динальною перебудовою самосвідомості індивіда та його взаємин із навколишніми людьми [7].

Із початком кризи трьох років у дитини з'являються певні симптоми, які психологи пов'язують із початком поширення серед дітей дошкільного віку ненормативної лексики. Упертість, негативізм, свавілля, знецінення, норовистість, агресивність – це ті риси, які набуває дитина при неправильному проходженні вікової кризи.

У боротьбі із проблемою лихослів'я батькам необхідно дотримуватися основних правил, послідовне та точне виконання яких допоможе усунути ситуацію:

1) варто не допустити непослідовності виховання – при забороні дитині використовувати непристойну лексику батькам слід абсолютно усунути її зі свого словника, щоб не провокувати дитину до повторення їх дій;

2) не з'ясувавши причину використання лайливих слів, не можна вдаватися до покарання. Якщо дитина не чує змістовного пояснення мети покарання, вона може не усвідомлювати помилковості своїх дій, особливо у випадку використання ненормативної лексики;

3) за допомогою змістовної бесіди потрібно допомогти дитині замислитися про наслідки своєї поведінки, навести негативний приклад використання глузливих слів, лайки чи жаргону. Як приклад можна сказати, що їх використання може призвести до негативної зміни стосунків між дошкільником і його оточенням;

4) після діалогу та з'ясування причин такої поведінки потрібно зайнятися її усуненням;

5) одним із найважливіших етапів є налагодження зіпсованих через ненормативні висловлювання відносин із однолітками, дорослими, вихователями або вчителями. Батьки мають надати в цьому випадку підтримку для дошкільника та довести, що свої емоції можна виражати прийнятним чином.

Висновки і пропозиції. Підбиваючи підсумки зазначимо, що використання ненормативної лексики дітьми дошкільного віку характеризується специфічними проблемами, адже в період росту і розвитку сильний вплив на дитину має соціум. Залежно від стилю виховання, взаємовідносин дитини з батьками, однолітками і сторонніми дорослими формується її світогляд і моральні якості, які будуть керувати нею протягом життя. Щоб усунути цей небажаний результат виховання, батькам потрібно спрямувати свої сили на виправну роботу не лише з дитиною, але й переглянути свою власну поведінку, щоб виховати в дитини не просто культуру мовлення, але й закріпити в її характері ті риси, які допоможуть їй правильно самореалізуватися у суспільстві.

Перспективами подальших досліджень є визначення механізмів та напрямків нейтралі-

зації факторів, які є основними при виникненні ненормативної лексики серед дітей дошкільного віку.

Література:

1. Клепуц Л. Стратегії класифікації ненормативної лексики / Клепуц Л. // "HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES, 2009. С. 84–85.
2. Выготский, Л.С. Развитие высших психических функций [Текст] / Л.С. Выготский. М. : Изд-во АПН, 1960. 518 с.
3. Кулешова О.В. Загальна та соціальна психологія [Електронний ресурс] / Кулешова О.В. – Режим доступу до ресурсу: https://lubbook.org/book_225_glava_17_Slovník.html.
4. Іллешенко Т. Дитяча агресія – що це? [Електронний ресурс] / Іллешенко Т. 2011. Режим доступу до ресурсу: <http://kovtun.net.ua/doschkillja/batkam/dityacha-agresiya-shho-ce/>.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т. 5. Основы дефектологии [Текст] / Л.С. Выготский / Под ред. Т.А. Власовой. М. : Педагогика, 1983. 368 с.
6. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. СПб. : Питер, 1998. 336 с.
7. Сергєєнкова О.П. Вікова психологія : навч. посіб. / Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. К. : ТОВ «Центр учбової літератури». 2012. 384 с.

Береговая Н. П., Повстюк О. Ю. Психологические аспекты использования ненормативной лексики дошкольниками

В статье представлено понятие ненормативной лексики и определены основные психологические аспекты её использования детьми дошкольного возраста. Рассмотрено историческое развитие этого феномена, описаны результаты проведенного исследования, посвященного изучению особенностей использования ненормативной лексики. Проанализированы факторы проявления агрессивности, что является одной из причин распространения подобного поведения среди дошкольников. Охарактеризованы основные признаки проявления такого поведения в обществе, определены основные методы борьбы с использованием сквернословия.

Ключевые слова: ненормативная лексика, дошкольники, сквернословие, культура речи, возрастной кризис, вербальная агрессия, подражание.

Berehova N. P., Povstiuk O. Yu. Psychological aspects of the using of profane language by preschoolers

The article presents the concept of profane language and identifies the main psychological aspects of its use by children of preschool age. It was considered the historical development of this phenomenon, described the results of the research, devoted to the study of the peculiarities of using profanity. The factors of manifestation of aggressiveness are analyzed, which is one of the reasons of the spread of such behavior among preschoolers. The main signs of manifestation of such behavior in society are characterized, the basic methods of struggle with the use of foul language are defined.

Key words: profane language, preschoolers, obscene words, culture of speech, age crisis, verbal aggression, imitation.

СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ЕМПАТІЇ В ПСИХОЛОГІЇ

У статті проаналізовано праці науковців щодо проблеми становлення поняття емпатії. Описано основні погляди на емпатійність у психологічних напрямках та результати дослідження феномену емпатії в працях конкретних науковців. Виокремлено основні механізми функціонування та чинники розвитку емпатії. Запропоновано узагальнене визначення поняття «емпатії».

Ключові слова: емпатія, емпатійність, суб'єкт емпатії, співчуття, співпереживання, особистість.

Постановка проблеми. Необхідність підвищення ролі емпатії в розвитку особистості давно є предметом наукових дискусій та досліджень у психології. Це пов'язано з тим, що емпатія як психологічний феномен має суттєвий вплив на всю особистість в цілому, підвищує продуктивність діяльності та мотивацію.

Емпатія позитивно впливає на розвиток міжособистісних відносин, дозволяє надавати підтримку людині не лише у звичних умовах, але й у важких екстремальних ситуаціях, коли вона особливо її потребує. Найчастіше ці якості співвідносяться з вимогами професійної та особистісної компетенції професій сфери «людина–людина».

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз становлення поняття «емпатія».

Виклад основного матеріалу. Поняття емпатії часто використовували як один із основних методів пізнання, розуміння мистецтва. Існувала думка, що без емпатії не обійтися при описі естетичного досвіду. Особливо емпатія допомагає відокремити естетичний досвід від візуальних чинників, на підставі яких можна описати та зрозуміти витвір мистецтва.

Феномен «емпатії» на сьогоднішній день у психології має різноманітні визначення та трактування. Також досі існують розбіжності щодо того, який автор вперше використав термін «емпатія». На думку одних дослідників пріоритет щодо внесення цього терміну належить Т. Ліппсу, який розмежував поняття «симпатія» та «емпатія». Другі наполягають, що вперше термін «емпатія» ввів Е. Тітченер, який здійснив переклад німецького слова «*einführung*» (переживання, співпереживання) та відніс емпатію до переліку складних почуттів, у яких істотну роль відіграють стани задоволення та невдоволення.

Проте термін «*einführung*» (переживання, співпереживання) вперше було вжито у 1873 році в роботі Р. Фішера «Оптичне відчуття форми: вклад в естетику». Але Т. Ліппс створив свою теорію переживання. Так, переживання з поняття естетики він переносить у категорію філософії. Переживання,

на думку Т. Ліппса, це не лише механізм естетичного сприйняття, а й пізнання іншої людини. Продовжуючи роботу над поняттям «переживання», він говорить, що переживання – це розуміння емоцій та ментального стану іншої людини.

Е. Тітченер у своїй праці «Експериментальна психологія процесів мислення» вперше вживає термін «емпатія». У наступних працях він говорить, що емпатію можна вважати здатністю відчувати (уявляти) себе в певних ситуаціях чи предметах.

На основі праць та думок Т. Ліппса та Е. Тітченера, В. Дільтей висунув свої припущення. Поняття «переживання» на його думку надто широке та може стосуватися усіх проявів життєдіяльності особистості. «Повторне переживання» чи «співпереживання» – це творчий процес, який дозволяє нам переживати багато різних життів та фантазувати. Також науковець наполягає на близькості поняття повторного переживання із поняттям співчуття і переживання. Таким чином В. Дільтей стверджує, що вже прогресуюче переживання відображає творчий характер нашого розуміння чужих переживань та створює зв'язок розуміння інших із саморозумінням.

Співчуття людей одне до одного переважно ґрунтується на їх почутті своєї спільності. Так, В.А. Шопенгауер вважав ідентифікацію одним із основних механізмів емпатії. У процесі співчуття людина повинна перебороти свій егоїзм для того, щоб зрозуміти іншу людину. У процесі емпатії людина ототожнює себе з іншими, перетворює переживання інших людей на свої, має прагнення припинити страждання інших, що приносить їй задоволення та відчуття щастя [8, с. 364].

Т. Спенсер намагався розглядати розвиток симпатії з еволюційної і культурно-історичної сторони. Він наголошував на її ролі у боротьбі за існування в природі та суспільстві. Також він стверджував, що в міру ускладнення суспільних форм ускладнюється і зміст симпатії. Ним були виокремлені інстинктивна (емоційне зараження) й інтелектуальна (співчутлива) симпатії [7, с. 459].

У психоаналізі і неопсихоаналітичних концепціях феномен емпатії розглядається з погляду взаємозв'язку афективних і когнітивних процесів (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Блейер, Е. Фромм, Г.С. Саллівен, К. Хорні, Т. Рейк). З. Фрейд виокремлює значення емпатії під час соціалізації особистості, виділяючи в емпатійному процесі насамперед його імітаційну природу, пов'язуючи наслідувальні механізми з ідентифікацією. Від ідентифікації «через наслідування йде шлях до розуміння того механізму, який взагалі робить можливим нашу позицію по відношенню до чужого психічного життя». Ідентифікацію З. Фрейд вважає первинною формою емоційного зв'язку з іншою особою, у зв'язку з чим ідентифікація виступає основним структурним компонентом соціалізації. Він вважає її несвідомою імітацією поведінки дорослих дитиною, що дозволяє йому освоювати моральні норми суспільства.

Представник англійської необіхевіористичної школи М. Аргайл розглядає такі фактори, що обумовлюють емпатію: здатність приймати ролі, міжособистісну мотивацію і наявність переживання в емоційній пам'яті емпатуючого.

Найбільш всебічно емпатія досліджувалася в рамках гуманістичної психології. Гуманісти вважають, що емпатія є невід'ємним елементом психотерапевтичної та педагогічної взаємодії, умовою для конструктивних змін особистості, а також особистісного зростання та духовного розвитку.

К. Роджерс вважав, що емпатія є першою та необхідною умовою особистісного зростання, проте згодом першість він віддав конгруентності. Таким чином, можемо сказати, що К. Роджерс та його послідовники підкреслюють певні моменти, які є основою уявлень про емпатію. На основі їх думок, емпатія – це процес, який включає чутливість до емоційних станів інших; співпереживання; усвідомлення; когнітивне структурування емоційних аспектів; мотивуючу установку на допомогу потребуючій людині [10, с. 17].

В. Франкл під поняттям «емпатія» розуміє співчуття однієї людини до іншої. При цьому він наголошує на необхідності сприйняття відмінності іншої людини з любов'ю. При цьому любов розуміється В. Франклом як визнання права іншої людини на індивідуальний спосіб існування.

Представники біхевіористичної теорії та небіхевіористи вважають емпатію результатом соціального наування. Тобто, суб'єкт емпатії може проявляти співпереживання лише за умови наявності в його досвіді реакцій на подібний стимул-реакцію. У диспозиційній теорії особистості емпатійність суб'єкта розглядають як чинник його співучасті, поведінки, спрямованої на допомогу іншим людям.

У радянській психології емпіричне дослідження феномена емпатії першою здійснила Т. Гаврилова. На основі змістовного теоретичного

аналізу вона визначила основні підходи до експериментального вивчення емпатії. На основі її дослідження робимо висновки, що лише людина з високим рівнем розвитку емпатії, яка бачить горе іншої людини, здійснює необхідні дії, спрямовані на покращення ситуації, яка склалася [2, с. 156].

На основі проведених досліджень Т. Гаврилова стверджує, що форми прояву емпатії ґрунтуються на розумінні та співчутті іншої людини. Також результати її досліджень показують, що особистості із високим рівнем емпатійності гнучкі, оптимістичні та проявляють інтерес до інших людей. Ригідність, егоцентризм та інтровертованість характеризують осіб із низьким рівнем емпатійності.

Емпатія як механізм формування міжособистісних відносин сприяє їх розвитку і стабілізує, дозволяє надавати підтримку партнерові не тільки в звичайних, але і у важких, екстремальних умовах, коли він особливо її потребує [2, с. 151].

Російський психолог В. Бойко вважає, що емпатія є маніпулятивним механізмом. Він стверджує, що емпатія та емпатійне ставлення використовується людьми для того, щоб вплинути на партнера. Тобто, проявляючи співпереживання у спілкуванні партнер нам відкривається, і ми можемо виявити його індивідуальні особливості та використати їх у власних цілях. Він розглядає поняття емпатії як форму раціонально-емоційно-інтуїтивного відображення іншої людини, що в свою чергу дозволяє подолати її психологічний захист, пізнати властивості, стани та реакції для того, щоб зможти прогнозувати та адекватно впливати на її поведінку. Водночас науковець вважає, що все ж може існувати глибока емпатія, але за умови щирої симпатії до іншої особистості. [1, с. 245].

Інший російський психолог І. Юсупов на противагу К. Юнгу говорить, що до емпатії більш схильні інтерналі, а не екстернали. Також він наголошує на тому, що прояву та формуванню емпатії заважає надмірна тривожність, агресивність, егоїзм, агресивність та депресивність, такі особистісні установки як уникання нових контактів, спокійне ставлення до проблем чи хвилювань інших людей, неприйнятність прояву допитливості.

Здатність до емпатії полягає у вмінні надати емоційну відповідь на переживання, думки та почуття об'єкта емпатії. Деякі науковці вважають, що емпатія – це емоційна здатність реагувати на сигнали, що передають емоційний досвід іншого. Інші визначають емпатію як поведінкову здібність, яка проявляється в допомагаючій, сприяючій та альтруїстичній поведінці у відповідь на переживання чи проблеми іншої людини.

Підсумовуючи накопичені у психології розвитку дані про становлення здатності до співпереживання, М.-Л. Гоффман робить висновки, що основою емоційного збудження в певній ситуації можуть бути різні процеси: реакція класичного обу-

мовлення; співпереживання, що опосередковане наслідкуванням; уявлення того, як людина почувала б себе на місці того, хто потребує допомоги. М.-Л. Гоффман розглядає емпатію як біологічно обумовлену схильність до альтруїстичної поведінки. У своїх працях він наголошує на тому, що щире співчуття (емпатія) породжує альтруїстичну мотивацію допомагаючої поведінки [2, с. 188].

Таку ж думку поділяє науковець Є. Ільїн. На його думку, емпатія є властивістю особистості, яка сприяє розвитку альтруїстичної поведінки. Тобто людина із високим рівнем емпатії швидше готова допомогти в конкретній ситуації, ніж людина із низьким рівнем [5, с. 524].

Сучасні українські науковці-психологи О. Орищенко та О. Саннікова розглядають емпатію як складну багаторівневу інтегральну властивість особистості. Вони виділили три рівні в структурі емпатії. У формально-динамічний рівень входять якісні (модальні) та динамічні (особливості виникнення та протікання емпатійних реакцій) властивості емпатії. Змістовно-особистісний включає ті аспекти емпатії, що стосуються вибору простору для емпатійних переживань і морально-етичного змісту її об'єкта. Соціальні та індивідуальні уявлення про існуючі соціокультурні «норми» емпатійних проявів відображає соціально-імперативний рівень [6, с. 16].

Українська психолог Л. Журавльова у своїх працях говорить про те, що емпатійний процес може припинитися в будь-який момент. На її думку, розвиток емпатійного процесу буде залежати від багатьох факторів, а саме: соціальних, вікових, індивідуально-психологічних, статевих відмінностей та багатьох інших чинників. У її дослідженнях можемо побачити, що низький рівень емпатії у юнаків зумовлює їх егоїстичну спрямованість, потребу у визнанні, орієнтацію на гроші. Також формує такі принципи та цілі як «матеріальна забезпеченість життя», цінності «самоствердження» і професійного самовизначення («ефективність у справах», «обізнаність та освіченість»). Дівчата із низьким рівнем емпатії демонструють егоїстичну спрямованість, орієнтацію на гроші та розваги [3, с. 42].

До системи детермінуючих факторів генезису емпатії Л. Журавльова відносить психофізіологічні (чутливість, емоційна лабільність нервової системи, розвиток першої сигнальної системи, невротизація), індивідуально-психологічні (чутливість, депресивність, реактивна агресивність, сором'язливість, відвертість, самотність, ставлення до себе, самооцінка, «Я-концепція», потреби, цінності), типологічні (соціальний тип, акцентуації характеру – емотивність, педантичність, тривожність, циклотимність, демонстративність, екзаль-

тованість, спрямованість особистості) та соціокультурні (умови соціалізації, тип батьківського виховання) чинники [4, с. 154].

Висновки. Теоретичний аналіз дозволяє дати узагальнене визначення поняттю «емпатія». Отже, на нашу думку, емпатія – це багаторівневий, складний феномен, який являє собою сукупність емоційних, когнітивних та поведінкових здібностей особистості.

Різноманіття думок, гіпотез та підходів до вирішення проблеми емпатії свідчить про недостатню розробленість та відсутність єдиної, переконливої теорії виникнення та існування феномену емпатії. На основі короткого огляду наукових праць щодо становлення поняття емпатії можемо говорити про перспективність її подальшого розвитку.

Література:

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и других / В.В. Бойко. М. : Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. 472 с.
2. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. (Исторический обзор и современные проблемы) / Т.П. Гаврилова // Вопросы психологии. № 2. 1975. С. 147–158.
3. Журавльова Л.П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л.П. Журавльова // Соціальна психологія. 2008. № 5 (31). С. 39–46.
4. Журавльова Л.П. Методологічні засади дослідження емпатії людини / Л.П. Журавльова // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські та психологічні науки. Спец. випуск. 2008. С. 152–155.
5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. Спб. : Питер, 2007. 752 с.
6. Орищенко О.А. Дифенційно-психологічний аналіз емпатії : автореф. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія» / О.А. Орищенко. Одеса, 2004. 21 с.
7. Спенсер Г. Основания психологии / Г. Спенсер. Физиологическая психология в 14 лекциях / Т. Циген. М. : АСТ, 1998. 543 с. (Классики зарубежной психологии).
8. Шопенгауэр А. Избранные произведения / А. Шопенгауэр [пер. с нем.; сост., авт. вступ. ст. и примеч. И.С. Нарского]. М. : «Просвещение», 1992. 479 с.
9. Hoffman M.-L. Empathy and Moral Development : Implications for Caring and Justice. New York : New York University Press, 2002. 342 p.
10. Rogers C.R. Empatic : an unappreciated way of being // The Counseling Psychologist. 1975. V. 5, N 2. P. 2–10.

Ваврынив Е. С. Становление понятия эмпатии в психологии

В статье проанализированы труды ученых относительно проблемы становления понятия эмпатии. Описаны основные взгляды на эмпатийность в психологических направлениях и результаты исследования феномена эмпатии в трудах конкретных ученых. Выделены основные механизмы функционирования и факторы развития эмпатии. Предложено обобщенное определение понятия «эмпатии».

Ключевые слова: эмпатия, эмпатийность, субъект эмпатии, сочувствие, сопереживание, личность.

Vavruniv O. S. Incipience concept of empathy in psychology

The article is analyzed the works of scientists on the problem of the emergence of the concept of empathy. Described the main views on empathy in psychological directions and the results exploration of the phenomenon of empathy in the writings of specific scientist. singled out the main mechanisms of functioning and factors of development of empathy. A generalized definition of the concept of “empathy” is proposed.

Key words: empathy, subject of empathy, compassion, personality.

О. Л. Вакуленко

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

І. К. Чанчиков

аспірант кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню проблеми ціннісних орієнтацій та їхнього впливу на життєстійкість. Проаналізовано різні підходи вчених до визначення категорій «ціннісні орієнтації» та «життєстійкість». Автори акцентують увагу на тому, які цінності можуть впливати на рівень життєстійкості.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, аксіологія, структура цінностей, життєстійкість, особистість.

Постановка проблеми. Цінності впливають на прийняття рішень, регуляцію поведінки, способи та види реакції людини на подію чи ситуацію. Вони допомагають людині знайти ресурси для подолання стресів. Як правило, сформувавши свою ціннісну картину світу, людина зберігає її незмінною практично протягом усього життя. Така картина формується переважно на тому етапі соціалізації, який безпосередньо передує періодам зрілості. Далі аксіологічна система змінюється зазвичай тільки в кризові періоди. Ці зміни стосуються в основному структури цінностей і відображають зміни пріоритетів, внаслідок чого одні цінності стають більш значущими, інші відходять на задній план у процесі становлення і розвитку особистості.

Ключову роль у цьому процесі відіграють стресостійкість людини, її вдовolenість життям та працездатність. Об'єднуючи ці характеристики, американський психолог С. Мадді увів термін «життєстійкість».

Поняття «життєстійкість» відображає з точки зору С. Мадді психологічну живучість і ефективність людини, а також є показником її психічного здоров'я. Ставлення людини до змін, як і її можливості скористатися наявними внутрішніми ресурсами, котрі допомагають ефективно реагувати на ці зміни, визначають, наскільки особистість здатна впоратися із труднощами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ціннісні орієнтації розглядалися багатьма вченими. Зокрема, А.Г. Здравомислов і В.О. Ядов розглядали ціннісні орієнтації як найважливіший компонент структури особистості, який визначає її поведінку і ставлення до праці. На їхню думку, ціннісною орієнтацією слід вважати «установку особистості на ті чи інші цінності матеріальної та

духовної культури суспільства» [2, с. 64]. Вони говорять про те, що «ціннісні орієнтації є найважливішим компонентом структури особистості, в них ніби підсумовується весь життєвий досвід, накопичений особистістю в її індивідуальному розвитку. Це компонент структури особистості, котрий являє собою певну вісь свідомості, навколо якої обертаються думки і почуття людини і з точки зору якої вирішуються багато життєвих питань» [2, с. 32].

Аналогічне, дещо розширене визначення дає А.Г. Здравомислов у своїй монографії: «Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань. Вони відмежовують істотне і важливе для людини від несуттєвого. Сукупність сформованих, усталених ціннісних орієнтацій утворює свого роду вісь свідомості, що забезпечує стійкість особистості, спадковість певного типу поведінки і діяльності, виражену у спрямованості потреб та інтересів. Внаслідок цього ціннісні орієнтації виступають важливим чинником, що обумовлює мотивацію дій і вчинків особистості» [3, с. 156]. На думку В.О. Ядова, «основним змістом ціннісних орієнтацій особистості виступають політичні, світоглядні, моральні переконання людини, глибокі і постійні прихильності, моральні принципи поведінки» [2, с. 121].

Однак залишається відкритим питання про ґенезу особистісних ціннісних пріоритетів, про взаємозв'язок матеріальних і духовних цінностей, про роль культурних традицій у формуванні аксіологічних орієнтацій, вплив соціально-історичних чинників і життєвого досвіду індивіда. Якими ж є наслідки маргіналізації базових духовних цінностей і переважання матеріального начала для життєстійкості особистості?

У вітчизняній соціальній психології одним із перших до розширеного дослідження проблеми цінностей звернувся В.Б. Ольшанський, який розумів під ціннісними орієнтаціями цілі, прагнення і життєві ідеали, розглядаючи їх у вигляді системи певних норм, прийнятих у груповій свідомості. На думку В.Б. Ольшанського, на індивідуальну систему цінностей безумовно впливає групова свідомість: «Індивідуальні відхилення від системи цінностей групи відображаються в поведінці індивіда. Це визначає ставлення до нього в колективі, котре у цьому випадку виступає як фактор групового контролю. Це ставлення може виступати і як детермінанта, відповідно до якої людина змінює свою ціннісну орієнтацію» [7].

Отже, вимальовується інший аспект життєстійкості: здатність людини зберігати та зміцнювати певну систему цінностей всупереч груповому контролю. Така здатність напряму пов'язана із духовним потенціалом особистості, який і забезпечує стресостійкість. Це коло проблем досліджував С. Мадді.

Уведений ним термін "hardiness" Д.О. Леонтьєв запропонував перекласти як життєстійкість [4]. Теорія С. Мадді виникла у зв'язку із розробкою проблем творчого потенціалу особистості і регулювання стресу. Ці проблеми найбільш логічно пов'язуються, аналізуються й інтегруються в рамках розробленої ученим концепції. Через поглиблення компонентів залученості, контролю і виклику (прийняття виклику життя), позначених як "hardiness", людина може розвиватися, збагачувати свій потенціал і долати стреси, які зустрічаються на її життєвому шляху.

С. Мадді і Д. Кошбі розробили психометричний метод вимірювання "hardiness", співвідносний за шкалами із Міннесотським багатофакторним особистісним опитувальником [9]. Результати цієї роботи переконують, що "hardiness" є загальною мірою психічного здоров'я людини. Поняття "hardiness", або ж стійкість, важливе насамперед у контексті проблематики подолання стресу. Особистісна якість

"hardiness" активує конструктивні засоби захисту, спрямовуючи людину до перетворення стресогенних життєвих подій. Ставлення людини до змін та її можливості скористатися наявними внутрішніми ресурсами визначають, наскільки особистість здатна впоратися із життєвими негараздами.

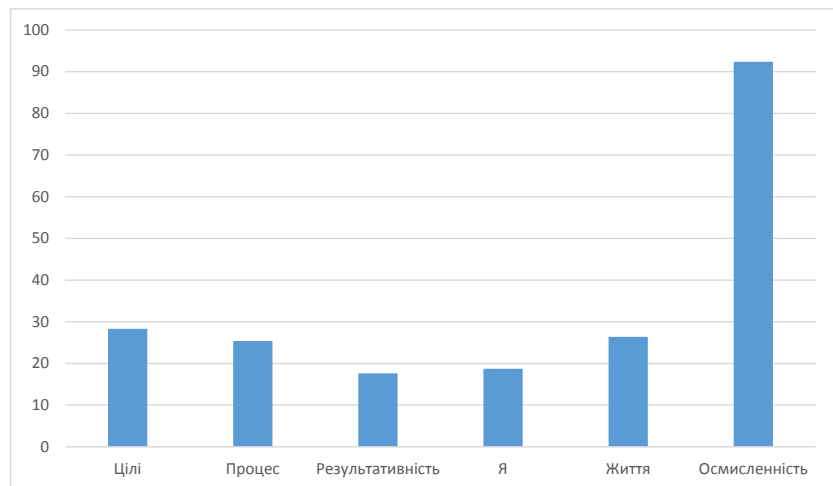

Рис. 1. Тест сенсожиттєвих орієнтацій

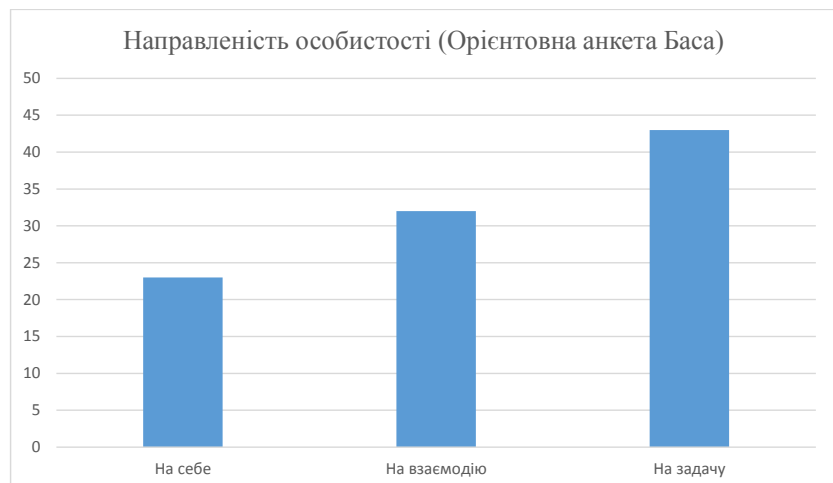

Рис. 2. Направленість особистості (Орієнтовна анкета Баса)

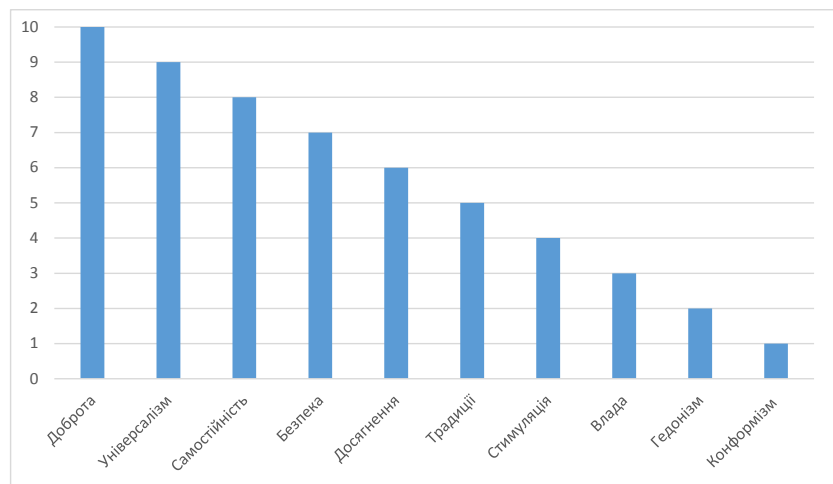

Рис. 3. Опитувальник цінностей Шварца 1 (на рівні нормативних ідеалів)

Мета статті. Представити результати дослідження впливу ціннісних орієнтацій на життєстійкість особистості людини.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проводилось протягом 2017 року шляхом інтернет-анкетування в онлайн режимі. Вибірка складалася із 50 осіб віком від 18 до 35 років.

У дослідженні було використано такі методики:

1. Тест сенсожиттєвих орієнтацій (адаптація Д.О. Леонтьєва);
2. Орієнтовна анкета Баса (Ціннісні орієнтації особистості);
3. Ціннісний опитувальник Ш. Шварца;
4. Тест життєстійкості С. Мадді (адаптація Д.О. Леонтьєва і О.І. Расказової).

За методикою «Тест сенсожиттєвих орієнтацій» було визначено ступінь вираженості базових цінностей для кожного респондента.

Як видно з графіку (рис. 1), найбільше балів отримала шкала «Цілі» (29 балів). Це засвідчує наявність у досліджуваних конкретних цілей, які надають життю насиченості, осмисленості та часової перспективи.

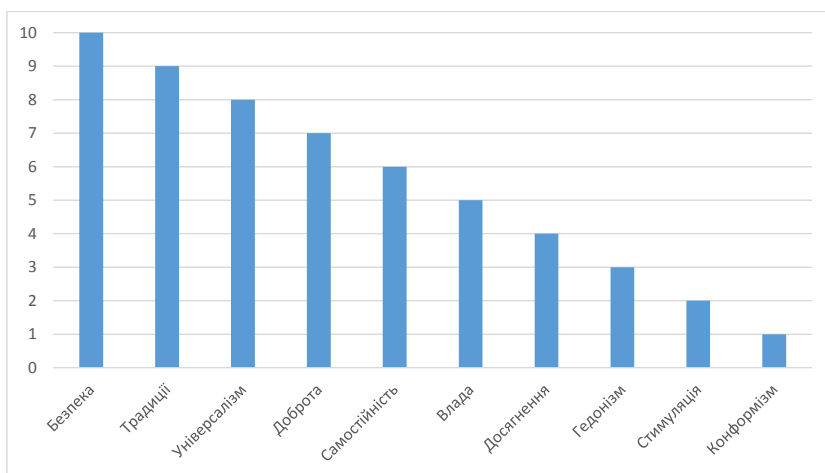

Рис. 4. Опитувальник цінностей Шварца 2 (на рівні особистісних пріоритетів)

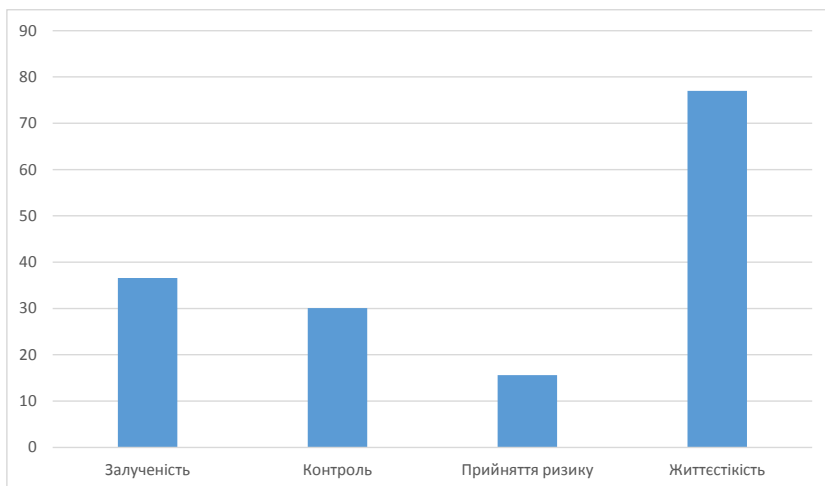

Рис. 5. Тест життєстійкості Мадді

Показник «Осмисленість життя» є загальним. Він вказує на те, що досліджувані вбачають смисл у процесі своєї життєдіяльності, причому цінності самого життя є для них важливішими за результативність дій.

За методикою «Орієнтовна анкета Баса» отримано результати, відображені на графіку (рис. 2).

Як бачимо, досліджувані переважно керуються задачами, тобто зорієнтовані на виконання певних дій. Також вони більше спрямовані на роботу в групі та взаємодію з іншими, ніж на самостійну діяльність. У зв'язку з цим особливого значення набувають цінності, пов'язані із груповою діяльністю та нормативними установками особистості у цьому процесі.

Керуючись методикою Шварца «Опитувальник цінностей», ми змогли дослідити такі цінності та здійснити їх ранжування на рівні нормативних ідеалів (рис. 3) та на рівні особистісних пріоритетів (рис. 4).

Найбільшу значущість для досліджуваних мають цінності, які знаходяться на 1–3 рангах: «Доброта», «Універсальність» та «Самостійність».

Найменшу значущість для досліджуваних представляють цінності, які знаходяться на 7–10 рангах. Це «Влада», «Гедонізм» та «Конформізм».

На рівні особистісних пріоритетів найбільш значущими для досліджуваних виявились цінності, які знаходяться на 1–3 рангах: «Безпека», «Традиції» та «Універсальність».

Найменшу значущість представляють цінності, які знаходяться на 7–10 рангах: «Гедонізм», «Стимуляція» та «Конформізм».

За методикою «Тест життєстійкості» Мадді ми отримали результати, відображені на рис. 5.

Найбільше балів набрала шкала «Залученість» (38). Це означає, що саме усвідомлення своєї безпосередньої залученості до того, що відбувається, є передумовою задоволення особистісною діяльністю. Це збільшує шанси знайти щось достойне та цікаве для себе. Водночас прийняття ризику не належить до пріоритетних цінностей. Загальна шкала «Життєстійкість» набрала 78 балів, що є високим результатом. Досить високий бал ми отримали за шкалою «Контроль», що вказує на осмисленість діяльності досліджуваних і корелює із резуль-

татами, отриманими за методикою «Тест смислових орієнтацій».

Наступним етапом дослідження було проведення кореляційного аналізу. Задля цього було відібрано значущі кореляції, відображені у таблиці 1. Цінності, поряд із якими стоїть цифра 1 або 2, розрізняються за приналежністю до нормативних ідеалів (1) чи до особистісних пріоритетів (2).

Таблиця 1
Значимі кореляції різних шкал із життєстійкістю

	Життєстійкість
Цілі	0,434**
Процес	0,515**
Традиції 1	0,351*
Досягнення 1	0,448**
Традиції 2	0,515**
Самостійність 2	0,546**
Досягнення 2	0,573**
Доброта 2	0,357*
Безпека 2	0,366**

Достатньо міцний зв'язок спостерігається між «Цілями» і життєстійкістю – 0,434**. Це вказує на те, що наявність цілей передбачає включеність та працездатність людини, що збільшує її життєстійкість.

Коефіцієнт кореляції між «Процесом» і життєстійкістю дорівнює 0,515. Процесуальність імпліцитно включає в себе поняття цілі; досягнення людиною цілі робить процес її буття емоційно насиченим, а діяльність ефективною, відтак і життєстійкість стає міцнішою.

Високий коефіцієнт кореляції між нормативною цінністю «Традиції 1» і життєстійкістю дорівнює 0,351*, що засвідчує зв'язок між цими двома факторами. Відмінність між шкалами «Традиції 1» і «Традиції 2» полягає в тому, що показники першої характеризують певні світоглядні засади, успадковані чи виховані форми буття; тоді як за другою шкалою визначається практичне застосування вироблених традицією норм та правил. Кореляція між цінністю «Традиції 1» і життєстійкістю засвідчує повагу до традицій, що й підживлює життєстійкість особистості. Це пояснюється заспокійливим впливом традиції на людську психіку: ритуалізовані форми буття забезпечують його стабільність, тому навіть віртуальний зв'язок із традицією здатний підвищити рівень життєстійкості особистості.

Коефіцієнт кореляції між цінністю «Традиції 2» і життєстійкістю дорівнює 0,515**. Якщо людина дотримується норм, усталених традицією, то її життєстійкість посилюється. Це можна пояснити тим, що людина, вдаючись у різних ситуаціях до перевірених моделей поведінки, більш захищена від стресів.

Коефіцієнт кореляції між нормативною цінністю «Досягнення 1» і життєстійкістю дорівнює 0,448**. Переконавання у важливості власних чи групових досягнень підвищує життєстійкість людини. Це надає їй мотивацію діяти та надалі досягати чогось у житті, а також забезпечує задоволеність життям.

Сильний зв'язок спостерігається між цінністю «Самостійність» і життєстійкістю і дорівнює 0,546*. Це пояснюється тим, що чим більше людина має власних думок і схильна обирати свій спосіб дії, тим міцнішою є її життєстійкість. Така людина виявлятиме креативність, яка захищає її від стресів і так само забезпечує задоволеність життям.

Коефіцієнт кореляції між цінністю «Досягнення 2» і життєстійкістю дорівнює 0,573**, що вказує на сильний зв'язок між двома факторами. Це значить, що чим більше людина намагається досягнути успіху у соціальній сфері, тим більше її життєстійкість. Така людина має цілі у житті і для їх досягнення виділяє багато енергії, що, у свою чергу, призводить до збільшення життєстійкості.

Цінність «Доброта 2» і життєстійкість мають високий коефіцієнт кореляції, який дорівнює 0,357*. Ш. Шварц тлумачить цінність «Доброта» як сфокусованість на благополуччі у повсякденній взаємодії із близькими людьми, а хороші стосунки з оточенням поліпшують емоційний стан, що і впливає на підвищення життєстійкості.

Коефіцієнт кореляції між цінністю «Безпека 2» і життєстійкістю дорівнює 0,366*. Такий зв'язок зумовлений тим, що відчуття безпеки створює сприятливому емоційному фону, завдяки чому покращуються всі показники життєстійкості людини.

Висновки. Комплексне застосування обраних для дослідження методик дозволило довести взаємозв'язок ціннісних орієнтацій та життєстійкості.

За загальною шкалою «Осмисленість» («Тест сенсових орієнтацій») досліджувані набрали високий бал. Це вказує на те, що вони проживають життя насичено, отримуючи від нього задоволення, тобто мають конкретні цілі, відчувають ефективну процесуальність свого буття.

За другою методикою – «Орієнтовна анкета Баса» – найбільше балів набрала шкала «Спрямованість на задачі», друга шкала – «Спрямованість на взаємодію», третя шкала – «Спрямованість на себе». Це значить, що досліджувані більше керуються поставленими задачами, тобто спрямовані на виконання певних дій. Також вони більше схильні до роботи в групі та взаємодії з іншими, ніж до одноосібних дій. Водночас самостійність посідає важливе місце серед нормативних ідеалів, що було виявлено на наступному етапі дослідження.

Методика «Опитувальник Шварца» застосовувалася для дослідження цінностей на рівні

нормативних ідеалів та індивідуальних пріоритетів. Найбільш значимими для досліджуваних на рівні нормативних ідеалів виявились цінності «Доброта», «Універсалізм» та «Самостійність». Найменшу значущість для досліджуваних представляють цінності «Влада», «Конформізм» та «Ідеалізм». На рівні індивідуальних пріоритетів першорядними є цінності «Безпека», «Традиції» та «Універсалізм»; аксіологічно незначущими – «Гедонізм», «Стимуляція», «Конформізм».

За «Тестом життєстійкості» Мадді шкала «Життєстійкість» отримала високий бал. Це свідчить про те, що досліджувані мають високу життєстійкість, яка перешкоджає виникненню надмірної напруги у стресових ситуаціях та сприяє їх подоланню. При цьому визначальну роль відіграє усвідомлення безпосередньої залученості до того, що відбувається.

За результатами кореляційного аналізу із життєстійкістю прокорелювали «Цілі», «Процес», «Традиції 1», «Досягнення 1», «Традиції 2», «Самостійність 2», «Досягнення 2», «Доброта 2», «Безпека 2». Нагадаємо, що цифра 1 означає приналежність цінності до нормативних ідеалів, а цифра 2 – до особистісних пріоритетів.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибшому аналізі зв'язків особистісних та групових цінностей із життєстійкістю. Важливо також дослідити систему цінностей на рівні окремих структур. Наприклад, «Любов», «Розуміння», «Милосердя» (що корелює з християнською тріадою «Віра», «Надія», «Любов»); «Влада», «Гроші», «Насолода» (матеріалістичні цінності прагматично орієнтованої особистості); «Честь», «Гідність», «Закон» (як цінності, закладені в основу суспільного буття). Слід також визначити культурно-історичні контексти розуміння змін у системі цінностей. Дослідження цих змін

та виявлення причин аксіологічної переорієнтації є однією з передумов усебічного аналізу процесів, що відбуваються у соціумі, та чинників життєстійкості суспільства.

Література:

1. Алексєєв В.Г. Ціннісні орієнтації особистості і проблема їх формування / В.Г. Алексєєв. Київ : Міленіум, 1979. 115 с.
2. Здравомыслов А.Г. Отношение к труду и ценностные ориентации / А.Г. Здравомыслов, В.А. Ядов. Москва : Мысль, 1966. (Социология в СССР). (Том 2).
3. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. / А.Г. Здравомыслов. Изд-во СПбГУ, 2006.. 382 с.
4. Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова. Москва : Смысл, 2010. 54 с.
5. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып. 1 / под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева. М. : Смысл, 2002. 255 с.
6. Марищук В.Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В.Л. Марищук, В.И. Евдокимов. СПб. : Издательский дом «Сентябрь», 2001. 260 с.
7. Ольшанский В.Б. Личность и социальные ценности / В.Б. Ольшанский. М. : Социология в СССР, 1965. 320 с.
8. Розов В.А. Адаптивные антистрессовые психотехнологии: Навч. посіб. / В.А. Розов. К. : Кондор, 2005. 335 с.
9. Khoshaba D. Early Antecedents of Hardiness / D. Khoshaba, S. Maddi. // Psychology Journal, Spring 1999. Vol. 51. С. 106–117.

Вакуленко А. Л., Чанчиков И. К. Особенности влияния ценностных ориентаций на жизнестойкость личности

Статья посвящена исследованию проблемы ценностных ориентаций и их влиянию на жизнестойкость. Проанализированы разные подходы ученых к определению категорий «ценностные ориентации» и «жизнестойкость». Авторы акцентируют внимание на том, какие ценности могут влиять на уровень жизнестойкости.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, аксиология, структура ценностей, жизнестойкость, личность.

Vakulenko O. L., Chanchikov I. K. Features of the influence of value orientations on hardiness of the individual

The article investigates problems of values and their influence on hardiness. There were analyzed various approaches of scientists to determine the categories of "value orientation" and "hardiness". The authors focus on the fact that values can affect the level of hardiness.

Key words: values, value orientations, hardiness, personality, vitality, structure of values.

А. С. Гуляєвааспірант кафедри загальної та практичної психології
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя**Ю. О. Ковальчук**кандидат фізико-математичних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту точних наук і економіки
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

АНАЛІЗ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ ЩОДО ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ ТА СИСТЕМИ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

У статті представлені та проаналізовані емпіричні дані щодо задоволеності життям та системи переконань особистості в кризових умовах. Акцентовано увагу на цінності цієї психодіагностичної роботи, яка полягає у віднайденні узагальнюючого патерну задоволеності життям, який у цілому повторюється на вибірках переселенців та людей, які не були вимушені переселятися. Визначено, що за умовно однакових обставин деякі вимушені переселенці, не дивлячись на труднощі, будують нові життя, часом навіть більш успішні або більш гармонійні, ніж були до війни.

Ключові слова: задоволеність життям, кризові ситуації, переконання, особистість.

Постановка проблеми. Зміни, які відбулися на рубежі ХХ – ХХІ століть, зміни у внутрішній і зовнішній політиці України визначили високу актуальність проблеми міграції. На відміну від добровільної зміни місця проживання (в пошуках, наприклад, поліпшення життєвих умов), вимушено люди переїжджають, як правило, внаслідок військових дій, утисків влади, дискримінації за національною ознакою або релігійних переконань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «переконання» все частіше зустрічається в психологічній літературі у зв'язку із бурхливим розвитком когнітивних та когнітивно-поведінкових напрямків психотерапії. Вивченням переконань займалися А. Бек, А. Фрімен, Р. Бартлетт, Ж. Піаже, С. Епштейн, Р. Янофф-Бульман, Р. Ділтс. Вивченням такого суспільного феномену як кризові життєві ситуації займалися вчені В. Кайгер, Дж. Беррі, М. Южанін, Н. Стукаленко, Н. Ручкова, Н. Лебедева, Г. Солдатова, Ф. Березін, В. Гриценко та інші.

Метою даної роботи є аналіз емпіричних даних щодо задоволеності життям та системи переконань особистості в кризових умовах.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в емпіричному дослідженні задоволеності життям та системи переконань особистості в умовах вимушеного переселення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті збройного конфлікту в Луганській і Донецькій областях, жителі цих регіонів були змушені прийняти рішення про від'їзд з історичної батьківщини. Початковий конфлікт між відсутністю позитивної мотивації до переїзду і фізичною неможливістю подальшого перебування на істо-

ричній батьківщині, травматизація психіки, обумовлена причинами і історією міграції, а також труднощі адаптації на новому місці визначають формування досить специфічного досвіду вимушених переселенців, який виходить за межі звичайного і повсякденного.

Феномен вимушеної міграції є складним і багатограним процесом. Поняття «міграція» і «вимушена міграція» вбирають в себе цілий ряд термінів. До їх числа в першу чергу належать «біженці» і «вимушені переселенці».

Згідно з керівними принципами УВКБ ООН з питання про переміщення осіб усередині країни, особи, переміщені всередині країни, визначаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки або місця проживання через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих, техногенних катастроф і які не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни [2, с. 31].

В історії нашої країни раніше такої групи населення не було. За час існування нинішньої української держави ми не знали, що таке збройний конфлікт, військові дії, зовнішня агресія, громадянська війна. Залишаючи рідні місця, люди сподівалися, що незабаром повернуться додому.

Вимушене переселення входить до числа складних життєвих ситуацій. Травматизація психіки в минулому була обумовлена історією міграції, травматизація психіки в новому соціокультурному середовищі викликана вимогами адаптації та іншими труднощами, що виникають після переїзду. З повним правом його можна віднести до числа екстремальних, коли перед особистістю ста-

вється проблема виживання, постійна боротьба із надскладними життєвими обставинами.

Так, в основі емпіричного дослідження лежали такі гіпотетичні міркування. За умовно однакових обставин одні вимушені переселенці, не дивлячись на труднощі, будують нові життя, часом навіть більш успішні або більш гармонійні, ніж були до війни. Зіткнувшись із смертельною небезпекою, втративши свій будинок, батьківщину, облаштований побут, усвідомивши, що життя може обірватися в будь-яку секунду люди змінюють своє ставлення до життя, до своїх близьких, до професії і навіть до проведення часу. Усвідомлення цінності життя призводить до бажання жити щасливо, тобто в злагоді зі своїми істинними бажаннями – жити з улюбленими і люблячими людьми, проводити більше часу з ними, займатися улюбленою справою, не витрачати час даремно. І навпаки, є переселенці, які свої невдачі виправдовують війною, хоча фактично деякі з них стали жити навіть краще (наприклад у матеріальному плані, отримуючи грошову допомогу, продуктові пакети та інше).

Завданнями емпіричного дослідження були:

1. Проаналізувати дані первинного статистичного аналізу за методиками «Шкала базових переконань» та «Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» на досліджуваних групах вимушених переселенців та осіб, які не змушені були переселятися в результаті подій АТО.

2. Провести кореляційний та факторний аналіз отриманих кількісних даних, дати їм якісну феноменологічну оцінку.

3. Вивчити результати інтерв'ювання вимушених переселенців із зони АТО та встановити на цьому підґрунті основні психологічні особливості системи переконань особистості в кризових умовах.

Емпіричне дослідження мало на меті поєднання результатів якісного та кількісного аналізу. Тому ми використали дві стандартизовані психодіагностичні методики (Шкала базових переконань Янов-Бульман WAS та Шкала оцінки задоволеності життям Q-LES-Q-SF Дж. Ендікот), коротку анкету щодо задоволеності своїм життям до переселення, а також інтерв'ю із 78 переселенцями. Отримані за психодіагностичними методиками та анкету дані були зібрані за допомогою інтернет-опитування за допомогою сервісу Google Forms. Отримані дані про переселенців (114 осіб) і непереселенців (216 осіб). Для статистичної обробки даних використовувалася програма IBM SPSS Statistics 21.0.

Використовувалися такі опитувальники як «Шкала базових переконань» (World assumptions scale, WAS) Янов-Бульман та «Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» Дж. Ендікот (Quality of Life Enjoyment and Satisfaction Questionnaire – Short Form, Q-LES-Q-SF, Jean Endicott).

«Шкала базових переконань» (World assumptions scale, WAS) Р. Янов-Бульман ґрунтується на когнітивній концепції базових переконань людини. Розроблена Р. Янов-Бульман [4, с. 65], адаптована без стандартизації О. Кравцовою, адаптована та стандартизована М. Падун, А. Котельніковою. Методика ґрунтується на понятті «базових переконань» або «базових схем» та є спробою відповісти на питання, як людина будує свої уявлення про себе та про оточуючий світ [5, с. 74]. При цьому базові переконання – це внутрішні, узагальнені, стійкі уявлення людини про себе та про світ, які чинять вплив на мислення, емоції та поведінку особистості. На думку Р. Янов-Бульман, здорове відчуття безпеки ґрунтується на трьох категоріях базових переконань, які складають ядро нашого суб'єктивного світу: 1) віра в те, що у світі більше добра, ніж зла; 2) переконаність у цінності власного «Я»; 3) під впливом травматичних подій базові переконання можуть істотно змінюватися.

Для нашого емпіричного дослідження особливо важливим є останній аспект, а саме те, що під впливом травматичної події, якою може бути вимушене переселення, базові переконання можуть змінюватися, і це впливатиме на задоволеність якістю життя за різними параметрами. Ми використовували варіант методики, стандартизований М. Падун та А. Котельніковою. Методика містить 5 субшкал та 37 тверджень, які треба оцінити за 6-бальною шкалою Лайкерта [6, с. 91].

«Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» Дж. Ендікот (Quality of Life Enjoyment and Satisfaction Questionnaire – Short Form, Q-LES-Q-SF, Jean Endicott) створена в 1990-х роках у США. Ця методика дає можливість оцінити, наскільки суб'єкт відчуває задоволення у різних сферах власного життя. Шкала є скороченим та спрощеним варіантом опитувальника «Якість життя». Основний, ядерний концепт методики – «якість життя» – прийшов у психологію з медицини, де під якістю життя розумівся вплив основного захворювання людини на її благополуччя в різних сферах життя – фізичному, інтелектуальному, емоційному тощо [4, с. 5]. Якість життя або ж задоволеність життям може знижуватися не тільки під час хвороб тіла, але й за умов різних психологічних труднощів. Тоді симптоми можуть бути не такими явними, але людина може відчувати себе нещасною, незадоволеною собою, оточуючими людьми та життям у цілому. Шкала містить 14 тверджень, орієнтовний час тестування складає до 5–7 хвилин.

Враховувалися вікові ознаки: середній вік досліджуваної вибірки переселенців із зони АТО становив 40,4 років; мода 40; медіана 40. За ознакою статі 74% досліджуваних переселенців – жінки, 26% – чоловіки. Досліджуваних також запитували, у якому місці вони проживали до переїзду

і де живуть зараз. 5% досліджуваних зараз живуть за кордоном, 34% проживають в Україні, решта в інших містах та селищах України.

Індикатором кризовості умов був факт вимушеного переселення із зони АТО. Тут наявні різні психологічні ознаки кризи: людина змушена залишати звичні обставини життя, докорінно змінювати умови життя, докладати значних зусиль для стабілізації та облаштування життя в нових умовах. Щоб дослідити психологічні особливості системи переконань особистості в таких кризових умовах, ми використали психологічні опитувальники та метод інтерв'ю.

У фокусі нашого дослідження була система переконань особистості у кризових умовах (у випадку вимушеного переселення із зони АТО). У той же час система переконань – досить широке поняття, яке слід операціоналізувати. Здійснивши аналіз літературних джерел за цією проблемою, ми прийшли до висновку, що конкретизацією поняття системи переконань особистості можуть бути базові переконання.

Методика «Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» Дж. Ендікот (Quality of Life Enjoyment and Satisfaction Questionnaire – Short Form, Q-LES-Q-SF, Jean Endicott) припускає наявність 14 параметрів задоволеності життям. Результати порівняльного аналізу середньоарифметичних значень за виборками переселенців ($n = 114$) і людей, які не змушені були переселятися ($n = 216$), представлений на рис. 1.

Слід зауважити, що за 13 параметрами із 14 показники є нижчими для вибірки переселенців. Дійсно, ця група є дещо депривованою за багатьма об'єктивними показниками, що відображається також на показниках суб'єктивного переживання благополуччя. Задоволеність своєю здатністю впоратися зі щоденними обов'язками вища на вибірці переселенців.

Як переселенці, так і не переселенці мають свої узагальнені профілі задоволеності за різними показниками, які у загальній своїй конфігурації є дуже подібними на обох вибірках. Той факт, що у нашому дослідженні у переселенців нижчі показники за 13 пара-

метрами із 14, не відмінняє того, що всередині групи є більша задоволеність, наприклад, своєю здатністю підійматися без запаморочення, похитування чи падіння і менша задоволеність своєю роботою. Ці дані слід вважати характерними для української вибірки. Втім, об'єктивні обставини життя переселенців обумовлюють нижчий рівень задоволеності, зафіксований за допомогою психодіагностичного інструменту «Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» Дж. Ендікот.

Найнижчий рівень стосується задоволеності своїм економічним положенням, що є характерним як для переселенців, так і для непереселенців. Водночас найвищий рівень в обох дослідже-

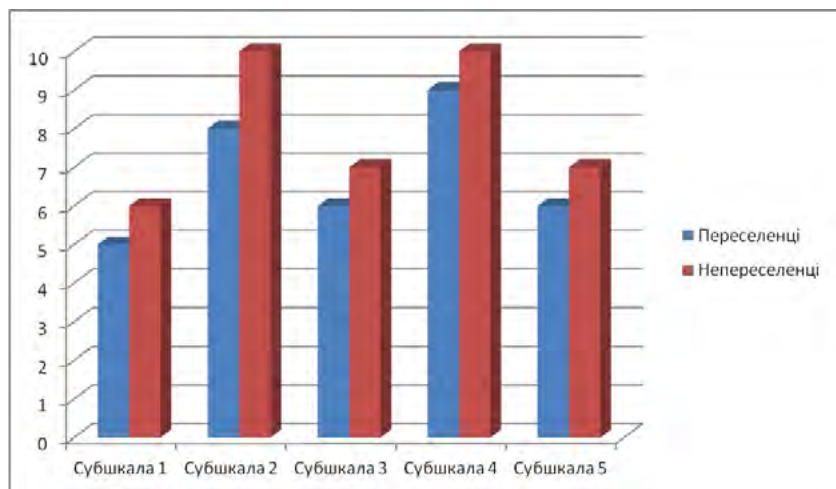

Рис. 1. Середні арифметичні значення задоволеності життям на вибірках переселенців та не переселенців (1 – задоволеність своїм фізичним здоров'ям; 2 – задоволеність своїм настроєм; 3 – задоволеність своєю роботою; 4 – задоволеність своєю домашньою зайнятістю (активністю); 5 – задоволеність своїми стосунками з людьми; 6 – задоволеність своїми сімейними стосунками; 7 – задоволеність своїми заняттями (активністю) у вільний час; 8 – задоволеність своєю здатністю впоратися зі щоденними обов'язками; 9 – задоволеність своїм сексуальним життям; 10 – задоволеність своїм економічним положенням; 11 – задоволеність своїми житловими умовами; 12 – задоволеність своєю здатністю підійматися без запаморочення, похитування чи падіння; 13 – задоволеність своїм ставленням до хобі та роботи; 14 – задоволеність загальним відчуттям власного благополуччя)

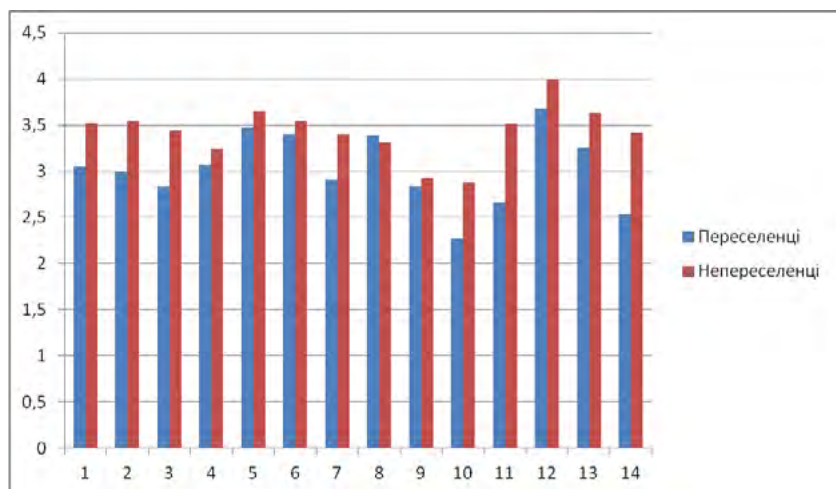

Рис. 2. Базові переконання у вимушених переселенців та людей, які не змушені були переселятися у зв'язку з подіями АТО (Субшкала 1 «Образ Я», субшкала 2 «Доброзичливість оточуючого світу», субшкала 3 «Справедливість», субшкала 4 «Удача», субшкала 5 «Переконання про контроль»)

них групах має задоволеність своєю здатністю підійматися без запаморочення, похитування чи падіння [7, с. 46]. Найбільший розрив між двома досліджуваними групами переселенців та осіб, які не змушені були переселитися виявлений за параметром «задоволеність загальним відчуттям власного благополуччя».

Ми порівняли середньоарифметичні значення, моду, медіану та середньоквадратичне відхилення за всіма показниками методики «Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» Дж. Ендікот. Високі показники стандартного відхилення можуть свідчити про те, що всупереч загальним тенденціям всередині досліджуваних груп є люди з кардинально різними психологічними особливостями, наприклад, максимально та мінімально задоволені різними сферами життя. Водночас цінність нашої психодіагностичної роботи полягає у віднайденні узагальнюючого патерну задоволеності життям, який здебільшого повторюється на вибірках переселенців та людей, які не були вимушені переселитися.

Порівняння моди, медіани та середньоквадратичного відхилення дало змогу виявити певні нові особливості. Порівнюючи середньоквадратичні відхилення на двох досліджуваних групах – переселенців та осіб, які не змушені були переселитися із зони АТО – слід зауважити, що загальна тенденція є такою, що в цілому на вибірці переселенців вищі показники середньоквадратичних відхилень мали показники задоволеності життям. Це свідчить про те, що особи, які не змушені були переселитися у зв'язку із подіями АТО, мають більш-менш уніфіковані показники задоволеності життям. Якщо, наприклад, для цієї групи властиво бути більш задоволеним своїм ставленням до хобі та роботи, ніж своїм економічним положенням, то така тенденція притаманна більшості членів цієї групи. У цьому плані за показниками задоволеності життям (якості життя) не переселенці є більш однорідною групою. На противагу цьому переселенці мають у цілому вищі показники середньоквадратичних відхилень за різними показниками задоволеності життям (якості життя). Це говорить про те, що ця група є більш диверсифікованою, неоднорідною. Всередині групи є як особи, більш задоволені одними сторонами життя і менш – іншими, так і особи, які мають зовсім інші профілі задоволеності життям.

Найнижчий показник середньоквадратичного відхилення у досліджуваній групі переселенців – за шкалою «Задоволеність своєю здатністю впоратися зі щоденними обов'язками». Водночас саме за цією шкалою середньоарифметичні показники групи переселенців вищі (лише в цьому випадку), ніж групи не переселенців. Найвищі показники середньоквадратичного відхилення стосуються задоволеністю своєю роботою та своїм сексуаль-

ним життям, що природно має високу внутрішню групову диференціацію.

Ми порівняли показники базових переконань вимушених переселенців (за методикою «Шкала базових переконань») та переконань людей, які не змушені були переселитися у зв'язку з подіями АТО. Для цього дані за методиками були переведені в стени. Результати порівняльного аналізу унаочнені на рис. 2.

Як бачимо, базові переконання мають вищі показники, а отже більшу тенденцію до безпеки та конструктивності на вибірці людей, які не змушені були переселитися із зони АТО. Кризова подія, спричинена АТО, зумовила зміну базових переконань у вимушених переселенців, у яких похитнулися уявлення щодо безпеки та стабільності оточуючого світу і пов'язані з ними уявлення про образ себе, справедливість, удачу та контроль.

Найвищі показники для групи не переселенців характерні для субшкал 2 «Доброзичливість оточуючого світу» та 4 «Удача». У той же час для групи вимушених переселенців найвищі показники зафіксовані саме за субшкалою 4 «Удача». Отже, для обох груп характерні високі показники за субшкалою «Удача». Навіть якщо досліджувані вважають, що події навколо неконтрольовані (а за нашими емпіричними даними результати за субшкалою 5 «Переконання про контроль» значно нижчі, ніж за субшкалою «Удача») і всім керує випадковість, тим не менше ці досліджувані можуть вважати себе просто фаворитами долі, улюбленцями фортуни і таким чином підтримувати почуття власної невразливості.

Найнижчі показники для обох груп характерні для субшкали 1 – «Образ Я». Ця субшкала характеризує в першу чергу уявлення людини про власну самоцінність, тобто уявлення про себе як про людину, достойну любові та поваги, порядну, таку, яка дотримується вимог моралі. Низькі показники за цією шкалою свідчать про те, що кризова ситуація в сучасному українському суспільстві є в першу чергу загрозою для «образу-Я» людей, що в подальшому може спричинювати загальне самовідчуття себе в цьому світі як нестабільне та хитке, а світу як небезпечного та загрозового.

Отже, в нашому дослідженні було емпірично підтверджено гіпотезу про те, що за умовно однакових обставин деякі вимушені переселенці, не дивлячись на труднощі, будують нові життя, часом навіть більш успішні або більш гармонійні, ніж були до війни. На основі емпіричних даних проаналізовані психологічні особливості системи переконань особистості в кризовій ситуації вимушеного переселення із зони АТО в Україні. Здійснений аналіз взаємозв'язків між базовими переконаннями та задоволеністю життям. Виявлено, що між переселенцями та не переселенцями існує ряд відмін-

ностей за параметрами базових переконань та задоволеності життям. Це дозволило нам виокремити деякі психологічні особливості системи переконань особистості в кризових умовах (на прикладі вимушеного переселення із зони АТО), які полягають у зниженому загальному відчутті власного благополуччя, зниженій задоволеності різними аспектами життя (здоров'ям, хобі, роботою, дозвіллям, своїм настроєм, економічним положенням) та базовими переконаннями про себе як менш гідних любові і поваги, яким менше щастить, а про світ – як менш справедливе і безпечне місце.

Література:

1. Бодалев А.А. Личность и общение / Алексей Александрович Бодалев. М. : Международная педагогическая академия, 1995. 328 с.
2. Дилтс Р. Изменение убеждений с помощью НЛП / Роберт Дилтс, пер. с англ. В.П. Чурсина. М. : Независимая фирма «Класс», 2000. 192 с.
3. Левин К. Теория поля в социальных науках: Пер. с англ. / Курт Левин. СПб. : «Сенсор», 2000. 368 с.
4. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Пер. с англ. / Абрахам Маслоу. СПб. : «Евразия», 1997. 430 с.
5. Падун М.А. Психическая травма и картина мира. Теория, эмпирия, практика / М.А. Падун, А.В. Котельникова. Москва : Институт психологии РАН, 2012. 208 с.
6. Падун М. Психическая травма и базисные когнитивные схемы / М. Падун, Н. Тарабрина // Московский психотерапевтический журн., 2003. № 1. С. 121–141.
7. Титаренко Т.М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самодопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія / Тетяна Михайлівна Титаренко / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.

Гуляева А. С., Ковальчук Ю. А. Анализ эмпирических данных по удовлетворенности жизнью и системы убеждений личности в кризисных условиях

В статье представлены и проанализированы эмпирические данные касательно удовлетворенности жизнью и системы убеждений личности в кризисных условиях. Акцентируется внимание на ценности этой психодиагностической работы, которая заключается в нахождении обобщающего паттерна удовлетворенности жизнью, который в целом повторяется на выборках переселенцев и людей, которые не были вынуждены переселяться. Определено, что при условно одинаковых обстоятельствах некоторые вынужденные переселенцы, несмотря на трудности, строят новые жизни, порой даже более успешны или более гармоничны, чем были до войны.

Ключевые слова: *удовлетворенность жизнью, кризисные ситуации, убеждения, личность.*

Huliaieva A. S., Kovalchuk Yu. O. Analysis of empirical data on the satisfaction of life and belief system of the individual in crisis conditions

The article presents and analyzes empirical data on the satisfaction of life and belief system of a person in crisis conditions. The attention is paid to the value of this psychodiagnostic work, which consists in finding a generalizing pattern of life satisfaction, which in general is repeated on the samples of settlers and people who were not forced to resettle. It is determined that under conditionally identical circumstances, some forced migrants, in spite of difficulties, build new lives, sometimes even more successful, or more harmonious than they were before the war.

Key words: *life satisfaction, crisis situations, persuasion, personality.*

І. В. Данилюк

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В. В. Предко

аспірант факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ УСТАНОВОК У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ЦІННІСНИМИ ОРІЄНТАЦІЯМИ ТА ЕТНІЧНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ УКРАЇНЦІВ

У статті обґрунтовано важливе значення детального вивчення психологічних особливостей етнонаціонального буття задля розвитку країни та гармонізації життєдіяльності населення. Підкреслена важлива роль етнонаціональних установок у формуванні ціннісних орієнтацій та сприятливому рівні етнічної ідентичності. Проаналізовано поняття етнонаціональної установки, подані основні її види, розглянуті структурні компоненти та особливості формування, виявлений її вплив на цінності та етнічну ідентичність особистості. Визначено поняття ціннісних орієнтацій та наведені провідні базові цінності особистості; розкритий феномен етнічної ідентичності й охарактеризовані основні її типи. Досліджено зв'язок ціннісних орієнтацій із типом етнічної ідентичності. Здійснено теоретико-методологічний аналіз вищевказаних понять, охарактеризовані сутнісні особливості та провідні психологічні закономірності їхнього взаємозв'язку.

Наводяться результати проведеного емпіричного дослідження вияву етнонаціональних установок, ціннісних орієнтацій та етнічної ідентичності залежно від статевих-вікових особливостей. Представлений взаємозв'язок між етнонаціональними установками та ціннісними орієнтаціями, встановлений зв'язок між типом етнічної ідентичності та базовими цінностями.

Ключові слова: етнонаціональні установки, етнічна ідентичність, цінності, ціннісні орієнтації, типи етнічної ідентичності.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси спонукають до детального вивчення психологічних особливостей етнонаціонального буття, адже становлення сучасного українця відбувається в умовах глобалізації, яка спричиняє соціокультурні зміни. Актуальність дослідження обумовлена потребою в етнонаціональному розвитку власного народу, збереженням його самобутності та побудовою конструктивних міжетнічних відносин.

Своєрідна ментальність народу служить імпульсом для актуалізації фіксованих етнонаціональних установок, ціннісних орієнтацій та етнічної ідентичності, які існують у нерозривній єдності. Саме тому задля гармонізації суспільного життя варто враховувати особливості цих феноменів, а саме психологічні закономірності етнонаціональних установок, які впливають на весь кругообіг цих процесів.

Важливим є те, яку спрямованість здобуває етнонаціональна установка під впливом суспільно-політичних факторів. Так, у сучасних умовах наші зусилля мають бути спрямовані на виявлення чинників, які здатні її оптимізувати. У зв'язку з тим, що етнонаціональні установки виступають

детермінантами поведінки людини та впливають на цінності особистості, формуючи її ідентичність, актуальним постає питання й дослідження їх взаємозв'язку з ціннісними орієнтаціями сучасної української молоді.

Вивчення зв'язків цих аспектів має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки вони впливають на процеси і результати суспільної трансформації. Адже сьогодні провідним завданням постає реформування державного устрою та соціополітичних реалій, формування конструктивних міжетнічних зв'язків. Тому саме завдяки виявленню особливостей взаємозв'язку етнонаціональних установок із ціннісними орієнтаціями та етнічною ідентичністю, можна віднайти механізми, які сприяють збереженню самобутності народу, утвердженню його культурно-історичних цінностей, традицій, звичаїв та етнонаціональної ідентичності.

Мета роботи. Теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити особливості вияву етнонаціональних установок, базових цінностей українців та етнічної ідентичності; визначити їхні взаємозв'язки й порівняти згідно статевих і вікових особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Етнонаціональні установки – це сприймання особистістю явищ національного життя й міжнаціональних відносин і відповідно до нього готовність діяти певним чином у конкретній ситуації. Вони фокусують у собі переконання, погляди, думки людей щодо історії й сучасного життя їхньої етнічної спільноти [11].

А.Х. Гаджієв вказує, що національна установка, «будучи одним зі структурних компонентів суспільної психології етнічної спільноти, є компонентом такого складного феномену як психологічний настрій» [3, с. 121]. На думку О.Г. Асмолова, національна установка – певний стан внутрішньої готовності, реакції особистості й групи людей, представників національної спільноти на специфічні події, які спираються на сформовані національні традиції [1, с. 15]. Вона постає стрижневим ментальним явищем етнічного змісту свідомості, навколо якої сконцентровані різноманітні етнопсихологічні феномени [8].

А.М. Львовичкіна підкреслює, що етнічні установки формуються в процесі історичного розвитку та визначають специфіку поведінки народу під час взаємодії та спілкування [5]. Так, під впливом політичних та ідеологічних факторів у масовій свідомості можуть формуватися специфічні етнонаціональні установки. Вони дуже стійкі та функціонують на рівні як індивідуальної, так і суспільної свідомості.

О.Є. Хухлаєв, А.О. Бучек, Р.І. Зінурова, Т.Ц. Тудупова, Є.Р. Хакімов визначають етнонаціональні установки певним оцінним ставленням, атитюдом, об'єктом якого є феномен «національності», який у сучасному публічному дискурсі постає синонімом етнічності [11 с. 98]. Згідно їх концепції, можна виділити такі види етнонаціональних установок:

1. Націоналістичні установки – неприязне ставлення до представників інших національностей.

2. Патріотичні установки, які виражають почуття гордості за свою національну належність та відчуття зв'язку з людьми «своєї національності».

3. Нейтральні етнонаціональні установки. Вони виявляють індивідуальне ставлення до своєї національної належності.

4. Негативістські етнонаціональні установки – негативне ставлення до феномену національності та національної належності.

Психологічною особливістю етнонаціональної установки постає її потужний мотиваційний чинник, який впливає на побутову, соціальну та політичну поведінку, визначає систему ставлення народу до часу, провідних цінностей, природніх феноменів, до себе та інших людей.

К.Г. Юнг зазначає, що психологія окремої людини відповідає психології нації. Те, що роблять

нації, те робить і кожна окрема людина. Поки вона це робить, це робить і нація. Лише зміна установки окремої людини стає початком зміни психології нації. Великі проблеми людства ще ніколи не вирішувалися за допомогою загальних законів, але завжди вирішувалися лише за допомогою корегування установки окремої людини [12].

Етнічні установки відображають психічний стан, який забезпечує індивідуальну внутрішню готовність до прийняття етнічного або загальнолюдського компонентів культури через ознайомлення з комплексом цінностей і певну діяльність у цих системах, тобто значною мірою вони формують ціннісні орієнтації. У свою чергу, етнічні і загальнолюдські ціннісні орієнтації – результат досвіду соціально-культурної взаємодії, який виражається у прийнятті етнокультурної соціальної ролі й певної позиції в ситуації міжкультурної взаємодії [4].

Отже, етнонаціональна установка – це спосіб людини оцінювати та реагувати на явища оточуючого світу, виходячи з критеріїв етнічності, тобто під впливом ментальності та культурних традицій своєї спільноти. Вона фокусує переконання, погляди і думки людини як етнічного представника та виконує регулюючу роль для проявів етнонаціональної поведінки, впливає на здатність ідентифікувати себе з етносом.

Дослідження ціннісних орієнтацій молоді України дозволяють визначити ступінь її адаптації до нових соціальних умов і встановлюють «ціннісний фундамент» майбутнього українського суспільства [9]. Вони показують основні проблеми суспільства, оскільки люди з їх допомогою виражають бажаний результат соціальних змін і формують те, до чого прагнуть [6]. Ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, яка формується в процесі соціального розвитку та впливає на стиль мислення і життя індивіда. С.М. Бойко зазначає, що у межах етнічних та національних культур цінності утворюють складні соціально-нормативні системи та відображають етноспецифічні цінності [2].

Згідно теорії Ш. Шварца, існують певні базові цінності: самостійність – незалежність, свобода думки та вчинків, прагнення до пізнання і творчості; стимуляція – бажання змін та новизни; гедонізм – прагнення до отримання задоволень та насолоди від життя; досягнення – прагнення до успіху; влада – бажання отримати певний соціальний статус, соціальну силу, багатство, престиж; безпека – потреба у надійності, стабільності в суспільстві; конформність – обмеження дій, імпульсів, які можуть зачепити або нанести шкоду іншим людям і порушити соціальні очікування або норми; традиції – пошана, прихильність і визнання звичаїв та ідей традиційної культури;

доброзичливість – орієнтація на благополуччя близьких людей, чуйність; універсальність – толерантність і захист всіх людей, прагнення до соціальної справедливості та рівності, терпимість [13].

Цінності орієнтують людей і постають чинниками етнополітичної поведінки, проте, згідно положень І.А. Мейжиз, конкретна соціальна ситуація в суспільстві диктує процес формування і зміст основних цінностей людей, в тому числі і етнонаціональні установки. Вони складаються під впливом конкретної соціальної ситуації в суспільстві і є мірилом, за допомогою якого індивід може оцінювати значення власних дій та оточуючого його середовища [6].

Механізм формування культурно-ціннісних орієнтацій особистості може бути детально спроєктований за умови обліку їх зумовленості індивідуальними установками поведінки, що формуються в процесі соціалізації. При цьому виявляється пріоритетність етнокультурного компонента стосовно загальнолюдського включення особистості в систему культури [4].

У структурі етнічної ідентифікації цінності займають особливе місце, оскільки вони представляють частину світогляду спільноти і виступають своєрідною системою, яка забезпечує ідентичність. Етнічна ідентичність виражає усвідомлення індивідом власної належності до певної етнічної спільноти. В.Н. Павленко підкреслює, що етнічна ідентичність – це не тільки усвідомлення й переживання своєї належності до спільноти, але й реальне «проживання» у якості члена етнічної групи, тобто відповідно до прийнятого у цій групі способу життя. Тобто до когнітивної й емоційної складових етнічної ідентичності автор додає ще й поведінкову складову етнічної ідентичності [7]. Г. Солдатова вирізняє такі типи етнічної ідентичності: норма – позитивна етнічна ідентичність; етніонігілізм – заперечення етнічності; етніоіндиферентність – байдужість до проблем етнічності; етніоегоїзм – визнання свого народу найкращим і небажання підтримувати контакти з представниками інших груп; етніоізоляція – упевненість у вищості свого народу, ксенофобія; етніофанатизм – ідентичність, за якої домінують етнічні інтереси і цілі власної групи, готовність йти заради неї на будь-які жертви і дії [10].

Методи дослідження: кореляційний аналіз, порівняння середніх за допомогою критерію t-Стюдента, порівняння середніх за допомогою критерію Краскелла-Уолліса. Для дослідження взаємозв'язків між цінностями особистості, етнонаціональними установками та етнічною ідентичністю нами було використано методику Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості, шкалу етнонаціональних уста-

новок О.Є. Хухлаєва та методику «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижова). У межах даних за методикою Ш. Шварца було розглянуто результати за рівнем нормативних ідеалів особистості, а розділ, присвячений тому як втілені нормативні цінності людини в її житті, було опущено.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні брали участь 65 респондентів, серед яких 23 чоловіки та 42 жінки віком від 20 до 55 років. Усі респонденти для зручності аналізу були розподілені на три вікові групи: від 20 до 35 років; від 35 до 45 років; від 45 до 55 років (рис. 1).

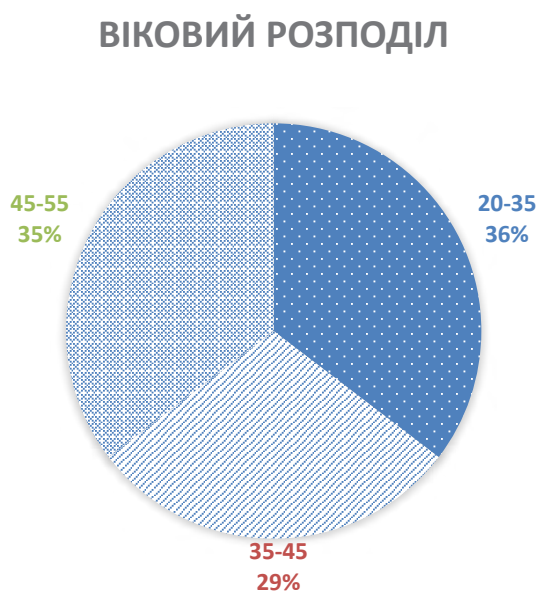

Рис. 1. Віковий розподіл респондентів у вибірці

Першим етапом дослідження було вивчення особливостей етнонаціональних установок та ціннісної сфери чоловіків та жінок (табл. 1).

Наведені в таблиці відмінності у прояві етнонаціональних установок (рис. 2) та в ціннісних орієнтаціях (рис. 3) залежно від статевих особливостей наведені графічно.

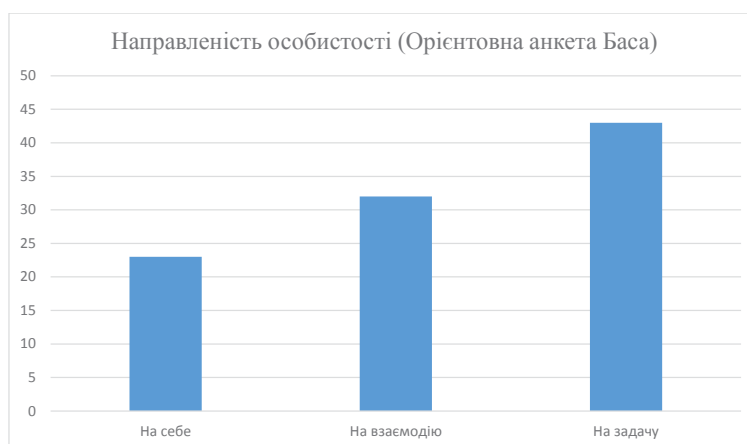

Рис. 2. Середні значення з етнонаціональних установок чоловіків і жінок

Таблиця 1
Порівняння середніх значень зі шкал ціннісної сфери та етнонаціональних установок для чоловіків і жінок

		Чоловіки	Жінки
Конформність	Середні значення	3,3	3,5
	t	-0,5	
	p	0,6	
Традиції	Середні значення	3,1	3,0
	t	0,1	
	p	0,9	
Доброта	Середні значення	3,5	3,6
	t	-0,2	
	p	0,8	
Самостійність	Середні значення	3,5	3,2
	t	0,6	
	p	0,8	
Універсалізм	Середні значення	4,2	3,8
	t	0,8	
	p	0,6	
Стимуляція	Середні значення	2,8	2,9
	t	-0,2	
	p	0,4	
Гедонізм	Середні значення	2,5	3,5
	t	-1,4	
	p	0,8	
Досягнення	Середні значення	3,4	3,2
	t	-0,3	
	p	0,2	
Влада	Середні значення	2,5	2,4
	t	0,3	
	p	0,8	
Безпека	Середні значення	3,5	4,1
	t	-1,2	
	p	0,8	
Націоналістичні установки	Середні значення	16,5	14,7
	t	1,6	
	p	0,2	
Патріотичні установки	Середні значення	17,3	16,9
	t	0,6	
	p	0,1	
Нейтральні етнонаціональні	Середні значення	13,2	12,5
	t	0,9	
	p	0,5	
Негативістські етнонаціональні	Середні значення	12,3	13,4
	t	-2,5	
	p	0,4	

Згідно отриманих даних, у чоловіків більше виражені національні установки, що свідчить про їх рішучість та більш жорстку позицію з приводу державних питань. Деякі вищі показники патріотичних установок, які вказують на те, що чоловіки більше зацікавлені у вирішенні актуальних державних питань, для них доля країни є більш значущою. Негативістські етнонаціональні установки виявилися переважно у жінок, а нейтральні установки у чоловіків. Ці показники пов'язані зі статевими особливостями. Так, жінки більш емоційні

й схильні до крайнощів, що також виявляється у державних питаннях. Вони здебільшого тяжіють до негативістських установок, у той час як чоловіки надають перевагу нейтральним етнонаціональним установкам.

Отримані дані дослідження ціннісної сфери вказують на те, що у жінок переважно виражені доброзичливість та конформність, які виявляються в чуйності, альтруїзмі, турботі, бажанні піклуватися й гуманному ставленні, орієнтації на інтереси близьких, схильності підлаштовуватися. У чоловіків більше виражені самостійність та орієнтація на досягнення, що пов'язано з їх статевими особливостями, амбіційністю, здатністю самостійно вирішувати проблеми, наявністю власної думки та позиції. Однакового рівня вираженості у чоловіків та жінок набувають традиційність, стимуляція та влада. Тобто, соціальний статус, престиж, впливовість, а також підтримка звичаїв традиційної культури однаково важлива для обох представників. Деякі вищими є показники гедонізму у жінок, які можуть виявлятися у прагненні до естетики, краси та задоволення. Більшою мірою виражений універсалізм у чоловіків, який підтверджує їхню об'єктивність, орієнтацію на справедливість та захист оточуючого середовища.

Проте жоден із результатів наведених шкал за параметричним критерієм порівняння середніх значень t-Стюдента не дав статистично значимих відмінностей (не виконується умова для двосторонньої значимості $p \leq 0,05$). Таким чином, була проілюстрована відсутність відмінностей у цих сферах між чоловіками і жінками. Варто зазначити, що на такий результат могла вплинула невелика кількість вибірки. Можна припустити, що різниця буде помітною на вибірці із більшою кількістю респондентів.

Наступним етапом дослідження було проведення порівняння особливостей ціннісної сфери та етнонаціональних установок щодо респондентів різних вікових груп. Оскільки нами було виділено три групи, то для порівняння був використаний критерій Краскела-Уолліса. Отримані результати наведені в таблиці 2.

Отримані результати були задля наочності зображені на рис. 4.

Серед значимих відмінностей у ціннісній сфері та етнонаціональних установках у осіб (20 р. – 35 р.) визначені значно вищі показники з цінності гедонізму, орієнтації на досягнення, орієнтації на владу; значно сильніші націоналістичні та патріотичні установки.

Це можна пояснити віковими особливостями молоді, адже досить характерними для них є амбіційність, активність та завзятість, відкритість до нового досвіду. Орієнтація на владу виявляється бажанням досягти успіху та знайти своє місце у світі, потребою у визнанні та ствердженні. Логічним для

цього віку є і гедонізм, тобто орієнтація на відчуття задоволення від реалізованих потреб. Цікавим фактом постає те, що на рівні нормативних ідеалів цінність гедонізму виступає предиктом національних установок. Тобто, певним чином цінність гедонізму схожа із цінністю влади, оскільки їхньою основою

є сильне емоційне переживання. Звідси виходить, що гедонізм сприяє етнонаціональним установкам, надає їм певного енергетичного заряду. Високий прояв націоналістичних та патріотичних установок свідчить, що молоді люди вірять у майбутнє країни та з відчуттям гідності, цікавістю, повагою ставляться до державних питань, надають перевагу власній країні й пишаються своїм походженням.

Для осіб середнього віку (35 р. – 45 р.) виявлені значимо вищі показники з таких шкал, як доброзичливість, універсалізм, самостійність та негативістські етнонаціональні установки.

Виявлені цінності свідчать про те, що ця група людей вже досягла певної самоактуалізації, певним чином ствердилися і у зв'язку з цим проявляє доброзичливість, самостійність як прийняття власних рішень і суджень, універсалізм, який може проявлятися схильністю до колективних тенденцій. Виходячи з отриманих даних, можна стверджувати що провідними потребами виступають бажання жити в стабільному суспільстві, усунення несправедливості та рівні можливості.

Негативістські етнонаціональні установки свідчать про зневіру, недовіру та настороженість до влади й суспільно-політичних процесів. Це може бути спричинене невіправданими очікуваннями, негативним підкріпленням, негативним попереднім досвідом.

Для осіб старшої вікової групи (45 р. – 55 р.) характерним вияви-

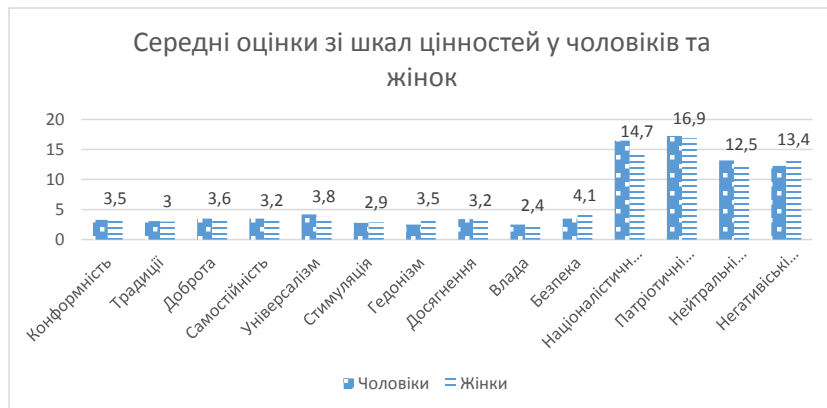

Рис. 3. Особливості ціннісної сфери чоловіків і жінок

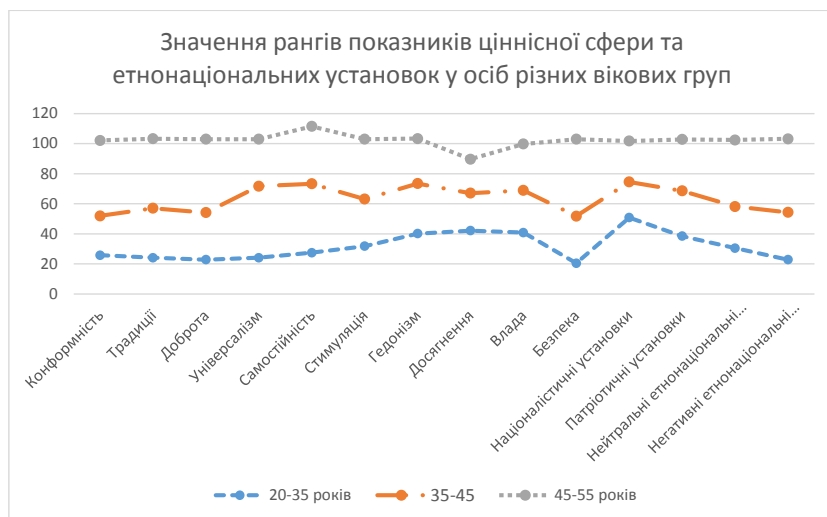

Рис. 4. Порівняння ціннісної сфери та етнонаціональних установок

Таблиця 2

Порівняння середніх результатів різних показників ціннісної сфери та етнонаціональних установок для різних вікових груп

	20-35 років	35-45 років	45-55 років	Значимість відмінностей
Конформність	25,83	26,1	50,17	0,03
Традиційність	24,17	32,9	46,17	0,05
Доброзичливість	22,83	31,3	48,83	0,00
Універсалізм	24,17	47,5	31,3	0,00
Самостійність	27,5	45,8	38,17	0,02
Стимуляція	31,83	31,3	39,83	0,25
Гедонізм	40,17	33,3	29,83	0,01
Досягнення	42,17	24,9	22,56	0,01
Влада	40,83	28,1	30,83	0,00
Безпека	20,5	31,3	51,17	0,00
Націоналістичні установки	50,83	23,7	27,17	0,00
Патріотичні установки	38,5	30,1	34,17	0,36
Нейтральні етнонаціональні установки	30,5	27,7	44,17	0,01
Негативістські етнонаціональні установки	22,83	31,45	48,9	0,00

лися значно вищі показники зі шкал конформність, традиційність, безпека та нейтральні етнонаціональні установки.

Для людей вищезазначеного віку цілком логічним є орієнтація на безпеку, яка виникає через недостатній розвиток країни, низьку фінансову забезпеченість та відсутність стабільності в державі, потужні суспільні трансформаційні процеси. Вікова група відчуває небезпеку через втрату попередніх можливостей у зв'язку з віком, відкритість до нового досвіду знижується, трансформуючись у тривожність. Для них характерним постає конформістський стиль життя, вони стимулюють наміри і дії, які можуть викликати осуд, і все більше орієнтуються на близьких та оточуюче середовище.

Нейтральні етнонаціональні установки свідчать про розмивання фокусу уваги щодо етнонаціональних питань та їхнє індивідуальне ставлення до них. Можливо, це проявляється у позиції пасивності, відчутті безсилля, усвідомлення того, що від них нічого не залежить. Проте наявна потреба підтримувати звичні традиції та звичаї, які певним чином пов'язані з конформністю та сприяють відчуттю безпеки.

На подальшому етапі дослідження був проведений кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона. Був виявлений позитивний кореляційний зв'язок середньої сили між традиційністю як цінністю та патріотичними установками на рівні $r = 0,41$ (зі статистичною значимістю $p = 0,02$).

Так, бажання підтримувати звичаї і традиції, повага до них пов'язані з патріотичними установками. Етнонаціональна належність тут досить значуща, наявна повага, любов до батьківщини.

Також були виявлені позитивні кореляційні зв'язки між цінностями влади, досягнення і самостійності з націоналістичними установками: $r = 0,398$; $r = 0,45$; $r = 0,31$. Всі ці кореляції є статистично значимими.

Влада, як вже зазначалося вище, пов'язана з національними установками, а саме бажанням просуватися та ствердитися, яке проявляється вірою у майбутнє країни, національною гідністю.

До того ж був виявлений позитивний кореляційний зв'язок між цінністю безпеки та негативістськими етнонаціональними установками. Це свідчить про негативне ставлення до державних питань і процесів, спричинене недовірою та нестабільністю. Так, якщо людина не відчуває безпеки, то звинувачує в цьому державу та владу.

Подальшим кроком дослідження постав проведений кореляційний аналіз типів етнічної ідентичності та цінностей за результатами методики «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижова) та методики Ш. Шварца для дослідження цінностей особистості.

Був виявлений кореляційний зв'язок середньої сили між етногеоізмом та цінністю традицій (0,413), який виявляє прагнення захистити національні інтереси та зберегти етнічну самобутність.

Визначений кореляційний зв'язок між етнофанатизмом та цінністю влади на рівні 0,33 (середньої сили), який цілком логічний. Він виражає бажання розвитку власної країни та відчуття переваги власного народу над іншими, проявляється відстоюванням національних питань.

Також були отримані відразу дві кореляції між типом етнічної ідентичності етноізоляцією та цінністю конформності (0,409) і цінністю безпеки (0,34). Такий результат може бути пов'язаний з особливістю особистості, яка намагається втекти, закритися від світу, виявляється у неприйнятті та недовірі до чогось іншого і нового, прагненні до стабільності, спробах зберегти та відновити свою етнічну унікальність. Так, звичний стиль життя є більш прийнятним, прослідковується сильна орієнтація на норми і правила свого народу.

Цікавим результатом виявився визначений кореляційний зв'язок між етногігілізмом та цінністю універсалізму на рівні 0,30. Це може свідчити про прагматичність, яка виявляється в тому, що люди не надають ніякого значення власній країні, її державним процесам та розвитку; бажанням рівних можливостей та стабільності для всіх. Разом з тим наявна тенденція до ігнорування власної етнічності, заперечення колективної пам'яті та традицій, втрата віри в загальне майбутнє. Причинами цього можуть бути особистісні, економічно-політичні причини, зокрема відчуття некомфортності в суспільному житті; розчарування у політиках та громадських діячах.

Висновок. Важливого значення набувають взаємопов'язані між собою етнонаціональні установки, цінності та етнічна ідентичність особистості, які існують у нерозривній єдності. Так, було виявлено, що етнонаціональні установки виступають провідними детермінантами поведінки людини, впливають на цінності і разом з ними формують етнонаціональну ідентичність.

Досліджено, що загальний механізм формування ціннісних орієнтацій можна спроектувати етнонаціональними установками, тим самим зумовивши позитивний вияв етнонаціональної ідентичності, адже цінності виступають своєрідною системою, яка виражає світогляд спільноти. Таким чином, шляхом формування етнонаціональних установок стає можливим коригування системи цінностей та гармонізації вияву етнонаціональної ідентичності.

Під час дослідження був виявлений взаємозв'язок етнонаціональних установок, базових цінностей особистості та етнічної ідентичності, а також визначені особливості їх вияву залежно від вікових та статевих особливостей.

Так, у осіб першої вікової категорії (20 р. – 35 р.) значно вищі показники цінності гедонізму, орієнтації на досягнення, орієнтації на владу та переважають націоналістичні й патріотичні установки; у осіб другої вікової категорії (35 р. – 45 р.) провідними є цінності універсалізму, доброзичливості, самостійності та негативістські етнонаціональні установки; у осіб третьої вікової категорії (45 р. – 55 р.) постають цінності конформності, традицій, безпеки та нейтральні етнонаціональні установки.

Завдяки кореляційному аналізу були визначені взаємозв'язки між цінністю традицій та патріотичними установками; цінністю влади та самостійності, ціннісною орієнтацією на досягнення з націоналістичними установками; цінністю безпеки з негативними етнонаціональними установками.

Був досліджений зв'язок між типом етнічної ідентичності та ціннісними орієнтаціями, а саме виявлений взаємозв'язок між етноогоїзмом та цінністю традицій; етнофанатизмом та цінністю влади; етноізоляцією з цінностями конформності та безпеки, етніцизмом та цінністю універсалізму.

Таким чином, для розвитку української державності, зміцнення її самобутності, формування сприятливого рівня етнонаціональної ідентичності важливим фактором виступають етнонаціональні установки, які у взаємозв'язку з ціннісними орієнтаціями сприяють гармонізації життєдіяльності, сприятливого рівню етнічної ідентичності та конструктивній міжетнічній взаємодії.

Перспективи досліджень полягають у подальшому вивченні вищезокреслених феноменів, розширенні вибірки досліджуваних та порівнянні їх із представниками інших етнічних груп.

Література:

1. Асмолов А.Г. О месте установки в структуре деятельности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / А.Г. Асмолов. М., 1976. 26 с.
2. Бойко С.М. Базові цінності українського народу / С.М. Бойко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Українознавство. 2002. Вип. 6. С. 17–24.
3. Гаджиев А.Х. Проблемы марксистской этнической психологии / А.Х. Гаджиев. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1982. 184 с.
4. Кендирбекова Ж.Х. Ценности, ценностные ориентации, установки в системе приобщения личности к этническому и общечеловеческому в культуре [Электронный ресурс] / [Ж.Х. Кендирбекова, М.Т. Баймуканова, В.В. Боброва, З.Я. Олексюк] // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 1. Режим доступа: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8483>.
5. Львовичина А.М. Етнопсихологія : навч. посіб. / А.М. Львовичина. К. : МАУП, 2002. 144 с.
6. Мейжис І.А. Цінності і соціальна еволюція суспільств / І.А. Мейжис // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Соціологія. 2008. Т. 84. Вип. 71. С. 18–28.
7. Павленко В. Етнічна психологія [Електронний ресурс] / В. Павленко, С. Таглін. Режим доступу: http://www.studmed.ru/download/pavlenko-v-tagln-s-etnchna-psihologya_e5be6878b.html.
8. Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология : учебное пособие. / Л.Г. Почебут. СПб : Питер, 2012. 336 с.
9. Святненко С.В. Ціннісні орієнтації української молоді : порівняльний аналіз / С.В. Святненко, О.Г. Виноградов // Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2013. Т. 149. С. 32–37.
10. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. / Г.У. Солдатова. М. : Смысл, 1998. 389 с.
11. Хухлаев О.Е. Этнонациональные установки и ценности современной молодежи / [О.Е. Хухлаев, А.А. Бучек, Р.И. Зинурова и др.] // Культурно-историческая психология. 2011. № 4. С. 97–106.
12. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное / К.Г. Юнг; пер. А. Алексеев. СПб. : Университетская книга, 1997. 544 с. (Классика психологии).
13. Schwartz S. An overview of the Schwartz Theory of Basic Values [Electronic resource] / S. Schwartz // Online readings in Psychology and Culture. 2012. Vol. 2 (1). Mode of access: <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/11>. – Title from the screen.

Данилюк И. В., Предко В. В. Психологические особенности проявления этнонациональных установок во взаимосвязи с ценностными ориентациями и этнической идентичностью украинцев

В статье обоснованно важное значение детального изучения психологических особенностей этнонационального бытия для развития страны и гармонизации жизнедеятельности населения. Подчёркнута важная роль этнонациональных установок в формировании ценностных ориентаций и позитивном уровне этнической идентичности. Проанализировано понятие этнонациональной установки, представлены основные её виды, рассмотрены структурные компоненты и особенности формирования, обнаружено её влияние на ценности и этническую идентичность личности. Определено понятие ценностных ориентаций; раскрыт феномен этнической идентичности, охарактеризованы основные её типы. Была исследована связь ценностных ориентаций с типом этнической идентичности. Осуществлён теоретико-методологический анализ этих понятий, выявлены психологические закономерности их взаимосвязи.

Также представлены результаты проведённого эмпирического исследования проявления этнонациональных установок, ценностных ориентаций и этнической идентичности в зависимости от половозрастных особенностей. Показана взаимосвязь между этнонациональными установками и ценностными ориентациями, установлена связь между типом этнической идентичности и базовыми ценностями.

Ключевые слова: этнонациональные установки, этническая идентичность, ценности, ценностные ориентации, типы этнической идентичности.

Danyliuk I. V., Predko V. V. Psychological features of the manifestation of ethno-national attitudes in relation to value orientations and ethnic identity of ukrainians

The article substantiates the importance of a detailed study of the psychological peculiarities of ethnonational life for the development of the country and the harmonization of the vital activity of the population. The important role of ethno-national institutions in the formation of value orientations and the favourable level of ethnic identity is emphasized. The important role of ethno-national institutions in the formation of value orientations and the favorable level of ethnic identity is emphasized. The concept of ethnonational attitude is analyzed, its main types are presented, it's influence on values and ethnic identity of the person are revealed. The notion of value orientations is defined and the leading basic values are given; the phenomenon of ethnic identity is revealed and the main types of it are characterized. The phenomenon of ethnic identity is revealed and the main types of it are described. The relationship of value orientations with the type of ethnic identity is investigated. A theoretical and methodological analysis of these concepts is made, the essential features and the leading psychological regularities of their interconnection are described.

The results of the empirical research of the manifestation of ethno-nationalities, values orientations and ethnic identity, depending on gender-age characteristics, are presented. The relationship between ethno-national institutions and value orientations is presented, and the connection between the type of ethnic identity and the basic values is established.

Key words: ethnonational settings, ethnic identity, values, values orientations, types of ethnic identity.

О. В. Журавльовастарший викладач кафедри загальної та соціальної психології і соціології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки**О. А. Журавльов**доцент кафедри фізіології людини і тварин
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

АДАПТАЦІЯ УКРАЇНОМОВНОЇ ВЕРСІЇ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ “PURE PROCRASTINATION SCALE”

У статті наведено результати адаптації психодіагностичної методики, зорієнтованої на вивчення особливостей прояву прокрастинації особистістю. За допомогою експлораторного та конфірматорного факторного аналізу встановлено структуру опитувальника, що на наступних етапах дослідження успішно пройшов перевірку за рядом психометричних характеристик. Шкала може використовуватися для діагностики та дослідження прокрастинації як особистісного конструкту.

Ключові слова: прокрастинація, адаптація, факторний аналіз, дискримінативність, надійність.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції демократизації суспільства та інтенсифікації процесів його розвитку безумовно детермінують потребу особистості у максимальному саморозвитку та конструктивному використанні власних ресурсів. З огляду на це, особливою значення набувають проблеми, пов'язані зі сферою самоорганізації індивіда, ефективного використання часу як необхідної умови реалізації встановлених життєвих цілей. За таких умов закономірним є стрімке зростання у науковців різних галузей інтересу до феномену прокрастинації, яка з їхньої точки зору набула статусу соціальної хвороби XXI століття [4]. Наслідком ірраціонального відкладання особистістю важливих для неї справ на потім є виникнення почуття стресу, спричинене зниженням рівня задоволеності своєю ефективністю, що, в свою чергу, відіграє роль предиктора активізації негативного соціального самопочуття індивіда [41].

Попри те, що проблема прокрастинації все частіше опиняється у центрі уваги вітчизняних науковців, на її актуальність вказує не лише фактична відсутність ефективних психологічних методів подолання такого ірраціонального відтермінування задач, але і відсутність надійного психодіагностичного інструментарію цього конструкту.

Мета статті – створення україномовного варіанту методики Pure Procrastination Scale П. Стіла з подальшою перевіркою її психометричних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Цікавим в окресленому контексті є масштабне дослідження, реалізоване П. Стілом, що охопило понад 4 000 респондентів. У якості психодіагностичного інструментарію дослідник використав три популярні шкали, зорієнтовані на вивчення особливос-

тей прояву прокрастинації, а саме: Adult Inventory of Procrastination (AIP), Decisional Procrastination Questionnaire (DPQ), General Procrastination Scale (GPS). Ґрунтуючись на результатах експлораторного факторного аналізу отриманих даних, автор виокремив один чинник, що пояснює 36% загальної дисперсії. До його складу увійшли 12 пунктів, зокрема, 3 із них є структурними одиницями DPQ, 5 запитань запозичені із GPS та 4 пункти першопочатково сформульовані в межах AIP. На основі вказаних тверджень П. Стілом була сконструйована нова шкала – Pure Procrastination Scale, що передбачає оцінку досліджуваними кожного із тверджень у межах 5 балів (від 1 – «абсолютно не погоджуюсь» до 5 – «абсолютно погоджуюсь»). Згідно із отриманими науковцем результатами методика характеризується високим рівнем внутрішньої узгодженості (Cronbach's $\alpha = 0.92$) [8].

Вказаний опитувальник перекладений з англійської і на інші мови. Так, його психометричні параметри вивчались науковцями Франції, Швеції, Норвегії, Польщі, Індонезії, Фінляндії. Попри внесення певних модифікацій стосовно кількості запитань та факторів у структурі шкали показники усіх її версій демонструють задовільний рівень надійності, розміщуючись у діапазоні $\alpha = 0.78 - 0.93$ [5, 6, 7].

Процедура адаптації шкали охопила три послідовні етапи:

1. Здійснення симетричного перекладу пунктів опитувальника та опис інструкції для респондентів українською мовою.

2. Експертна змістова оцінка еквівалентності отриманого тексту іноземними філологами та психологами, які вільно володіють мовою оригіналу. З цією метою фахівці застосували метод зворот-

нього перекладу, в результаті чого було внесено необхідні поправки граматичного та лексичного характеру.

3. Емпірична перевірка методики для встановлення її психометричних властивостей [3].

Статистична обробка отриманих результатів здійснювалась за допомогою програмного забезпечення SPSS 15.0, Microsoft Excel 2013, AMOS 25. Для кінцевих висновків використовувались лише значущі показники.

Вибірку дослідження склав 101 респондент віком від 20 до 46 років. Серед них 62 жінки та 39 чоловіків.

Для визначення структури методики, насамперед було здійснено експлораторний (розвідувальний) факторний аналіз методом головних компонент із обертанням Varimax. Отримані значення критерію адекватності вибірки Кайзера-Майера-Олкіна (Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy (КМО = 0,805), а також критерію сферичності Бартлетта (Bartlett's Test of Sphericity ($p = 0,000$)) засвідчили доцільність та можливість застосування заданого типу аналізу для обраних даних.

На першому етапі ЕФА отримана трифакторна модель описала 56,6% сумарної дисперсії. Оптимальність виокремлення вказаної кількості чинників підтверджена за допомогою критерію «кам'янистого осипу» Р. Кеттелла. Слід зауважити, що один із пунктів опитувальника (9. Коли наближається термін здачі завдання, відчуваю, що мені не вистачить часу, щоб його виконати) не отримав значимого факторного навантаження, а відтак був вилучений із його структури.

Подальший ЕФА, проведений на 11 пунктах, продемонстрував вищий відсоток поясненої дисперсії – 59,6%. Виокремлення за критерієм Кайзера, як і під час попередньої спроби, трьох чинників підтверджено високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (див. табл. 1).

Таблиця 1
Власні значення виділених факторів

Компоненти (фактори)	Навантаження фактора після обертання		
	Всього (Total) факторна вага	% Дисперсії (% of Variance)	Загальний показник навантаження (y %) (Cumulative %)
1	2,739	24,896	24,896
2	1,924	17,491	42,388
3	1,895	17,229	59,617

Відповідно до даних, представлених у таблиці 1, перший фактор пояснює 24,9% дисперсії, другий – 17,5%, третій – 17,2%.

Для підтвердження чи спростування висунутого припущення щодо структури методики проведено конфірматорний факторний аналіз за допо-

могою моделювання структурними рівняннями (AMOS 25).

Слід зауважити, що для оцінки моделі використовувались критичні значення наступних показників (критерії відповідності): $\chi^2/\text{degree of freedom} \leq 2$; CFI (the comparative fit index) $\geq 0,95$; RMSEA (The Root Mean Square Error of Approximation) $\leq 0,051$ [2].

Насамперед було здійснено спробу перевірити гіпотезу щодо однофакторної структури запропонованої автором оригінального опитувальника. При цьому враховувалась його повна версія із 12 тверджень (див. табл. 2).

Другий етап КФА передбачав оцінку якості трифакторної моделі, що включила 11 пунктів (див. табл. 2).

Таблиця 2
Показники якості відповідності моделі прокращення емпіричним даним

Модель	df	χ^2	χ^2 / df	RMSEA	CFI
Однофакторна модель (12 тверджень)	54	101.89	1.887	0.094	0.837
Трифакторна модель (11 тверджень)	41	50.046	1.221	0.047	0.968

Як бачимо з таблиці, зафіксовані критеріальні параметри при вивченні однофакторної структури вказують на низький рівень її відповідності емпіричним даним (RMSEA = 0.094; CFI = 0.837), отриманим у результаті дослідження україномовних респондентів. У інтервалі допустимих значень опинився лише показник $\chi^2/\text{df} = 1.887$.

Водночас, перевірка трифакторної моделі дає змогу констатувати високий рівень її якості та узгодженості із фактичними даними (RMSEA = 0.047; CFI = 0.968; $\chi^2/\text{df} = 1.221$). Варто зауважити, що пунктів із незначущими навантаженнями на вказаному етапі не виявлено.

Уваги у цьому контексті заслуговує польсько-мовна версія PPS, адаптація якої була здійснена М. Степень і Я. Чечухом (2014). Згідно із результатами, представленими авторами, саме трифакторна модель характеризується найвищим рівнем відповідності щодо отриманих ними даних ($\chi^2 = 107,958$; $p < 0,001$; $\text{df} = 51$; CFI = 0,970; RMSEA = 0,061; PCLOSE = 0,124; SRMR = 0,0331; GFI = 0,943; AIC = 161,958). Відтак, розглянемо розподіл пунктів за компонентами (табл. 3)

Отже, перший фактор включив п'ять тверджень:

- 1) часто ловлю себе на думці, що виконую завдання, які мав зробити давно;
- 2) буває, що не берусь кілька днів навіть за те, що можна легко зробити;
- 3) зазвичай зволікаю із розпочинанням праці, яку мушу виконати;

Таблиця 3
Факторна структура методики діагностики
конструкту прокрастинації

№ твердження	Компонента		
	1	2	3
6	.739		
5	.761		
8	.705		
4	.649		
7	.588		
3		.712	
2		.586	
1		.561	
10			.752
11			.751
12			.708

Примітка: Метод виділення: аналіз методом головних компонент. Метод обертання: Варімакс із нормалізацією Кайзера.

4) працюючи в межах дедлайну, я часто витрачаю багато часу, роблячи інші речі;

5) я часто повторюю: «зроблю це завтра».

Аналіз змісту пунктів, що утворили вказаний чинник, дає змогу констатувати, що вони зорієнтовані на діагностику схильності індивіда до відтермінування безпосередньої активності (поведінки), спрямованої на виконання поточних обов'язкових завдань (діяльності) у повсякденному житті.

Другий фактор охопив наступні пункти:

а) витрачаю багато часу на дрібниці, відкладаючи прийняття остаточного рішення;

б) навіть після того, як прийняв рішення, я зволікаю з його реалізацією;

в) я зволікаю із прийняттям рішення доти, доки не стає надто пізно.

Таким чином, вказаний фактор поєднує твердження, що аналізують особливості здійснення індивідом вибору та стосується як зволікання прийняття необхідного рішення, так і відкладання його реалізації.

Третій компонент згідно з отриманими результатами представлений такими питаннями:

1) не виконую завдань вчасно;

2) я не дуже добре дотримуюсь термінів;

3) відкладання справ на останню хвилину стало причиною моїх фінансових втрат.

Таким чином, вказані твердження окреслюють рівень неспроможності особистості впоратись зі зволіканням, що призводить до певних втрат.

Отже, сконструйована у результаті факторного аналізу методика дає змогу визначити загальний рівень схильності опитуваного до виявлення прокрастинації та вивчити особливості її прояву за трьома аспектами (шкалами): 1) біхевіоральним; 2) прийняття рішення; 3) неадаптивним.

Наступним етапом роботи з опитувальником стало вивчення його психометричних показників. Оцінка дискримінативності пунктів PPS здійснювалась шляхом визначення коефіцієнту кореляції Пірсона кожного твердження із загальним балом за шкалою. Дискримінативність (discriminatory power) тлумачать як здатність пунктів інструменту диференціювати досліджуваних відносно «мінімального» та «максимального» результату тестування в цілому. Отримані показники представлено на діаграмі 1.

Аналіз вказаних даних свідчить, що усі твердження, які увійшли до структури методики, мають рівень значущості не нижчий 5%, а відтак характеризуються дискримінативною потужністю.

На цьому ж етапі дослідження було здійснено оцінку одномоментної надійності (внутрішньої узгодженості) діагностичного інструментарію за допомогою коефіцієнта Кронбаха (α). Отримані значення за шкалами розмістились у діапазоні 0.72 – 0.85 (див. табл. 4).

Таблиця 4
Показники одномоментної надійності PPS

Фактори PPS	F1	F2	F3	Загальний
А Кронбаха	0.74	0.79	0.72	0.85

Примітка: F1 – шкала біхевіоральна; F2 – шкала прийняття рішення; F3 – шкала неадаптивної поведінки.

Як видно з таблиці, показники одномоментної надійності є достатньо високими та вказують на оптимальну побудову питань у шкалах.

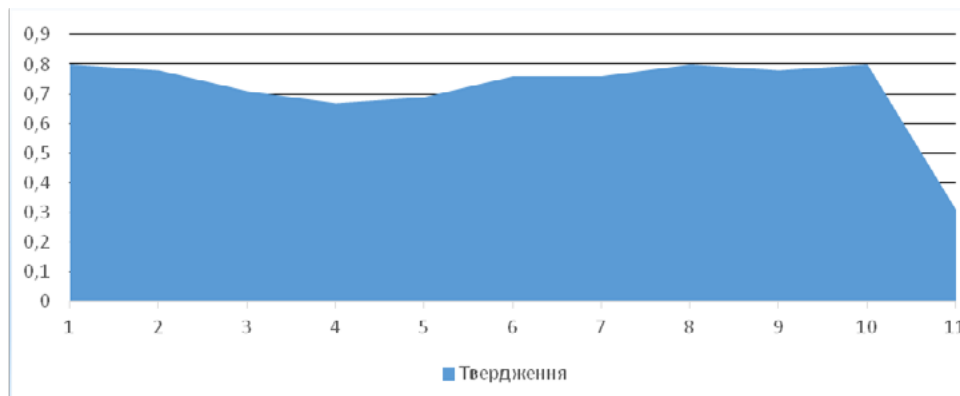

Рис. 1. Дискримінативність пунктів тесту

З метою перевірки стабільності діагностованих характеристик був використаний метод «тест-ретест». Проміжок між первинним та вторинним пред'явленням досліджуваному стимульному матеріалу склав три тижні. Відповідно до показників рангової кореляції Спірмена ретестова надійність методики є значущою ($r = 0.731$, $p < 0.001$).

Висновки. На основі англійської методики були сформульовані пункти української версії PPS. Результати конфірмаційного факторного аналізу продемонстрували, що трьохфакторна модель, на відміну від запропонованої автором, оригінального опитувальника однофакторної характеризується значно вищим рівнем відповідності отриманим даним. Сконструйований діагностичний інструментарій успішно пройшов перевірку ряду психометричних параметрів, відтак володіє характеристиками надійності та валідності та може використовуватися для вивчення особливостей прояву особистістю прокрастинації.

Література:

1. Макогончук К. Подолання прокрастинація як ресурс психічного здоров'я / К. Макогончук [Електронийресурс]. Режимдоступу: <http://naub.oa.edu.ua/2014/podolannyaaprokrastynatsiyayak-resurs-psyhichnoho-zdorovya/>.
2. Мандрикова Е.Ю. Разработка опросника самоорганизации деятельности / Е.Ю. Мандрикова // Психологическая диагностика. 2010. № 2. С. 87–111.
3. Фролова О.В. Адаптація україномовної версії методики діагностики організаційної ідентичності / О.В. Фролова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2014. № 2 (34). С. 386–393.
4. Milgram N.A. Procrastination: A malady of modern time. / N.A. Milgram // Boletin de Psicologia. 1992. Vol. 35 (83). P. 102.
5. Rebetz M.M.L. A French validation of the Pure Procrastination Scale. / M.M.L. Rebetz, L. Rochat, P. Gay, M. Van der Linden // Comprehensive Psychiatry. 2014. Vol. 55. P. 1442–1447.
6. Rozental A. Psychometric evaluation of the Swedish version of the pure procrastination scale, the irrational procrastination scale, and the susceptibility to temptation scale in a clinical population. / A. Rozental, E. Forsell, A. Svensson, D. Forsström, G. Andersson, P. Carlbring // BMC psychology. 2014. Vol. 2 (1). P. 54.
7. Svartdal F. Measuring procrastination: psychometric properties of the Norwegian versions of the irrational procrastination scale (IPS) and the pure procrastination scale (PPS). / F. Svartdal // Scandinavian Journal of Educational Research. 2017. Vol. 61. P. 18–30.
8. Steel P. Arousal, avoidant and decisional procrastinators: Do they exist? / P. Steel // Personality and Individual Differences. 2010. V. 48 (8). P. 926–934.

Журавлёва Е. В., Журавлёв А. А. Адаптация украинской версии психодиагностической методики «Pure Procrastination Scale»

В статье приведены результаты адаптации психодиагностической методики, ориентированной на изучение особенностей проявления прокрастинации личностью. С помощью эксплораторного и конфирматорного факторного анализа установлено строение опросника, который на следующих этапах исследования успешно прошел проверку по ряду психометрических характеристик. Шкала может использоваться для диагностики и исследования прокрастинации как личностного конструкта.

Ключевые слова: прокрастинация, адаптация, факторный анализ, дискриминативность, надежность.

Zhuravlova O. V., Zhuravlov O. A. Adaptation of the Ukrainian version of the psychodiagnostic method “Pure Procrastination Scale”

The article presents the results of the adaptation of the psycho-diagnostic method, focused on the study of the peculiarities of the manifestation of procrastination by the person. With the help of exploratory and confirmatory factor analysis, the structure of the form was determined, which at the following stages of research was successfully tested for a number of psychometric characteristics. The scale can be used to provide diagnostic care and research procrastination as a personal construct.

Key words: procrastination, adaptation, factor analysis, discriminatory, reliability.

А. М. Килівник

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Я. О. Матвієнко

магістр кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлено теоретичний аналіз психологічного змісту саморегуляції особистості. Розкрито різноманітні погляди та підходи науковців до вивчення цієї проблематики. Визначено психологічний зміст саморегуляції особистості як основного рушія її розвитку.

Ключові слова: саморегуляція, особистість, мотивація, психологія, мислення.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що поняття саморегуляції особистості є надто неоднозначним, що призводить до відсутності чіткості і ясності у його розумінні. Його вивчали та вивчають багато науковців, проте до єдиного спільного пояснення дійти не вдалось, позаяк погляди на вищезазначений феномен є досить спірними та різноманітними. На нашу думку, це поняття є однією із основних рушійних сил у людини. Саморегуляція дає нам змогу «взяти себе в руки» і рухатися далі, розвиватися, проявляти себе у повній мірі. Людина завжди має вибір, ким їй бути та чим займатись. Саме саморегуляція і дає змогу нам це робити. Тому досить актуальним є деталізувати це поняття.

Мета статті. Головною метою роботи є здійснення теоретичного аналізу та внесення чіткості у психологічні особливості поняття саморегуляції особистості.

Виклад основного матеріалу. Саморегуляція – досить цікавий та новий напрямок, який має порівняно недовгу історію вивчення. Вивчення регулятивної функції психіки є фундаментальною категорією психології. У прикладному аспекті розвиток цієї проблеми став можливим та актуальним лише на певному етапі становлення психології як науки. Саморегуляція впливає з інших понять, тому згідно ієрархії її роль стає актуальною при їх наявності.

Окремі дослідження саморегуляції розпочалися в другій половині 80-х і більш активно – у 90-х рр. ХХ століття. В.О. Іванніков зазначає, що таке доволі пізні розгортання проблематики саморегуляції особистості детерміноване її нерозривним поєднанням із проблематикою волі, котра впродовж багатьох років не посідала належного місця в понятійній системі психологічної науки. Хоча таке поняття насправді є основою для багатьох понять, проте задля його появи необхідна

була певна база з інших не менш складних та спірних психологічних явищ. [3, с. 301].

Поняття саморегуляції актуалізується крізь призму гуманістичного підходу, за якого особистість розглядається з позиції свободи, активності, здатності до самовдосконалення та саморозвитку (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, В. Франкл та інші). Зокрема, як самостійний предмет дослідження саморегуляція висвітлена у соціально-когнітивній теорії особистості А. Бандури. Саморегуляція особистості, виходячи з думок вченого, формується за допомогою її поведінки, індивідуальних характеристик, особливо важливою з-поміж яких є мислення. Мислення кожної людини є особливим, так само як і характер особистості, тому і поняття саморегуляції залежить від індивідуальних особливостей особистості, характеру, мислення, темпераменту та багатьох інших характеристик. [2, с. 244].

З поглядів вітчизняної психології проблематика саморегуляції поведінки особистості виступає важливою складовою частиною принципу єдності свідомості і діяльності. Тобто, все, що ми робимо, залежить від наших думок, а наші думки виникають зі свідомості. Так само і навпаки – всі наші дії мають свій відбиток у нашій свідомості, що впливає на наше майбутнє, тому один без одного ці явища існувати не можуть, вони несуть досить важливий сенс у нашому житті.

Серед значимих аспектів проблеми саморегуляції слід назвати механізми регуляції різних форм поведінки, регуляторні особливості процесу усвідомлення суб'єктом діяльності власної позиції, взаємозв'язок саморегуляції з предметним світом. Тобто сутність полягає у регуляції власного Я і її взаємному впливу на все те, що знаходиться поза ним. Тобто присутність саморегуляції забезпечує людині адекватне існування у світі, гармонію з ним і із самою собою.

Досить цікаво мислить С.Л. Рубінштейн з приводу визначального характеру активності людини у власній поведінці та її регуляції. Процес саморегуляції він описує як єдність внутрішніх та зовнішніх особливостей психіки людини, які мають на меті досягнення певної цілі. Науковець зазначав, що регулятивні процеси виражаються в характері особистості, тому виходячи з цього включені у всі види активності людини та гарантують успіх її діяльності. Зв'язок регуляції та активності є нерозривним при розвитку особистості в цілому [7, с. 355].

Проблематика саморегуляції досить часто висвітлюється крізь призму діяльнісного підходу. С.Л. Рубінштейн вважав досить правильним пояснення особистості через її прояви в діяльності. Для нього була важлива роль, значення діяльності в особистісному становленні індивіда: «всі психічні процеси, з вивчення яких розпочався наш аналіз психічного змісту діяльності людини, протікають в особистості, і кожен з них у своєму реальному протіканні залежить від неї». Мається на увазі, що діяльність і є тією базою, яка тримає свою основу на усіх психічних процесах, тобто діяльність – це наслідок їх розвитку [8, с. 410].

К. Абульханова-Славська пояснює саморегуляцію як структурне утворення особистості, яке є поєднанням цілеспрямованих дій, що реалізуються у прийнятті усвідомлених рішень, обранні в оцінюванні способів реалізації того, що задумав, самоаналізі вчинків, визначенні позицій стосовно подій, ситуацій та ціннісного ставлення особистості щодо самої себе. Тобто саморегуляція відображається усім тим, від чого залежать наші дії, які ведуть нас до досягнення конкретних цілей. Ці явища є досить широкими та індивідуальними водночас [1, с. 170].

Дослідниця вважає найбільш доцільним вивчати саморегуляцію крізь призму особистісного підходу. У питанні про співвідношення понять особистість, суб'єкт та індивідуальність автор стверджує, що розглядати особистість як суб'єкт доречно через поняття саморегуляції, яке, в свою чергу, є своєрідним координатором різномодальних особистісних явищ у подоланні протиріч під час тієї чи іншої діяльності, адже нас часто супроводжують сумніви. Процес саморегуляції науковець вивчає з позиції активності людини. Таким чином людина постає як суб'єкт власної поведінки і діяльності, процесу саморегуляції тощо. Тобто людиною керує її свідомість, думки, характер та усі прояви саморегуляції [1, с. 177].

В особливостях організації процесу саморегуляції проявляються суттєві властивості активності людини, її соціально-психологічного відображення зовнішніх умов, вироблення системи моральних взаємин, взаємодії з навколишнім середовищем (соціальним, предметним тощо). Тобто саморе-

гуляція здійснює необхідний, бажаний зв'язок конкретної людини з внутрішнім і зовнішнім світом. Вочевидь, у такому тлумаченні особистісної саморегуляції провідну роль відіграють потреби, мотиви, спрямованість особистості, тобто внутрішньопсихічні детермінанти людини, те, що рухає особистістю і завдяки чому вона живе. При цьому наслідки інтерпретації слід шукати в тому, чи змінює вона об'єктивну позицію індивіда в життєдіяльності, чи допомагає йому в реальній боротьбі за достойне життя, чи дає вихід із існуючих відносин, змінюючи об'єктивне протікання подій, чи виконуються усі поставлені цілі [1, с. 177].

Проблематика саморегуляції особистості надалі все більш цікаво та суперечливо досліджується сучасними науковцями (М.Й. Боришевським, В.О. Іванниковим, О.О. Конопкіним, Ю.О. Миславським, В.І. Моросановою, Г.С. Никифоровою, О.К. Осницьким, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.І. Пов'якель та іншими), що дає нам підстави розглянути цей феномен, виходячи з результатів їхніх досліджень, здійснивши їх детальний аналіз та зробивши власні висновки з цього приводу.

Одним із найбільш значущих, на нашу думку, є дослідження О. Конопкіна, в якому він відображає структурно-функціональну модель усвідомленого саморегулювання діяльності людини. «Ми прагнули представити процес саморегуляції у максимально узагальненому вигляді, у моделі, яка максимально емансипована від конкретних особливостей діяльності і разом з тим є універсальним засобом конкретного аналізу різних видів діяльності в інтересах розв'язання широкого кола практичних завдань організації процесу праці» [5, с. 196].

У його працях поняття саморегуляції було висвітлено як цілісна складна система. Також було виявлено принципові закономірності побудови та реалізації, чітко виділено складові компоненти, їх функції та процесні взаємозв'язки. Варто зауважити, що модель відображає інформаційний аспект процесу саморегуляції, оскільки вивченню, на думку О. Конопкіна, підлягала саморегуляція «як процес, під час якого відбувається підпорядкована певним закономірностям взаємодія презентованих у свідомості суб'єкта інформаційних утворень». Тобто наша свідомість представляє доволі цікаві для нас самих явища, які між собою активно взаємодіють, що власне і має в собі саморегуляцію як наслідок з цього зв'язку [5, с. 197].

За О. Конопкіним, функціональна структура процесу саморегуляції містить у собі такі елементи: прийнята суб'єктом мети діяльності, що є головним на цьому етапі життя особистості; суб'єктивна модель значущих (істотних) умов діяльності, від чого залежить, наскільки комфортно і зручно буде йти до своєї цілі; програма власне виконавських дій, чіткий план, якому треба слідувати крок

за кроком і пунктуально; система критеріїв успішності діяльності, яка дасть нам змогу об'єктивно оцінити роботу; інформація про результати, які реально отримані, завдяки яким видно, наскільки людина виконала поставлену першочергову ціль, що не виконалось, проаналізувати усі помилки та те, завдяки чому відбувся успіх, аби використати це у майбутньому житті. Модель, яка була розроблена О. Конопкіним, за своїм складом повністю відповідає та опирається на загальну схему регуляції в цілому. Вперше вона була обґрунтована П. Анохіним для регуляції цілеспрямованої поведінки організму взагалі, яка прийнята у теорії автоматичного регулювання та кібернетичній науці.

Користь описаної моделі для цього дослідження полягає в тому, що вона відображає принципи закономірності процесу усвідомленого регулювання, отже вона адекватна довільній діяльності людини взагалі. «Довільна діяльність людини – це вищий та найскладніший рівень організації активності людини, який характеризується для суб'єкта можливістю її розгорнутого свідомого регулювання», – підкреслює О. Конопкін. Адже не все в житті людина хоче робити, багато дій ми мусимо виконувати, тому що просто треба, адже це буде корисним і важливим для нас же самих. Отже саморегуляція і дає змогу нам це робити, надати ту необхідну мотивацію та спрямувати всі свої сили на виконання необхідних дій задля досягнення наших цілей. При цьому завжди йдеться про усвідомлене регулювання суб'єктної активності [5, с. 205].

Продовжуючи дослідження у 90-х рр., О. Конопкін і його учні вивчали явище саморегуляції усвідомлюваної активності суб'єкта у різних видах діяльності. Методологічною основою цих досліджень став суб'єктний або суб'єктно-діяльнісний підхід, який передбачає, що активність та діяльність людини не можуть бути безособистісними, безсуб'єктними, вони мають свій початок та кінець, вони мають свої назви та підґрунтя.

Згідно суб'єктного підходу, а також згідно з уявленнями про функціональну структуру усвідомленої саморегуляції довільної активності людини (за О. Конопкіним) були проведені дослідження. Зокрема В. Моросанова спостерігала за індивідуальними стилями саморегуляції. Нею були досліджені взаємозв'язки особливостей особистості з індивідуальними особливостями саморегуляції її довільної активності [7, с. 510].

За результатами узагальнення цих комплексних досліджень було розвинуто концепцію усвідомленого саморегулювання довільної активності людини. Її основні положення полягають у тому, що саморегуляція – це цілісна система, яка допомагає реалізуватися цілісності суб'єкта. Чим

вищий рівень саморегуляції у людини, тим більш гармонійною особистості вона являється [4, с. 11].

Згідно суб'єктного підходу найважливішим у вивченні питання психологічних механізмів саморегуляції є їх особистісні детермінанти як мотиватори вибору суб'єктом стилю активності, який необхідний саме в цей період та який більш притаманний конкретній особистості для досягнення цілі. Здатність до самостійності й саморегуляції у контексті цього підходу є однією з основних характеристик активності суб'єкта поряд із творчим характером активності і здатності суб'єкта змінювати навколишній світ. Активність неможлива без саморегуляції особистості, що свідчить про те, що це взаємопов'язані речі [6, с. 12].

Зрозуміло, що коли ми розглядаємо особистість як суб'єкт діяльності і свідомості, то необхідно розглядати не лише її діяльнісний аспект, а й суб'єктивний. На досягнення особистістю будь-яких її цілей впливають індивідуальні особливості, тому вивчати поняття саморегуляції важливо крізь призму суб'єктного підходу. Діяльність виникає тоді, коли є ціль, а цілі у різних людей досить різко відрізняються. Саме тому і саморегуляція має неоднакове підґрунтя та основу у кожній людині. Тому пояснити саморегуляцію, не включаючи індивідуальні розбіжності суб'єктів, було б досить нерозумним та недоречним.

Висновки і пропозиції. Виходячи з усього вищевказаного, слід зауважити, що саморегуляція – це процес, який дозволяє людині здійснювати усі свої плани, задуми та цілі. Внаслідок того, що поняття є досить новим, поглядів щодо його тлумачення досить багато. Воно вивчається як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, і в усіх їх думках ми вбачаємо істину. Саморегуляція пояснюється крізь призми поведінки, мислення, індивідуальних особливостей, діяльності і тому подібне. Проте, здійснивши детальний аналіз наявних джерел, ми зробили власний висновок, узагальнивши наявну інформацію щодо пояснення цього феномену. Отже, поняття саморегуляції ми бачимо як складне утворення, яке базується на самосвідомості людини, завдяки якому людина здатна до самоконтролю, діяльності, саморозвитку, що має свій початок в індивідуальних особливостях особистості. Людина завдяки саморегуляції здійснює активність у тій чи іншій діяльності, яка у відповідь дає їй те, що вона поставила собі за мету на початку.

Тематика є досить цікавою, складною та спірною, тому перспективи подальших досліджень поняття саморегуляції ми вбачаємо у більш детальному та поглибленому вивченні цієї проблематики та пропонуємо звернути особливу увагу на важливість індивідуальних особливостей особистості при поясненні такого поняття.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности / К.А. Абульханова-Славская. М. : Мысль, 1993. 299 с.
2. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. Н.Н. Чубарь / А. Бандура. СПб. : Евразия, 2003. 320 с.
3. Иванников В.А. Основы психологии / В.А. Иванников. СПб. : Питер, 2010. 336 с.
4. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека: структурно-функциональный аспект / О.А. Конопкин // Вопросы психологии. 1995. № 1. С. 5–12.
5. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. М. : Наука, 1980. 254 с.
6. Моросанова В.И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека / В.И. Моросанова // Психологический журнал. 2002. Т. 23. № 6. С. 5–17.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. СПб, 2000. 712 с.
8. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. М., 1973. 424 с.

Киливник А. Н., Матвиенко Я. О. Психологические особенности концепции саморегуляции личности

Статья разъясняет теоретический анализ психологического содержания саморегулирования. Выявлены различные мнения и подходы ученых для изучения этой проблемы. Определенно содержание личности психологической саморегуляции как главного двигателя ее развития.

Ключевые слова: саморегулирование, личность, мотивация, психология, мышления.

Kylyivnyk A. M., Matviienko Ya. O. The psychological features of the concept of self-regulation of personality

The article clarifies the theoretical analysis of the psychological content of self-regulation. Revealed a variety of views and approaches of scientists to study the problem. Definitely content personality psychological self-regulation as the main engine of its development.

Key words: self-regulation, personality, motivation, psychology, thinking.

Т. С. Кириленко

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ САМОПІЗНАННЯ ЯК ШЛЯХУ ДО ДУХОВНОСТІ

У статті йдеться про важливі аспекти самопізнання як шляху до духовності. Розглянуто що, як і для чого пізнає людина в собі (зміст самопізнання; використання змінених станів свідомості, спрямованого письмового самоаналізу; розкриття духовності особистості). Наведено емпіричні результати відмінностей розуміння душевного і духовного в особистості.

Ключові слова: самопізнання, стан свідомості, самоаналіз, духовність, духовне, душевне.

Постановка проблеми. У роботах вітчизняних і зарубіжних вчених (М. Бердяєв, Р. Бернс, М. Боришевський, М. Савчин, В. Москалець, С. Гроф, В. Татенко, С. Рубінштейн, В. Франкл, С. Франк) зазначається, що поступ до духовності як окремої людини так і суспільства в цілому – це багатогранний і тривалий процес із багатьма протиріччями і суперечностями. Проблема шляху до духовності набуває особливої ваги. У цьому процесі важливу роль відіграє самопізнання, здатність людини усвідомлювати і оцінювати свою індивідуальну історію, себе у просторі і часі, свої душевні і духовні вияви.

При цьому особливого значення набувають методи, прийоми, що їх застосовують для ефективного саморозкриття себе, усвідомлення свого світу, щоб здійснити самодопомогу, самозміну, самовизначеність.

Окремого акценту проблема самопізнання як шляху до духовності набуває у зв'язку з саморозумінням духовності, її ознак, проявів у процесі самопізнання особистості, її зростання.

Численні різноаспектні дослідження окресленої проблеми ще не мають однозначної відповіді, проте вказують на необхідність їх проведення і продовження. З огляду на зазначену проблему цікавими є і філософське, і психологічне тлумачення як самопізнання, так і духовності, їх поєднання.

Виклад основного матеріалу. Складні часи соціальних вимірів суспільства, пробудження людської гідності, формування чесної особистості потребують знань про шляхи людського поступу, методи його здійснення. Це ставить нові актуальні завдання перед психологічною наукою в контексті питань покладання відповідальності на людину за її життя, її благополуччя, її рівні духовності, розширення меж її свідомості.

Завдяки самосвідомості людина виходить на шлях самопізнання – «хто Я», «який Я», «чого Я хочу», «яка Моя мета», «яке Моє призначення»?

Уже сама постановка цих питань ще до пошуку відповіді виходить за межі буденної ситуації у про-

стір перспективних життєво важливих цілей, що може допомагати у сходженні до вершин духовності. Саме у процесі самопізнання людина здатна скерувати власні потенціальні можливості у напрямку емоційної самозміни, духовного самозростання.

Отже, проаналізуємо що, як, і для чого пізнає людина в собі?

Перше питання: Що пізнає людина?

За Сократом – це пізнати свої чесноти. М. Бердяєв у роздумах «О самопознании и его пределах. Заключение о себе» в книзі «Сапізнання» наголошує, що сапопізнання це – не самооголення, не оголення себе. Не це є метою самопізнання. Дійсно, за його словами, людина – істота двоїста: велична і ница.

Проте «я не ставлю собі за мету оголити себе ... Я задаюся метою осмислити свій духовний шлях» [2, с. 300]. У людини завжди є таємниця, втаємничення. Це свідомо поставлені межі самопізнання. Якщо її (таємниці) немає, то саме це і є таємницею.

Що пізнати в собі? За Бердяєвим – це прояснити свої протиріччя і змінитися, бо особистості немає без змін. Та й немає без незмінності. Головне, щоб зміна не була зрадою себе, зрадою собі самому.

Це як «гласний» заклик Є. Євтушенка, радянського поета.

А Вы останетесь собой?

Когда придете в мир с трубой

Чтобы позвать на правый бой

А Вам приказ – играть отбой?!

А Вы останетесь собой?

Если Вы есть, то Вы останетесь (Євтушенко, 1989).

То ж треба, бажано знати, що ти є, мати знання про це.

Психологічний зміст самопізнання – це процес безперервного руху від одного знання про себе до іншого, самоосягнення власної сутності у просторі та часі «індивідуальної історії». Підсумковим

продуктом самопізнання – створення «Я-образу», «Я-є», «Я-концепції» (Роберт Бенс). Змінюючи «Я- концепцію» (змінювати свої переконання, установки на себе, уявлення про себе), ми змінюємо себе і впливаємо водночас на зміни у світі навколо нас. Такі зміни – це діапазон можливостей людини. Це те, що вона в змозі чи не в змозі здійснити.

На глибинно-психологічному рівні – це шлях набуття гармонії, зрілості, здатності до саморозвитку. Це самодопомога у власному розвитку. Як відомо, зіткнення з правдою – це не легко, проте воно може звільняти від душевного сум'яття, додавати сили для подальших дій. Усвідомлення прихованого, досі не знаного, може лякати проте може і мобілізувати сили самозбереження, виводити із власного поля сприймання і подивися на себе як на щось самостійне щодо себе.

У такому процесі важливим є усвідомлення особистістю своєї своєрідності, розуміння, задатків і обмежень, а саме – відкрити риси, які можуть бути розвиненими, і ті, які треба стримувати. І тоді її шлях до самої себе буде успішним.

Доречними тут будуть слова Л. Костенко:

І не знецінюйте коштовне

Не загубіться у юрбі

Не промінійте неповторне

На сто ерзаців у собі (Л. Костенко, 2011).

Отже, на питання: «що пізнати» можна зазначити – пізнати в собі неповторне, унікальне своє призначення.

Тоді відповідь на наступне питання – як пізнає людина себе? Буде пошуком відповіді про шляхи самопізнання, які методи при цьому використовуються.

Зупинимось на двох шляхах самопізнання. Один із них пов'язаний з оригінальним підходом Ст. Грофа. Професор із Каліфорнії; президент асоціації «Трансперсональної психології» закликає до екстравагантного заняття – подорожі у пошуку себе, щоб втілити жагу самопізнання.

Свій метод він презентує у книзі «Психологія майбутнього». Його метод, як зазначає автор – це поєднання науки і містики, медицини і релігії, філософії і Голівуду (кіно). Мова йде про самопізнання через змінені стани свідомості. Бо у кожному із нас, наголошує Гроф, живе жага невідомого (навіть більше ніж жага сексу, як окреслював цю потребу Фройд). Це потреба до трансцендентного, прагнення до внутрішньої трансформації і духовного росту, що може бути схожим із наркотиками, алкоголізмом як шкідливими версіями духовної практики і отримання містичних переживань.

Засновники релігій (Христос, Будда, Мухамед) пережили цей досвід, називаючи такий контекст стану метафорами, такими як нірвана, святий Дух, тощо. Чи відкидається цей шлях? У посланні до І. Франка М. Вороний писав таке:

О, друже мій, то не дурниці
Оті чудові небилиці про райських гурвій,
Про нірвану, про землю ту обітовану,
Вони тягар з душі знімають
І душу раєм надихають.

Ст. Гроф такі стани називає голотропні (Holos з грецької – це цілісність, tre(o)rein – прагнення, шлях). Такий досвід був прерогативою йогів, святих. Гроф вважає, що він (досвід) може бути корисним для всіх при розумному використанні, оскільки це шлях, метод набуття духовного досвіду.

Із нашої точки зору «психологія» в розшифровці розглядається як така, що розкриває логіку душі, логіку розгортання, шлях душі, бо може бути розшифрованою як слово через переклад «logos» – логіка, а «психе» – душа. На сьогодні не виникає заперечень, що логіка розгортання самої науки психології – це поступ від душі до духу.

Духовний досвід Грофом розглядається як розширений стан свідомості. Його вплив на людську психіку ми зустрічаємо у церквах, сектах, різних ліцензійних інституціях. Для реалізації свого методу він шукає немедикоментозний шлях. Знаходить спосіб голотропного дихання (глибоке дихання). Пояснює, що нашому мозоку при пришвидшеному диханні не вистачає кисню. Відключається кора головного мозку як більш пізньє утворення, відкриваються архаїчні відділи мозку, і ми маємо переживання минулих життів, моменту народження. Так ми пізнаємо свій духовний досвід.

Він презентує розширену модель психіки:

1) життєвий досвід (зовнішній світ);

2) перинатальний період (вагітність і народження);

3) трансперсональна сфера (індивідуальне та колективне несвідоме – це емоційний досвід попередніх поколінь, минулі життя, культурні феномени, архетипи, екстатичні переживання).

Самопізнання у змінених станах свідомості за Грофом дає нам можливість дізнатись, зрозуміти, що ми не є людськими істотами, які переживають духовний досвід, ми – це духовні істоти, що переживають людський досвід [3; с. 18, 209].

Тобто, Гроф наголошує, що завдяки самоаналізу методом голотропного дихання ми відкриваємо і розпредмечуємо духовний вимір психіки. Духовність же базується на безпосередньому переживанні незвичних аспектів та вимірів реальності.

Існують і інші шляхи, підходи у психології, що стосуються проблем самопізнання у напрямі самозміни особистості, її переконань, установок на себе, володарюючих емоцій та почуттів. Це широкий спектр використання самоаналізу.

Цікавим і перспективним на наш погляд є метод спрямованого письмового самоаналізу, що його пропонує А. Роше, засновник міжнародної про-

грами психологічного розвитку дорослих людей, «Особистість і людські стосунки». Його ми розглядаємо як можливий другий шлях самопізнання.

Його система «PRH-аналізу» презентує особливість самоаналізу, яка пов'язується із використанням прийому «спрямованого самоаналізу» саме у формі письмового аналізу. Це цілеспрямований самоаналіз дуже конкретного запитання до себе. Це аналіз феноменологічний, яким аналізуються переживання, відчуття, емоційні стани, що реально живуть у душі і тілі особистості. Вони суб'єктивні і об'єктивному аналізу не піддаються. Це важка робота.

Емоції сигналізують про особистісний смисл події, вони проявляються у відчуттях, які людина переживає у цей момент. Відчуття ростуть, наповнюють нас. Вони мають психологічний зміст. Ми шукаємо, підбираємо слова, якими можемо найбільш точно їх описати, назвати. Відчуття відкриває нам свій зміст, можливо, болю, терпіння, світла.

Ми відкриваємось собі, це те, що сприяє особистісному зростанню. Головне – уникати укоріненого відчуття покори, щоб не зневіритися у своїх силах, оскільки переживання зневіри в безумовність власного існування у гармонію буття в собі – це стан втрати гармонії, втрати відповідності своєму призначенню бути потрібним.

Для цього й задається людина питаннями, конкретними в спрямованому письмовому самоаналізі на шляху самопізнання, щоб утвердити себе в світі, зрозуміти призначення, розкрити свої ресурси, шукати сенси, збагачуватися духовно, примножувати духовне багатство в собі, розвинути духовність [4, с. 5].

Як бачимо, різні методології самопізнання (змінені стани свідомості, свідоме осмислення відчуттів, що живуть у нас), використання різних аспектів внутрішнього самоспостереження, самоаналізу спрямовується на розкриття, розвиток духовних чеснот, любові, терпіння, прощення, духовності.

Це стосується питання, для чого самопізнання, його мета? В пошуках відповіді доречно звернутись до слів М. Боришевського, який зазначав, що самопізнання є вирішальною умовою, завдяки якій можливе сходження і відбувається сходження «від основ суб'єктивності до вершин духовності». Ці слова відповідають назві його останньої монографії.

Цікавими є його роздуми про те, що лише духовно довершена людина здатна відчувати себе часткою інших, спроможна зрозуміти, що завдяки творення добра для інших вона може розвинути й реалізувати себе, досягнути сенс життя.

Хоча ми не зовсім погоджуємось з усіма словами автора, зокрема, що «людина має відчувати себе часткою інших ... і творінням добра для інших», бо тоді ніби нівелюються необхідна їй індивідуальність, неповторність, творення себе. Ми приймаємо початок і кінець думки автора,

а саме «лише духовно довершена людина ... може якнайповніше розвинути й реалізувати себе, досягнути сенс життя». Духовне в людині – це те, що стало її надбанням, внутрішньою сутністю передусім завдяки її власним, добровільним, глибоко усвідомленим зусиллям. Це – ідеально-осмислене утворення, що сприяє процесам перетворення в особистості.

Що є головним у змісті духовності як психологічного поняття? Не релігійного, не теологічного підходу, не філософського, а саме психологічного?

У дослідженнях українських вчених (М. Боришевського, О. Колісника, В. Москальця, М. Савчина) підкреслюється, що це можливо за умови переведення наукового розгляду цього феномену в контекст психології особистості в канві її активності, її діяльності, надособистісних сенсів, моральності.

Боришевський вважає, що одиницею аналізу можуть виступати ціннісні орієнтації, пов'язані з моральністю. Характеристикою духовності особистості є дієвість, конструктивно-перетворювальна сила ціннісних орієнтацій, якими вона оволоділа. Крім того, у психологічній літературі в аналізі духовності, її змісту зазначається спрямованість на творення нового, уникаючи руйнування та проблема душевного і духовного (В. Москалець, Є. Помиткін, С. Рубінштейн, С. Франк). Водночас, за словами В. Москальця, у психології більше уваги приділяли душевному при пошуку відмінностей між ними.

С. Франк вирізняє душевне і духовне життя людини. Душевне розглядається як внутрішнє життя людини, яке переживається і усвідомлюється безпосередньо як щось, що відбувається в мені (на відміну від зовнішнього матеріального). Те, що відбувається в мені, є змістом душевного життя людини.

Вона (та частина життя) перетворюється для мене в спостережувану мною дійсність ніби поза мною, її можна виразити в словах, передати іншому, вона видима.

Духовне на думку автора – це інтимне, ділитись ним важко. Це специфічна реальність глибинного самобуття людини, котра якісно відмінна від об'єктивної дійсності, в той же час є реальною, навіть більше ніж остання для самої людини.

Духовне життя безпосередньо доступне лише самій людині, бо воно і є змістом її «Я», його (духовне) не можна ззовні об'єктивно спостерігати. Це особливий, своєрідний акт пізнання, це не холодне спостереження, а пристрасне самопізнання і самовдосконалення особистості під час її духовного зростання.

У дослідженнях зазначається, що відмінність між душевним і духовним – не об'єктивна розбіжність двох різних пластів внутрішнього життя людини.

Як відомо, С. Рубінштейн [6] душевне і духовне розрізняв як форми і рівні психічного, а саме: діяльність мозкова – діяльність психічна – душевна – духовна. Душевне розглядається як прояв особистості, а духовне – як прояв суб'єкта, суб'єктності.

Тобто, С.Рубінштейн в роздумах про душевне і духовне в психології розглядав їх як складові (особистісна-душевна і суб'єктивна – духовна) людського життя.

В. Татенко цим складовим людського життя, аналізуючи психологію впливу, надає свої виміри (просторові, часові, енергетичні), розглядаючи їх як механізми впливу. Для духовного – це переконання, а для душевного – це більш нав'ювання. Проте, поле аспектів вивчення духовного, духовності залишається ще не повністю заповненим.

Ми погоджуємось, підтримуємо і опираємось на позиції дослідників про недостатність уваги до психології духовного, до механізмів зростання духовності, до розуміння духовності, духовної істинності.

Ми дотримуємось думки, що духовноспрямована особистість має власний досвід духовного самовдосконалення, що усвідомлюється завдяки рівню самоінтерпретації, саморозуміння, самоосмислення, що його досягає особистість у процесі використання власних методів духовного осягання.

Було проведено емпіричне вивчення розуміння душевного і духовного. Ми провели аналіз описів ознак духовності та душевності психологами – 50 осіб. Аналізувалися характеристики, що їх записували опитувані, які притаманні духовній людині. До того ж пропонувалося виокремити розділити душевні і духовні якості людини.

Методом контекст-аналізу було опрацьовано зібраний матеріал. Виявились наступні тенденції:

1) душевні ознаки пов'язувалися з якостями зовнішньої активності

2) людини, спрямованої на інших, що виявляється у спілкуванні і ставленні до інших – чуйність, відкритість, співчутливість, любов до ближніх, теплота у стосунках, доброта;

3) духовні якості отримали два аспекти ознак:

а) вихід за рамки буденності, сила, твердість поглядів, розуміння світової справедливості, нове бачення ситуації як осягання, мудрість, осягнення таємниць свого індивідуального світу, що можна розглядати як надособистісні характеристики;

б) проникливість, сила волі, тверді наміри – це характеристики, що

вказують на мотиваційно-вольовий аспект внутрішнього індивідуального світу людини, його влаштованість, що можна розглядати як особистісні характеристики.

Як виявилось при аналізі, ми отримали більш однозначне розуміння душевності, ніж духовності. У розумінні душевного розпредмечується прояв якостей, які необхідні в колі перебування з іншими людьми. В якостях, які віднесли до духовних, здебільшого розпредмечуються ті, які важливі в просторі і часі перебування в колі з самим собою як основою зростання, розвитку духовного виміру в собі.

Виявлення двох аспектів ознак духовності, що характеризують чітку спрямованість на глибинне осягнення свого світу як прагнення розуміння його духовного виміру свідчить про надання значимості психології духовності, її вивчення. Останнє як психічне утворення, психічний конструкт ще розкривається, віддає свої таємниці поступово. Це стосується і бездуховності, і духовної кризи, і духовної краси як перспективних напрямів дослідження.

Питання по самопізнанню як умови розвитку духовності як шляху до духовності ще актуальні.

Висновки. Отже, в результаті проведення теоретико-емпіричного дослідження надано чіткості розумінню ролі самопізнання, використовуючи специфічний самоаналіз, голотропні стани, працюючи до духовності, розкриваючи її прояви.

Емпірично виявлено розуміння духовності як прояву мотиваційно-вольового осягнення глибинного індивідуального внутрішнього світу особистості з виходом за рамки буденності.

Виявлені ознаки духовності в переспективі можуть вказувати на можливість вивчення механізмів духовності – воля до змін, воля йти далі в самозапитаннях до себе.

Література:

1. Боришевський М. Дорога до себе від основ суб'єктивності довершення духовності: монографія / М. Боришевський. К. : Академкнига, 2010. 416 с.
2. Бердяєв Н.А. Самопознание. Л. : Лениздат, 1991, 398 с.
3. Гроф Станіслав. Психологія майбутнього: уроки з сучасних досліджень свідомості / С. Гроф. Львів : Афіна, 2015. 328 с.
4. Кириленко Т.С., Льошенко О.А. Психологія самопізнання. / Т. Кириленко, О. Льошенко. Київ : КНУ, 2015. 191 с.
5. Кириленко Т.С. Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості. / Т. Кириленко. Київ : КНУ, 2004. 100 с.
6. Рубінштейн С.Л. Бытие и сознание. / С.Л. Рубінштейн. М.: Изд-во АН СРСР, 1957. 328 с.
7. С.Л. Франк. Предмет познания. Душа человека / С.Л. Франк. М. : Наука. 1995. 656 с.

Кириленко Т. С. Психологический анализ самопознания как пути к духовности

В статье идет речь о важных аспектах самопознания как пути к духовности. Рассмотрено что, как и для чего познает человек в себе (содержание самопознания, использование измененных состояний сознания, направленного письменного самоанализа; раскрытие духовности). Приведены эмпирические результаты отличий в понимании душевного и духовного.

Ключевые слова: самопознание, самоанализ, состояние сознания, духовность, душевное, духовное.

Kyrylenko T. S. Psychological analysis of self-knowledge as a path to spirituality

The article deals with important aspects of self-knowledge as a path to spirituality. It is considered what, how and for what a person knows in himself (the content of self-knowledge, the use of altered states of consciousness, directed written self-analysis; the disclosure of spirituality). The empirical results of differences in understanding of the soul and spirit are given.

Key words: self-knowledge, self-analysis, state of mind, spirituality, mental, spiritual.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «ДУША»

В статье показаны результаты семантической интерпретации концепта «душа». Определено, что концепт «душа» ассоциируется с человеком, любовью и духом, характеризуется чистотой, добротой, светом, спокойствием, связан с телом, отождествляется с жизнью и чистотой. В ассоциативном поле данного концепта наибольшую группу ассоциатов составили описывающие его физические и психологические свойства. Значительную группу периферийных и единичных реакций составили лексемы, относящиеся к ассоциативному полю духовно-религиозной, психологической и морально-нравственной тематики. Лексикографическая представленность данного концепта «душа» раскрывается в его в словарных значениях.

Ключевые слова: психолингвистика, психолингвистический ассоциативный эксперимент, религиозный дискурс, концепт, душа.

Постановка проблемы. В связи с духовным кризисом общества в целом проблема духовности в отечественной психологии приобретает все большую актуальность. В связи с этим современная психолингвистика фокусируется на проблеме религиозного дискурса и изучении концептов духовно-религиозной тематики. В описании психолингвистического значения концепта «душа» мы опирались на ряд психологических и психолингвистических исследований духовности и религиозности (И. Бех, М. Боришевский, Ф.Е. Василюк, М.З. Есип, О.И. Климишин, Л. Лохвицкая, Д. Марш, Ж. Пиаже, Ф. Райс, Н. Савелюк, М. Савчин, Р. Селман и др.).

Под психолингвистическим значением слова имеют в виду упорядоченное единство всех семантических компонентов, реально связанных с данной звуковой оболочкой в сознании носителей языка [10], интерпретацию экспериментальных данных, позволяющую установить смыслы, связанные со словом в языковом сознании [6]. В представленном исследовании изучалось психолингвистическое значение концепта «душа» как реально представленного в языковом сознании носителей языка значение слова, выявляемое и описываемое по результатам психолингвистических экспериментов.

Понимая «концепт» как «содержание понятия, синонимичного «смыслу слова», а термин «значение» как «объем понятия, предмет или предметы, по отношению к которым это слово правильно применено, в соответствии с нормами данного языка» [8, с. 43], выделенные в результате описания концепта аспекты концептуализации позволяют выделить отдельные значения интересующей исследователя единицы, характеризующие разные явления, но объединяемые при этом в сознании человека единым концептом [9, с. 74].

Цель исследования. Цель работы состоит в том, чтобы на основе прикладного психолингвистического исследования описать психолингвистические значения вербализированного концепта «душа».

Изложение результатов исследования.
Методы исследования. Основным методом проведенного исследования был психолингвистический эксперимент, главным этапом которого выступил свободный ассоциативный эксперимент (САЭ) со словом-стимулом «душа». Дополнительными методами были опрос (с целью уточнения результатов САЭ), анкетирование (для уточнения характеристик выборки). В качестве математико-статистических методов анализа результатов исследования применялись частотный и кластерный анализ, позволяющие выявить тенденции в распределении ассоциаций.

САЭ со словом-стимулом «душа» проводился в письменной форме. Согласно инструкции испытуемые должны указать пол, возраст, образование/специальность, семейное положение и написать первые пять слов, которые пришли им в голову, с которыми у них ассоциировалось слово «душа».

Общее число испытуемых, которые приняли участие в эксперименте, составило 524 (15–67 лет), в равном соотношении мужчин и женщин. Из них по критерию места проживания: 75% жителей города Харькова и Харьковской области, 10% города Славянск, Донецкой области, 15% жителей города Винница. В результате анкетирования было выяснено, что все респонденты относят себя к носителям как русского, так и украинского языков.

Результаты исследования. По результатам частотного анализа САЭ на стимул «душа» были построены ассоциативные поля по пяти реакциям и по первой реакции. На слово-стимул «душа» испытуемые дали 2 449 реакций (обработка

результатов САЭ по пяти реакциям), включая 69 словосочетаний или законченных предложений, реакций с частотой больше 1 – 268, единичных – 455, отказов 0, не знают значение слова – 0. Наиболее высокочастотные ассоциации показаны в таблице 1.

При полевой стратификации результатов экспериментальных исследований значения и концепта И.А. Стернин и А.В. Рудакова [9] предлагают относить ассоциации с частотой более 10% к ядру поля, а в зону поля ближней периферии входят ассоциации с частотой 4–10% – в данном случае лишь ассоциаты – однокоренные слова из разных частей речи и словосочетания: «человек» 104 (4,2%) – ранг 1.

В зону дальней периферии (ассоциации с частотой 2–3%) входят однокоренные слова из разных частей речи и словосочетания: «чистота» 79 (3,2%) – ранг 3, «любовь» 78 (3,2%) – ранг 3, «доброта» 77 (3,1%) – ранг 4, «свет» 69 (2,8%) – ранг 5, «тело» 56 (2,2%) – ранг 6.

К крайней периферии (ассоциации с частотой менее 2%) входят все остальные ассоциации, среди которых наибольшую частоту имеют: «жизнь» 45 (1,8%) – ранг 7, «чувство» 44 (1,8%) – ранг 8, «спокойствие» 43 (1,7%) – ранг 9, «дух» 42 (1,7%) – ранг 10.

Затем была проведена частичная семная интерпретация результатов частотного ана-

лиза САЭ на стимул «душа» по первой реакции. По результатам анализа данных, полученных после частичной семной интерпретации, изменилась последовательность некоторых высокочастотных ассоциатов периферии (см. табл. 2).

Лексема «чистота» по первой реакции имеет большую частоту и занимает первый ранг. Лексема «тело» по первой реакции заняла высший ранг, а «любовь» – спустилась по рангу. Если по результатам анализа всех реакций первый ранг был у лексем «человек», то по первой реакции эта лексема получила третий. В зоне крайней периферии по первой реакции оказались лексем «доброта» и ее производные, «внутренний мир» и «дух».

Таким образом, первой реакцией на слово «душа» у носителей русского языка выступают устойчивые языковые паттерны: «душа» – «чистая душа», «душа» – «душа и тело», «душа» – «душа человека» и так далее.

На следующем этапе исследования были осмыслены периферийные и единичные реакции по совокупности всех реакций испытуемых.

Наибольшую группу реакций составили те, которые описывают концепт «душа» с помощью эпитетов-прилагательных и других частей речи для обозначения ее *физических и психологических свойств*: светлое 28, чистая 28, добрая 16, вечная 11, открытость 13, открыта 8, прозрач-

Таблица 1

Частота ассоциаций на слово-стимул «душа» по пяти реакциям САЭ

Ассоциаты	Абс.	Частота, %
Человек [человек 79, человека 5, людина 15, люди 5]	104	4,2%
Чистота [чистота 50, чистая 28, чистота внутренняя 1]	79	3,2%
Любовь [кохання 8, любовь безусловная 1]	78	3,2%
Доброта [доброта 33, добро 27, добрая 16, добро-зло 1]	77	3,1%
Свет [свет 55, світло 14]	69	2,8%
Тело [тело 54, совместно с телом 1, в теле 1]	56	2,2%
Жизнь [жизнь 41, життя 4]	45	1,8%
Чувство [чувство 38, чувства 6]	44	1,8%
Спокойствие [спокойствие 34, спокій 6, внутреннее спокойствие 1, спокойная 1, успокоение 1]	43	1,7%
Дух [дух 38, духи 4]	42	1,7%

Таблица 2

Частота ассоциаций на слово-стимул «душа» по первой реакции САЭ

Ассоциаты	Абс.	Частота, %
Чистота [чистота 24, чистая 10, чистое создание 1]	35	6,6%
Тело [тело 29, в теле 1]	30	5,7%
Человек	29	5,5%
Свет [свет 15, светлая 5]	20	3,8%
Любовь	14	2,6%
Жизнь	11	2%
Доброта [доброта 3, добро 4, добрая 3]	10	1,9%
Чувство	10	1,9%
Внутренний мир	9	1,7%
Дух	9	1,7%

ность 8, внутри 7, легкая 7, моя 7, пустота 7, верная 6, велика 5, невесомость 5, невидимая 5, прозрачный 5, темная 5, теплота 5, глубокая 4, нематериальное 4, нет 4, голубая 3, единая 3, красивая 3, неизведанное 3, разноплановый 3, своя 3, теплая 3, хорошая 3, черная 3, что-то внутри 3, белое 2, бесплотная 2, большая 2, воздушность 2, главное 2, дым 2, живая 2, искренняя 2, надежность 2, наивная 2, настоящая 2, неосязаемость 2, неотъемлемое 2, неприкосновенная 2, неумирающая 2, поющая 2, разбитая 2, ранящая 2, родное 2, сокровенное 2, счастливая 2, тонкое 2, хрупкая 2, чувствительная 2, активная 1, безгрешная 1, беззащитная 1, безлика 1, безумная 1, белый цвет 1, бесконечное 1, бестелесное 1, бесценна 1, вежливая 1, величественная 1, вечная 1, воздушное 1, выдуманность 1, вымышленность 1, высокое 1, высокоуровневое 1, красивая 1, голубой шар 1, грязная 1, детская 1, добродушная 1, добронамеренная 1, желтый 1, загадочная 1, загубленная 1, зеленый 1, иная 1, ищущая 1, мирный 1, молодой 1, небесная 1, невесомая 1, невинное 1, недостижимая 1, нежная 1, независимая 1, несломленная 1, неизученная 1, непорочность 1, нечто глубокое 1, нетто незримое 1, обнаженная 1, одинокая 1, одна 1, однородность 1, парящая 1, полупрозрачная 1, раненая 1, порхающая 1, потерянная 1, преданная 1, простота 1, свежесть 1, светлость 1, сокровенное 1, спокойное 1, трепетная 1, холодная 1, красная 1, черствая 1, честная 1, широкая 1, искренняя 1, щедрая 1.

Значительную группу периферийных и единичных реакций составили лексемы, относящиеся к ассоциативному полю духовно-религиозной тематики: вера 26, Бог 19, духовность 18, рай 12, религия 12, ангел 11, реинкарнация 9, перерождение 5, святая 5, божественное 3, одухотворенность 3, святость 2, церковь 2, ад 1, ангел-хранитель 1, божественный свет в человеке 1, божественное начало 1, буддизм 1, Господь 1, грех 1, грешна 1, даосизм 1, духовное 1, дьявол 1, инь янь 1, исповедь 1, карма 1, крест 1, купол 1, медитация 1, молитва 1, монастырь 1, пекло 1, православие 1, сансара 1, храм 1, христианство 1, чакра 1, монахи 1, язычество 1. Кроме того, следует выделить группу ассоциаций философской и экзистенциальной тематики: абсолют 2, психика 17, путь 5, свобода 5, Аристотель 4, миф 3, Демокрит 2, философия 2, атомы 1; трансцендентное 1, а также мистико-эзотерической тематики: энергия 16, гармония 8, космос 8, интуиция 5, призрак 5, духи 4, мистика 4, аура 3, другой мир 3, мозг 3, потусторонний мир 2, высший разум 1, переселение 1, трансферинг 1, эзотерика 1 и др.

Отдельную группу ассоциаций составляют связанные с психической реальностью и сфе-

рой моральных качеств: психология 22, искренность 19, внутренний мир 15, доверие 15, личность 15, честность 12, я 12, разум 11, сознание 10, человечность 10, счастье 9, эмоции 9, мораль 7, мысли 7, нежность 7, чувства 7, индивидуальность 7, понимание 6, самосознание 6, совесть 6, ценность 6, внутреннее Я 5, переживание 5, Психея 4, взаимопонимание 3, отзывчивость 3, стремление 3, смысл 3, бессознательное 2, психолог 2, жизнестойкость 1, психический мир 1, эрос 1.

Концепт «душа» имеет символическое выражение в сознании носителей русского языка, что может быть описано такими образными ассоциациями: сердце 30, небо 17, воздух 11, зеркало 9, семья 8, глаза 7, облако 5, солнце 5, слезы 4, книга 3, мозг 3, перо 3, сосуд 3, ветер 2, голубь 2, дым 2, камень 2, море 2, огонь 2, туман 2, цветок 2, цветы 2, бабочка 1, гитара 1, золото 1, искра 1, лебедь 1, луч 1, птичка 1, рана 1, руки 1, собака 1, стекло 1, танец 1, флейта 1, цветущий сад 1, шар 1, шарф 1, шея 1.

Итогом проведенного исследования было описание психолингвистических значений концепта «душа».

Душа (524 исп.).

Результаты семантической интерпретации результатов эксперимента. Слово **ДУША** ассоциируется с:

1. **ЧЕЛОВЕКОМ** 104 (человек 79, человека 5 [человек 15, люди 5]);

2. **ЛЮБОВЬЮ** 84;

3. **ДУХОМ** 42;

4. Характеризуется **ЧИСТОТОЙ** (79) ([чистота 50, чистая 28, чистота внутренняя 1]), **ДОБРОТОЙ** (77) ([доброта 33, добро 27, добрая 16, доброзло 1]) **СВЕТОМ** (69) ([свет 55, свечение 14]), **СПОКОЙСТВИЕМ** (43) ([спокойствие 34, умиротворение 6, внутреннее спокойствие 1, спокойная 1, успокоение 1]);

5. и связана с **ТЕЛОМ** (56);

6. отождествляется с **ЖИЗНЬЮ** (45) и **ЧУВСТВАМИ** (44).

Обсуждение. Лексикографическая представленность данного концепта «душа» раскрывается в его в словарных значениях. Например, в «Философском энциклопедическом словаре» «душа» в обычном словоупотреблении – совокупность побуждений сознания (и вместе с тем основа) живого существа, особенно человека, антитеза понятий тела и материи [12, с. 147]. По данным нашего эксперимента в ассоциативное поле концепта душа входят соответствующие данному определению реакции: *сознание 10, самосознание 6, бессознательное 2, неосознанное 1, осознание 1*. Цитируя дальше: «Научное понятие души: душа – в отличие от индивидуального духа – совокупность тесно

связанных с организмом психических явлений, в частности чувств и стремлений (витальная душа)» [12, с. 147]. Как показано в нашем исследовании реакция «дух» имеет большую частоту – 42 (1,7%), кроме того, были зафиксированы такие реакции, как «чувства» 44 (1,8%), «стремление» – 3 реакции.

Характерно, что понятие души в христианской традиции неразрывно связано с понятием «живое»: «живая душа», «дух жизни», «давать духу» [1]. Нами было показано высокую частоту реакций на стимул «душа»: *жизнь 45, вечная жизнь 1, жизнь после смерти 1, жизнестойкость 1, много жизней 1*. Наблюдается дистрибуция лексем, феноменов и понятий «душа» и «дух» [1], что также подтверждается в нашем исследовании. В словаре В. Даля даны следующие дефиниции, запечатлевшие когнитивно-психологические и эмоционально-онтологические корреляции, присущие русскому национальному сознанию (и самосознанию): «Душа – бессмертное духовное существо, одаренное разумом и волей, в общем значении человек, с духом и телом. Душа – также душевные и духовные качества человека, совесть, внутреннее чувство. Душа есть бесплотное тело духа, в этом значении дух выше души» [2, с. 504]. По результатам данного исследования получены реакции: *бессмертие 19, вечная жизнь 1, сущность 12, существо 1, человек 104, тело 54, бесплотная 2*.

В словаре С.И. Ожегова для слова душа нашлось несколько толкований: 1. Внутренний мир человека, его сознание. Предан душой и телом своему делу. Радостно на душе. Мне это не по душе (не нравится). 2. То или иное свойство характера, а также человек с теми или иными свойствами. Хорошая душа. Низкая душа. 3. Перен. знач. Вдохновитель чего-либо, главное лицо. Душа своего дела. Душа общества. 4. О человеке (в устойчивых сочетаниях). В доме ни души. Живой души нет. 5. В старину: крепостной крестьянин. Ревизорская душа. Мёртвые души [7, с. 178–179]. Согласно «Словарю философских терминов», Душа – это «универсальный концепт, обозначающий жизненную сущность преимущественно человека, отличную от тела и духа; внутренний психический мир человека или божества» [4, с.155]. По результатам данного исследования получены реакции: *внутренний мир 15, любимое дело 1, добрая 16, душа компании 6, живая 2, живое 1, живое существо 1, живая материя 1*.

В «Русском толковом словаре» В.В. Лопатина, Л.Е. Лопатиной дается еще одно толкование концепта: душа значит вдохновение, воодушевление. Петь с душой, без души; вдохновитель чего-либо, главное лицо. Душа всего дела, душа общества [5]. По результатам данного исследования получены реакции: *песня 3, вдохновение 2, пение 1,*

творчество 1, творение 1.

В «Толковом словаре русского языка» указано, что «в религиозных представлениях душа – это сверхъестественное, нематериальное, бессмертное начало в человеке, продолжающее жить после его смерти. Бессмертная душа. Думать о спасении души» [11]. По результатам данного исследования получены реакции: *бессмертие 19, смерть 18, нематериальное 4, божественное начало 1, жизнь после смерти 1, начало 1, сверхъестественное 1, спасение 1*.

В «Новом словаре русского языка» Т.Ф. Ефремовой: Душа – 1. Нематериальная по идеалистическим представлениям субстанция, противопоставляемая телу. Бессмертное – по религиозным представлениям – начало в человеке, составляющее сущность его жизни и связывающее его с Богом. <...> 5. перен. сущность, основа чего-либо.... [3]. Как показано в нашем исследовании, этим значениям соответствуют реакции: *Бог 19, сущность 12, субстанция 6, неделимая субстанция 1*.

Выводы. Из результатов семантической интерпретации концепта «душа» следует, что он ассоциируется с человеком, любовью и духом, характеризуется чистотой, добротой, светом, спокойствием, связан с телом, отождествляется с жизнью и чистотой. В ассоциативном поле данного концепта наибольшую группу ассоциатов составили описывающие его физические и психологические свойства. Значительную группу периферийных и единичных реакций составили лексемы, относящиеся к ассоциативному полю духовно-религиозной, психологической и морально-нравственной тематики. Лексикографическая представленность данного концепта «душа» раскрывается в его в словарных значениях.

Литература:

1. Буянова Л. Концепт «душа» как основа русской ментальности: особенности речевой реализации. URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=198&level1=main&level2=articles>.
2. Даль В.И. Толковый словарь великорусского языка. Т. 1–4, Москва, 1989. С. 504.
3. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва : Рус. язык, 2001. 1209 с.
4. Кузнецов В.Г. Словарь философских терминов. Москва : ИНФРА-М, 2005. 745 с.
5. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Русский толковый словарь. Москва : Рус. язык.1998. 834 с.
6. Овчинникова И.Г. Диалог субкультур (концепты деньги и бизнес в сознании молодых россиян). *Я и другой в пространстве текста* / Под ред. В.А. Салимовского. Пермь-Люблина, 2009. Вып. 2. С. 256–280.

-
7. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Москва, 1995. С. 178–179.
8. Степанов Ю.С. Константы : Словарь русской культуры : опыт исследования. Москва, 1997. С. 16–17.
9. Стернин И.А., Рудакова А.В. Психолингвистическое значение и его описание. Теоретические проблемы. LAP Lambert Academic Publishing” Saarbrücken, 2011. 192 с.
10. Стернин И.А., Саломатина М.С. Семантический анализ слова в контексте. Воронеж : «Истоки», 2011. 150 с.
11. Толковый словарь русского языка. Москва : ЭЛПИС. 2003.
12. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е.Ф. Губский и др. Москва : Инфра-М, 2003. 576 с.
-

Кузнецов О. І. Психолінгвістичне значення концепту «душа»

У статті показані результати семантичної інтерпретації концепту «душа». Визначено, що концепт «душа» асоціюється з людиною, любов'ю і духом, характеризується чистотою, добротою, світлом, спокоєм, пов'язаний з тілом, ототожнюється з життям і чистотою. В асоціативному полі даного концепту найбільшу групу асоціатів склали ті, що описують його фізичні та психологічні властивості. Значну групу периферійних і одиничних реакцій склали лексеми, що належать до асоціативного поля духовно-релігійної, психологічної та морально-етичної тематики. Лексикографічна представленість даного концепту «душа» розкривається в його словникових значеннях.

Ключові слова: психолінгвістика, психолінгвістичний асоціативний експеримент, релігійний дискурс, концепт, душа.

Kuznetsov O. I. Psychosemantic meaning of the concept “soul”

The article shows the results of the semantic interpretation of the concept “soul”. It is determined that the concept of “soul” is associated with human, love and spirit, characterized by purity, kindness, light, serenity, associated with the body, identified with life and purity. In the associative field of this concept, the largest group of associates were the physical and psychological properties that describe it. A significant group of peripheral and single reactions consisted of lexemes relating to the associative field of spiritual, religious, psychological and moral subjects. The lexicographic representation of this concept of “soul” is revealed in its dictionary meanings.

Key words: psycholinguistics, psycholinguistic associative experiment, religious discourse, concept, soul.

СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІТ-ФАХІВЦЯ: ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ І ДЕМОГРАФІЧНІ ПРЕДИКТОРИ

Статтю присвячено актуальній проблемі дослідження чинників формування соціально-комунікативних якостей фахівців у сфері ІТ. Доведено, що в структурі соціально-комунікативного потенціалу виявлено два блоки показників: «особистісні особливості спілкування» та «блок професійного спілкування». Показано, що якщо перший блок визначався повним набором індивідуально-психологічних рис, то предиктором показників другого блоку є сумлінність. Демографічним предиктором виступає місце проживання ІТ-фахівців.

Ключові слова: ІТ-фахівці, індивідуально-психологічні предиктори, соціально-комунікативний потенціал, м'які навички, демографічні предиктори, регресійні моделі.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української економіки сектор інформаційних технологій (ІТ) став однією з найбільш динамічних галузей в Україні. За словами глави держави, наразі в ІТ створюється 4% ВВП, а через 2 роки очікується, що це буде 6–8% ВВП [9]. Відповідно, на ринку праці попит на ІТ-фахівців зростає і актуалізується питання стосовно створення і регулярного перегляду критеріїв професійно-важливих якостей таких фахівців. Зокрема, формується поняття «м'яких» навичок або компетенцій (англ. *soft skills*). Вони протиставляються жорстким – спеціальним вузькопрофесійним навичкам або компетенціям (англ. *hard skills*), бо не мають однозначної жорсткої прив'язки до конкретної діяльності. Дж. Беклунд та Дж. С'еннессон стверджують, що професійні, так звані «тверді» компетентності інженерів-програмістів являють собою лише малу частину компетентностей, необхідних для того, щоб бути успішним на практиці [13, с. 509–515].

Так, важливим є розвиток компетенцій, які дозволяють майбутнім ІТ-фахівцям бути успішними і ефективними в роботі, зокрема і завдяки ефективній комунікації [12, с. 29–34].

Комунікативна компетентність визначає здатність здійснювати спілкування в умовах професійної діяльності у сфері розробки програмного забезпечення [3].

На думку сучасних авторів, комунікативний критерій полягає: у здатності майбутніх інженерів-програмістів до міжособистісного та професійного спілкування; в умінні вільно оперувати інформацією; у навичках співвідносити власні потреби з потребами організації та колективу; у здатності подавати необхідну інформацію, враховуючи потреби та особливості аудиторії; у компетентності вирішувати конфліктні ситуації у професійному середовищі; у здатності швидко та ефективно виконувати розпорядження та

завдання, приймати рішення, а також чітко і ясно повідомляти про них підлеглих та керівництво; в умінні демонструвати повагу у спілкуванні з кожним; у спроможності встановлювати ділові контакти; в умінні етично поводити себе у професійному середовищі з урахуванням культурних особливостей [15; 19]. Г.І. Радельчук вказує, що успішність створення програмного забезпечення пов'язана не лише з технічними знаннями учасників проектної команди, але і з їхнім умінням адаптувати свої особисті якості і навички до контексту проекту і поєднувати їх з інтересами колективу. Соціальні навички також визначають стиль спілкування людини – те, як вона слухає інших людей, реагує на почуте, бере участь в обговореннях і висуває аргументи на користь власної точки зору [10].

Все вищезазначене доводить актуальність даної статті та зумовлює важливість дослідження проблеми чинників формування соціально-комунікативних якостей фахівців у сфері ІТ.

Аналіз останніх публікацій. В сучасній літературі для позначення «власне особистісного в особистості» психологи здебільшого вживають термін «особистісний потенціал» – інтегральну характеристику особистісної зрілості людини. Зазначене поняття змістовно розкриває ідею «мінливої особистості в мінливому світі» [6] і характеризує такі механізми взаємодії особи з реальною дійсністю, котрі спрямовані не лише на пристосування до певних умов, а й передбачають готовність та здатність до їхньої зміни, спроможність виконувати задумане незалежно від зовнішніх, зокрема, несприятливих умов. Сформованість зазначеного потенціалу визначає здатність особи перейти від завчених автоматичних реакцій поведінки до гнучкого ситуаційного реагування та адекватної і відповідної до обставин позиції, що забезпечує успішну життєдіяльність її, першочергово в ситуаціях загрози, невизначеності, успіху тощо [6].

Стосовно соціально-комунікативних якостей особистості відокремлюють безпосередньо комунікативний потенціал – який розглядається Р.В. Кириченко як характеристика можливостей людини, які і визначають якість її спілкування. Комунікативний потенціал – це єдність трьох складників:

1) комунікативні властивості особистості характеризують розвиток потреби в спілкуванні, відношення до способу спілкування;

2) комунікативні здібності – це здібність володіти ініціативою в спілкуванні, активністю, емоційно реагувати на стан партнерів по спілкуванню, формувати та реалізовувати індивідуальну програму спілкування;

3) комунікативна компетентність – це знання норм та правил спілкування, наприклад наукового, володіння його технологією тощо [2].

Комунікативний потенціал для Л.І. Левкіної – це «сукупність всіх наявних внутрішніх можливостей особистості (в тому числі засобів, джерел) в області спілкування (транзактної передачі інформації у вигляді інтелектуальних сигналів, знаків, символів від людини до людини), які можуть бути використані в разі необхідності з метою взаємодії через спілкування; ступінь потужності можливого вияву комунікаційної функції особистості потенційно (в майбутньому) по відношенню до інших людей» [4, с. 60]. Комунікативний потенціал особистості – це динамічна система всіх наявних внутрішніх взаємопов'язаних властивостей і здібностей ядра особистості (в тому числі засобів, джерел) в транзактній передачі інформації, які можуть бути використані в разі потреби з метою взаємодії через спілкування [5, с. 55–56]. А комунікативна компетентність особистості – це рухлива узагальнююча інтегральна властивість володіння особистістю комунікативними навичками і вміннями, орієнтація в різних комунікативних середовищах і засобах, що в тому числі специфічно виражаються в рамках професії [5, с. 57].

Акцентуючи увагу на значущості комунікативних рис особистості у процесі взаємопізнання, взаєморозуміння та спілкування індивідів, Г.Г. Самохвалова розрізняє зону актуального комунікативного розвитку (комунікативний арсенал) і зону потенційного комунікативного розвитку (комунікативний потенціал) [11, с. 57]. Під комунікативним арсеналом дослідниця розуміє індивідуально-своєрідний комплекс комунікативних якостей індивіда (внутрішньоособистісних і соціально-психологічних), які характеризують його актуальні можливості в здійсненні комунікативного складника різних видів діяльності (ігрової, трудової, продуктивної, навчальної). Для І.В. Мартиненко [7] поняття «комунікативний потенціал особистості» означає наявність у індивіда певних особистісних комунікативних якостей,

які характеризують його можливості у здійсненні комунікативної діяльності, створюють актуальну і потенційну зони їх застосування.

Є.В. Міхалкіна, Н.А. Косолапова, Д.А. Міхалкіна [8] використовують поняття «соціально-комунікативний потенціал» і розглядають його на прикладі випускників середньої школи на двох рівнях: мезорівні та мікрорівні. Соціально-комунікативний потенціал мезорівня визначається соціальним середовищем навчальних закладів, активністю і залученістю викладачів в освітній процес, якість якого вимірюється індивідуальними досягненням учнів. Автори зазначають, що соціально-комунікативний потенціал мікрорівня формується завдяки розвитку у соціальному середовищі близького оточення учня (сім'я, друзі, знайомі), рівень якого вимірюється інвестиційними внесками сім'ї в додаткову освіту школяра (підготовка до ЗНО, профільне навчання, факультативне навчання, участь в олімпіадах, конкурсах, додаткових освітніх програмах). У загальному вигляді суб'єкти, чинники та індикатори конкурентоспроможності згруповані за видами активності учня у формуванні конкурентоспроможності [8].

Отже, соціально-комунікативний потенціал виступає однією із суттєвих концептуалізацій професійно-важливих якостей фахівця, що характеризують особливості його міжособистісного спілкування. Проте необхідно зазначити, що поки відсутні помітні наукові розробки в напрямку опрацювання індивідуально-психологічних та демографічних чинників формування працівників ІТ-галузі.

Метою статті виступає встановлення структурно-функціональних взаємозв'язків між елементами соціально-комунікативного потенціалу та визначення індивідуально-психологічних та демографічних предикторів соціально-комунікативних якостей фахівців ІТ-компаній.

Виклад основного матеріалу. На базі рекрутингової компанії, що займається професійним відбором спеціалістів для українських та міжнародних ІТ-компаній, досліджено 182 фахівця. У дослідженні взяли участь спеціалісти обох статей (чоловіки – 79,7%, жінки – 20,3%) у віці від 29 до 54 років. 84 особи представляють Україну (46,2%), 11 осіб – Польщу (6,0%), 27 осіб – Румунію (14,8%) і 60 осіб – Росію (33,0%). Всі вони мають вищу технічну освіту. Випробовувані були мотивовані до участі в дослідженні отриманням зворотного зв'язку у вигляді надання результатів кожному випробуваному і необхідних роз'яснень. Рівень концентрації піддослідних можна охарактеризувати як достатній, оскільки дослідження проходило протягом двох годин у робочий час.

Методичний апарат дослідження характеризувався наступним інструментарієм. Особливості *демографічних предикторів* (вік, стать, освіта,

країна проживання) визначались за допомогою спеціально створеної анкети. Параметри *індивідуально-психологічних предикторів* (особистісних рис: екстраверсія, сумлінність, емоційна стабільність, відкритість, доброзичливість) визначались за допомогою методики NEO-FFI «Велика п'ятірка». Параметри *ціннісних орієнтацій* (орієнтації на підтримку, відповідність, незалежність, альтруїзм, керівництво, структура, різноманітність) визначались за допомогою семантичного диференціалу. Ряд параметрів *соціально-комунікативного потенціалу* (здатність до впливу, прямота у спілкуванні, асертивність, передбачливість) визначались за допомогою семантичного диференціалу. Інші параметри (вміння презентувати результати, здатність враховувати інтереси інших, відповідальність) визначались за допомогою об'єктивних тестів, організованих як вирішення конкретних ситуацій.

На першому етапі було проаналізовано кореляційні взаємозв'язки за коефіцієнтом кореляції Пірсона [21] між параметрами соціально-комунікативного потенціалу особистості. Шляхова діаграма для даної кореляційної матриці наведена на рисунку 1.

Під час аналізу цієї діаграми виявлено міцні додатні зв'язки між такими показниками вміння

презентувати результати, як здатність враховувати інтереси інших та відповідальність (від $r = 0,519$ до $r = 0,597$). Очевидно, що це зумовлено методикою оцінювання цих параметрів – за допомогою об'єктивних тестів, організованих як вирішення конкретних ситуацій. Цей набір показників отримав назву «блок професійного спілкування», який описував спілкування між людьми, що зв'язані інтересами справи і мають повноваження для встановлення ділових контактів, вирішення ділових проблем і здійснення конкретних підходів до їх вирішення. Прямий взаємозв'язок між цими показниками показує, що розвиток одного з аспектів професійного спілкування веде за собою розвиток всіх інших аспектів професійного спілкування. Зазначений блок можна розглядати як єдиний конструкт, що свідчить про старанність у професійному спілкуванні.

Інші параметри соціально-комунікативного блоку знаходяться у контрадикторних відносинах: тобто формують між собою як додатні, так і від'ємні кореляції. Зокрема, здатність до впливу виявила від'ємну кореляцію з прямою у спілкуванні ($r = -0,308$; $p < 0,001$) та додатні кореляції з асертивністю ($r = 0,191$; $p = 0,010$) та передбачливістю ($r = 0,229$; $p = 0,002$). Всі зазначені кореляції були статистично значущими на рівні

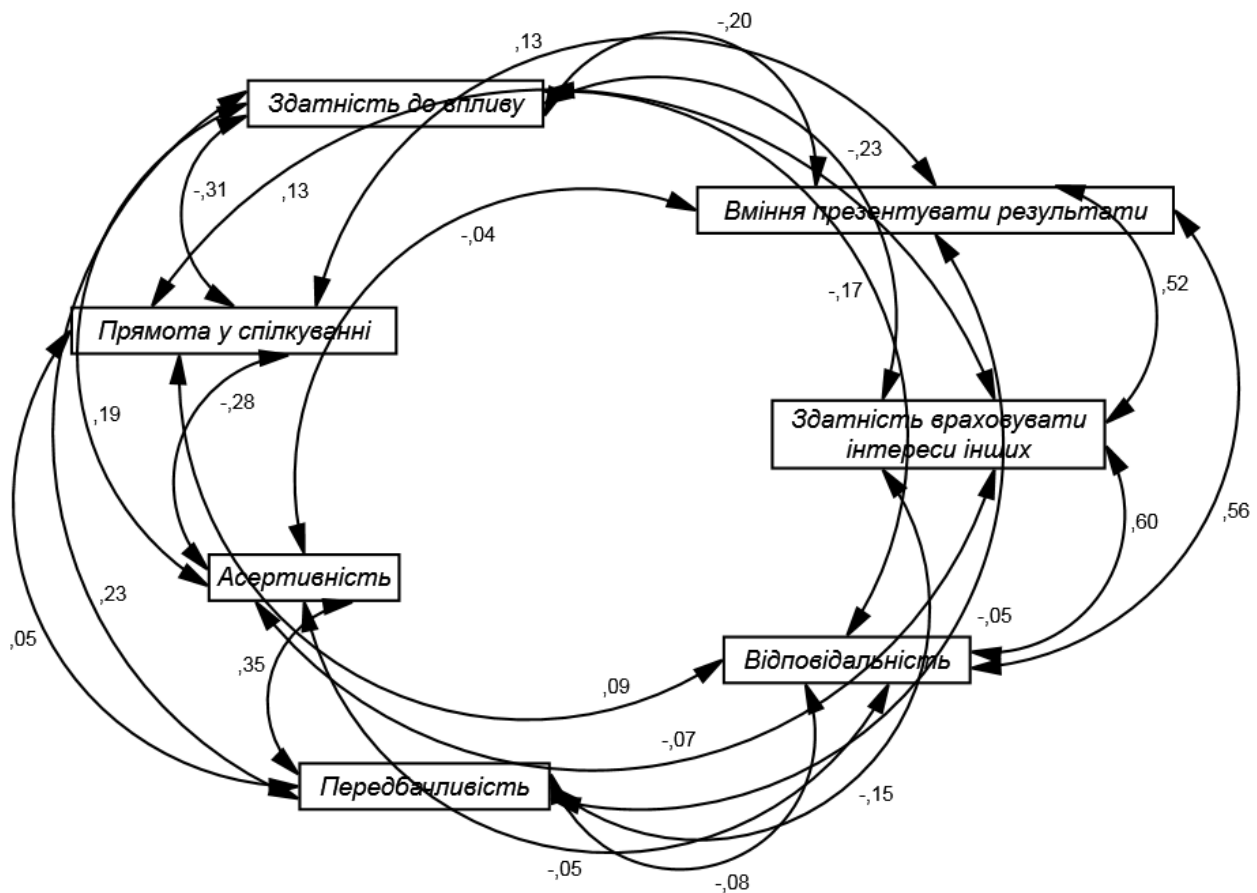

Рис. 1. Шляхова діаграма, що репрезентує кореляційні зв'язки між параметрами соціально-комунікативного потенціалу

$p < 0,05$. Відповідно, ІТ-фахівці, які здатні впливати на оточення, характеризуються впевненістю у спілкуванні, проникливістю, умінням вести себе холодно і раціонально, бачити за афектом логіку, намагаються триматися ввічливо і відсторонено. Своєю чергою прямота у спілкуванні виявила від'ємну кореляцію з асертивністю ($r = -0,280$; $p < 0,001$), проте кореляційний зв'язок між прямою у спілкуванні та передбачливістю не був статистично значущим ($r = 0,054$; $p = 0,457$). Отже, ті ІТ-фахівці, що поводяться природно, просто і прямолінійно, відчують складності у відстоюванні власної точки зору, не порушуючи моральних прав іншої людини. І наостанок, асертивність виявила статистично значущу додатну кореляцію з передбачливістю ($r = 0,349$; $p < 0,001$). Таким чином, встановлено, що у ІТ-фахівців здатність бачити прихований сенс життєвих ситуацій і взаємин між людьми, вміння за необхідності згладжувати конфлікти і уникати гострих моментів в спілкуванні, тонко розбиратися в мотивах поведінки оточуючих сполучається з умінням відстоювати свої інтереси у спілкуванні. Цей блок соціально-комунікативних якостей не виявив єдиної конструктивної характеристики, але отримав назву «особистісні особливості спілкування», адже він описував індивідуально-стильові особливості спілкування ІТ-фахівців.

Слід зазначити, що коефіцієнтом кореляції, найбільш сильним за абсолютним значенням, який пов'язував блок «особистісних особливостей спілкування» та блок «блок професійного спілкування», виступав коефіцієнт кореляції між здатністю до впливу і здатністю враховувати інтереси інших ($r = -0,232$; $p = 0,002$). Цей коефіцієнт кореляції був від'ємним і свідчив про те, що вміння ІТ-фахівця здійснювати вплив на своїх колег вступає у конфлікт з їхніми інтересами. Інші коефіцієнти кореляції, які виявив параметр здатності до впливу, також були від'ємними: з умінням презентувати результати ($r = -0,203$; $p = 0,006$) та з відповідальністю ($r = -0,175$; $p = 0,018$). Все це свідчить про те, що прояви міжособистісного впливу у фахівців ІТ-компаній вступають у протиріччя з бажанням підпорядковуватись керівництву у робочому процесі. Також слід звернути увагу на статистично значущий від'ємний коефіцієнт, який пов'язував передбачливість зі здатністю враховувати інтереси інших ($r = -0,150$; $p = 0,043$). Тобто здатність розуміти мотиви іншої людини, прогнозувати її поведінку призводить до того, що фахівці вдаються до маніпулювання і ставлять власні інтереси вище інтересів інших.

На другому етапі дослідження використовувалась множинна лінійна регресія. Для виявлення найбільш значущих предикторів, що визначають рівень компонентів соціально-комунікативного потенціалу, використовувалась процедура регре-

сійного аналізу з одночасним включенням усіх предикторів [17], що дозволяло використовувати кожний інший предиктор у якості контрольної змінної. У якості предикторів використовувались соціально-демографічні чинники, особистісні риси та ціннісні орієнтації. У якості результуючих змінних – параметри соціально-комунікативного потенціалу. Інтерпретувались лише статистично значущі предиктори.

Виявлено, що статистично значущими предикторами такого елемента соціально-комунікативного потенціалу, як здатність до впливу, виступали: відкритість до досвіду ($\beta = 0,171$; $p = 0,027$), орієнтація на керівництво ($\beta = 0,404$; $p < 0,001$), проживання у Румунії ($\beta = -0,284$; $p < 0,001$). Коефіцієнт детермінації для всієї регресійної моделі склав $R^2 = 0,329$. Таким чином, можна зазначити, що у ІТ-фахівців, відкритих до отримання нової інформації та орієнтованих на пріоритети лідирування у колективі, виявляється здатність впливати на інших співробітників. Своєю чергою слід зазначити, що організаційне середовище у такій країні, як Румунія, порівняно з українським організаційним середовищем менш сприяє формуванню здатності до впливу.

Показано, що статистично значущими предикторами такого параметру блоку соціально-комунікативного потенціалу, як прямота у спілкуванні, виступали: емоційна стабільність ($\beta = -0,236$; $p < 0,001$), доброзичливість ($\beta = -0,175$; $p = 0,022$), орієнтація на відповідність ($\beta = 0,304$; $p = 0,001$), орієнтація на структуру ($\beta = 0,241$; $p = 0,002$), орієнтація на альтруїзм ($\beta = 0,217$; $p = 0,015$), орієнтація на керівництво ($\beta = -0,350$; $p = p < 0,001$), орієнтація на різноманітність ($\beta = 0,174$; $p = p < 0,001$). Коефіцієнт детермінації для всієї регресійної моделі склав $R^2 = 0,413$. Відповідно, такі особистісні риси, як негативна емоційність, конкурентність, дратівливість, ворожість до інших виявляється в прямолінійному спілкуванні, цьому сприяють ціннісні орієнтації на неформальне спілкування в організації та відповідність її структурі.

Визначено, що статистично значущими предикторами такого параметру блоку соціально-комунікативного потенціалу, як асертивність, виступали екстраверсія ($\beta = 0,170$; $p = 0,023$), сумлінність ($\beta = 0,205$; $p = 0,008$), емоційна стабільність ($\beta = 0,165$; $p = 0,012$), орієнтація на підтримку ($\beta = -0,271$; $p = 0,001$), орієнтація на альтруїзм ($\beta = 0,232$; $p = 0,011$), орієнтація на керівництво ($\beta = 0,204$; $p = 0,015$), орієнтація на структуру ($\beta = 0,222$; $p = 0,011$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі склав $R^2 = 0,425$. Отже, дисциплінованість, відповідальність, ретельність у поєднанні з емоційним самоконтролем, товариськістю та активністю є диспозиційними чинниками здатності відстоювати себе у міжособистісних стосунках, поважаючи свої права і права інших людей. Всі

ці риси активніше реалізуються під час орієнтації на дотримання самостійної позиції в організації.

Доведено, що статистично значущими предикторами такого параметру блоку соціально-комунікативного потенціалу, як передбачливість, виступали сумлінність ($\beta = 0,298$; $p < 0,001$), емоційна стабільність ($\beta = 0,186$; $p = 0,003$), доброзичливість ($\beta = 0,242$; $p < 0,001$), орієнтація на відповідність ($\beta = 0,232$; $p = 0,010$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі склав $R^2 = 0,461$. Таким чином, у формуванні соціального прогнозування суттєву роль грають індивідуально-особистісні риси, а саме: дисциплінованість, відповідальність, ретельність у поєднанні зі схильністю підпорядковувати особисті потреби потребам групи. Дотримання норм відповідності організації виступає ціннісним обґрунтуванням здатності до соціального прогнозування.

Виявлено, що статистично значущим предиктором такого елементу соціально-комунікативного потенціалу, як вміння презентувати результати, виступала така особистісна риса, як сумлінність ($\beta = 0,187$; $p = 0,040$), проживання у Польщі ($\beta = 0,195$; $p = 0,012$), проживання у Румунії ($\beta = 0,320$; $p < 0,001$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі склав $R^2 = 0,180$. Можна припустити, що високий рівень сумлінності сприяє розвитку вміння презентувати результати, оскільки індивід, що характеризується таким рівнем, чесно, старанно, ретельно виконує свої обов'язки і, зокрема, здатний розкрити необхідні аспекти інформації, що презентується. Своєю чергою слід зазначити, що організаційне середовище у таких країнах, як Румунія та Польща, порівняно з українським організаційним середовищем більш сприяє здатності презентувати результати.

Показано, що статистично значущими предикторами такого елементу соціально-комунікативного потенціалу, як здатність враховувати інтереси інших, виступали орієнтація на альтруїзм ($\beta = 0,216$; $p = 0,042$), проживання у Польщі ($\beta = 0,155$; $p = 0,049$), проживання у Румунії ($\beta = 0,190$; $p = 0,031$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі склав $R^2 = 0,165$. Отже, орієнтація на безкорисливе надання допомоги людям сприяє розвитку здатності враховувати інтереси інших, оскільки індивід, що виявляє співчуття, толерантність, поблажливість до помилок інших людей, є орієнтованим на допомогу, також виявляє і піклування про інтереси інших людей. Своєю чергою слід зазначити, що організаційне середовище у таких країнах, як Румунія та Польща, порівняно з українським організаційним середовищем більш сприяє здатності враховувати інтереси інших.

Визначено, що статистично значущими предикторами такого елементу соціально-комунікативного потенціалу, як відповідальність, виступали сумлінність ($\beta = -0,219$; $p = 0,023$), проживання у Польщі ($\beta = 0,160$; $p = 0,046$), проживання у Румунії

($\beta = 0,204$; $p = 0,024$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі склав $R^2 = 0,122$. Очевидно, що така індивідуально-особистісна риса, як сумлінність, яка виражає ступінь свідомого контролю з боку суб'єкта за своєю поведінкою і діяльністю, самовладанням, завзятістю, організованістю, дисциплінованістю, відповідальністю, ретельністю, точністю в роботі, орієнтацією на завдання, сприяє відповідальній поведінці ІТ-фахівця. Адже всі ці риси сприяють зосередженню індивіда на особистісних і професійних цілях. Окрім цього, організаційне середовище у таких країнах, як Румунія та Польща, порівняно з українським організаційним середовищем більш сприяє формуванню відповідальної поведінки.

Обговорення. Результати аналізу даних дослідження свідчать про те, що якщо «особистісні особливості спілкування» визначались повним набором індивідуально психологічних рис, таких як екстраверсія, доброзичливість, відкритість досвіду, емоційна стабільність та відкритість досвіду, тоді як предиктором показників «блоку професійного спілкування» виступала лише сумлінність. Це підтверджується даними інших емпіричних досліджень, які свідчать про те, що якщо учасники команди поділяють атит'юди, пов'язані з роботою, такі як підзвітність і надійність, всі будуть співпрацювати, а робота в команді легко продовжиться, сприяючи задоволенню. Але якщо вони поділяють ненадійність і не відчувають відповідальності (низька сумлінність), комунікація буде порушена [20]. Зокрема, сумлінність та екстраверсія суттєво корелюють з рейтингами працездатності для звичайних і підприємливих робочих місць [16]. Валідність цих висновків була продемонстрована в інших дослідженнях, оскільки сумлінність суттєво співвідноситься з продуктивністю роботи в усіх професіях, а екстраверсія позитивно пов'язана з професіями, які потребують соціальних навичок [14], а також в роботі Б.В. Бірона та К.О. Портянкіної, де підкреслюється психологічний зміст вдячності в діяльності професіонала [1]. Широкий спектр ціннісних орієнтацій, серед яких ключову роль грали орієнтація на структуру, альтруїзм, відповідність та керівництво, також виявили себе як предиктори соціально-комунікативного блоку. Відповідні дані про роль цінностей у соціальній комунікації можна знайти у Н. Лумана [18], який, визначаючи ціннісне відношення комунікації, вказував, що цінність втягується в комунікацію за допомогою імлікації.

Висновки. Таким чином, в структурі соціально-комунікативного потенціалу виявлено два блоки показників. Перший блок – «блок професійного спілкування» описував спілкування між людьми, що зв'язані інтересами справи і мають повноваження для встановлення ділових контактів, вирішення ділових проблем і здійснення

конкретних підходів до їх вирішення. Другий блок – «особистісні особливості спілкування» описував індивідуально-стильові особливості спілкування ІТ-фахівців. Виявлено найбільш значущі предиктори, що визначають рівень компонентів соціально-комунікативного потенціалу. Показано, що якщо «особистісні особливості спілкування» визначались повним набором індивідуально психологічних рис, таких як екстраверсія, доброзичливість, відкритість досвіду, емоційна стабільність, то предиктором показників «блоку професійного спілкування» виступала лише сумлінність. Визначено, що в широкому спектрі таких ціннісних орієнтацій, як предиктори соціально-комунікативного блоку, ключову роль грали орієнтація на структуру, альтруїзм, відповідність та керівництво. Демографічним предиктором виступало місце проживання ІТ-фахівців.

Література

1. Бірон Б.В., Портянкіна К.О. Психологічний зміст вдячності в діяльності професіонала. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць Класичного приватного університету*. 2018. № 6 – у друку.
2. Кириченко Р.В. Комунікативний потенціал особистості студентів вищих технічних навчальних закладів. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2012. Т. 17, Вип. 8. С. 91–98.
3. Круглик В.С. Система підготовки майбутніх інженерів-програмістів до професійної діяльності у вищих навчальних закладах [Текст] : [монографія] ; за ред. д-ра пед. наук, проф. В. В. Осадчого. Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2017. 383 с.
4. Левкіна Л.И. Коммуникативный потенциал – исследование понятийно-терминологического аппарата. *Коммуникология*. 2013. Том 2. №2. С. 51–64.
5. Левкіна Л.И. Потенциал коммуникативной компетентности представителей органов государственной власти. *Коммуникология*. 2014. 7 (5). С. 54–60.
6. Личностный потенциал: структура и диагностика / Авт. кол.: А.Ж. Аверина, Л.А. Александрова, И.А. Васильев и др. Москва : Смысл, 2011. 679 с.
7. Мартиненко І. В. Комунікативний потенціал особистості як об'єкт психокорекційного впливу у системі формування комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2017. № 27. С. 71–76.
8. Михалкіна Е.В., Человеческий капитал и конкурентоспособность выпускников российской средней школы: потенциал формирования и проблемы измерения / Е.В. Михалкіна, Н.А. Косолапова, Д.А. Михалкіна. *Вопросы регулирования экономики (JER)*. 2014. Том 5, №1. С.13–25.
9. Порошенко П. Петро Порошенко on Twitter 26 лютого 2019 о 06:23: У 2016 кількість ІТ-спеціалістів ледь ... URL: <https://twitter.com/poroshenko/status/1100400972575186944>.
10. Радельчук Г.І. Формування професійних компетенцій сучасного інженера-програміста. *Зб. наук. пр. ф-ту приклад. математики та комп'ютер. технологій Хмельниць. нац. ун-ту. Хмельницький*, 2009. № 1 (2). С. 142–147.
11. Самохвалова А.Г. Коммуникативные трудности ребенка : проблемы, диагностика, коррекция : учеб.-метод. пособ. Санкт-Петербург : Речь, 2011. 432 с.
12. Слюсарчук Ю. Компетентнісний підхід до підготовки ІТ-фахівців на основі проектного навчання / Ю. Слюсарчук, Л. Джавала, Л. Угрин. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Інформатизація вищого навчального закладу*. 2015. № 831. С. 29–34.
13. Backlund, G. Training young engineers to see. / G. Backlund, J. Sjunnesson. *AI & society*. 2012. 27(4). P. 509–515.
14. Barrick M. The big five personality dimensions and job performance: a meta-analysis / M. Barrick, M. Mount. *Personnel Psychology*. 1991. 44(1). P. 1–26.
15. Clarke P. The situational factors that affect the software development process: Towards a comprehensive reference framework. / P. Clarke, R. V. O'Connor. *Information and Software Technology*. 2012. 54(5). P. 433–447.
16. Cole M. Job type and recruiters' inferences of applicant personality drawn from resume biodata: Their relationships with hiring recommendations. / M. Cole, H. Feild, W. Giles. *Journal of Selection and Assessment*, 2004. 12(4). P. 363–367.
17. Keith, T. Z. Multiple Regression and Beyond: An Introduction to Multiple Regression and Structural Equation Modeling. New York, NY: Taylor & Francis, 2015. 600 p.
18. Luhmann N. Was ist Kommunikation. *Information Philosophic*. Marz. 1987. S. 4–16.
19. McLeod, L. Factors that affect software systems development project outcomes: A survey of research. / L. McLeod, S. G. MacDonell, *ACM Computing Surveys (CSUR)*. 2011. 43(4). 24.
20. Molleman, E. Person-job fit applied to teamwork: A multilevel approach. / E. Molleman, A. Nauta, K. A. Jehn, *Small Group Research*. 2014. 35. P. 515–539.
21. Pearson K. Notes on regression and inheritance in the case of two parents. *Proceedings of the Royal Society of London*. 1895. No 58. P. 240–242.

Максименко Н. Л. Социально-коммуникативный потенциал ит-специалиста: индивидуально-психологические и демографические предикторы

Статья посвящена актуальной проблеме исследования факторов формирования социально-коммуникативных качеств специалистов в сфере ИТ. Доказано, что в структуре социально-коммуникативного потенциала обнаружено два блока показателей: «личностные особенности общения» и «блок профессионального общения». Показано, что если первый блок определялся полным набором индивидуально-психологических черт, то предиктором показателей второго блока является добросовестность. Демографическим предиктором выступает место жительства ИТ-специалистов.

Ключевые слова: ИТ-специалисты, индивидуально-психологические предикторы, социально-коммуникативный потенциал, мягкие навыки, демографические предикторы, регрессионные модели.

Maksymenko N. L. IT-specialist socio-communicative potential: individual-psychological and demographic predictors

The article is devoted to the actual problem of researching the factors of formation of social and communicative qualities of IT-specialists. It is proved that in the structure of socio-communicative potential two blocks of indicators were revealed: "personal features of communication" and "block of professional communication". It is shown that if the first block was determined by a complete set of individual psychological features, then the predictor of the indicators of the second block is conscientiousness. The demographic predictor is the place of residence of IT specialists.

Key words: IT professionals, individual psychological predictors, socio-communicative potential, soft skills, demographic predictors, regression models.

М. М. Мельничуккандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка

СУЧАСНА МІФОТВОРЧИСТЬ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовано розуміння процесу соціалізації індивідуальності особистості в інформаційно-технологічному суспільстві під впливом науково-фантастичних творів, які транслюють сучасні міфи. Показано, що ресурсний потенціал творів фантастичного мистецтва визначається специфікою, яка полягає у трансляції в них історій пізнання та самопізнання людини.

Ключові слова: міф, фантастика, науково-фантастичний твір, пізнання, самопізнання особистості, соціалізація індивідуальності особистості.

Постановка проблеми. Соціалізація індивідуальності особистості – це не просто входження суб'єкта в соціальне середовище, а також активне відтворення цього соціального середовища в його діяльності. Ресурсом для соціалізації індивідуальності особистості може стати активне освоєння і осмислення таких культурних феноменів, які організують правила взаємодії в культурі, але не доступні зовнішньому спостереженню. До таких культурних феноменів можна віднести насамперед міфи.

Дослідження впливу наукової фантастики, яка транслює сучасні міфи, на людину може показати можливі шляхи взаємодії з сучасними науковими відкриттями.

Метою статті є теоретичний аналіз процесу соціалізації індивідуальності особистості в інформаційно-технологічному суспільстві під впливом науково-фантастичних творів, які транслюють сучасні міфи.

Завданнями статті є: 1) визначення психологічних особливостей творів наукової фантастики; 2) психологічна характеристика міфів сучасного інформаційно-технологічного суспільства; 3) обґрунтування припущення про актуалізацію процесу соціалізації індивідуальності особистості в інформаційно-технологічному суспільстві в ході комунікації з науково-фантастичними творами.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Науково-фантастичні твори, на думку багатьох філософів і культурологів, транслюють міфи сучасного інформаційно-технологічного суспільства [2; 6; 8; 14; 20; 21].

Багато проблем, пов'язаних із взаємодією людини з технологічними та науковими досягненнями, було розглянуто саме у творах жанру наукової фантастики.

Проблема визначення фантастичного найбільш яскраво висвітлена в мистецтвознавчому і філософському підходах. Філософ і письменник-фантаст С. Лем [7] у своїй монографії «Фантастика і футурологія» зазначає, що фан-

тастика як жанр літератури покликана виконувати функцію прогнозування майбутнього, конструювати і припускати розвиток соціуму в процесі інтеграції в нього нових наукових фактів і технічних винаходів.

Фантастикою в культурі певної епохи К.Г. Фрумкін [25] вважає зображення фактів і подій, що, по-перше, не існують із точки зору пануючих у даній культурі думок, і по-друге, суперечать закономірностям буття, відомим масовій свідомості. Він аналізує фантастику і фантастичне як особливу естетичну категорію, і фантастичне виникає з асиметрії процесів створення та інтерпретації символічних форм – міфів.

Інший підхід до інтерпретації фантастичного пов'язаний із проблемою трансляції іншого, з межею між «природним» і «надприродним». Причому якщо в літературному творі ефект фантастичного досягається шляхом демонстрування персонажу двох способів пояснення зображуваних подій – «природного» і «надприродного» [9], то в кінематографі даний ефект досягається онтологічною подвійністю самого персонажа – перетворенням його на чудовисько, монстра (іншої людини – робота, прибульця тощо), а також організацією простору кінотворів як надприродного і лабіринтового [13].

Аналіз науково-фантастичних творів із точки зору «перетворення» людини на монстра досить розповсюджений у зарубіжній філософській і мистецтвознавчій літературі. Так, Е. Пармон [13] говорить про те, що твори наукової фантастики пропонують приклад «постлюдини» – монстра, який є втіленням сучасних соціальних відносин у культурі постмодерну [19]. Е. Неймон [12] обговорює можливість симбіозу біології і техніки, людської свідомості та штучного інтелекту – кіберкультури з точки зору філософії. Порушення кордону між людським тілом і тілом монстра в науково-фантастичних фільмах, на думку С. Лема, демонструє не тільки сучасне уявлення про природу людини, а й прагнення до відновлення дистанційованості

Самості людини (self) від Іншого (other) і відновлення ідеального уявлення про Людину [7].

Аналіз науково-фантастичних творів із точки зору протиставлення людини і космосу теж досить популярний серед філософів і мистецтвознавців. Так, основною темою фільму С. Кубрика «Космічна Одисея: 2001» є протиставлення людини порожній космічній простору; можливість еволюції людської свідомості до такого рівня, коли буде можливим усвідомити ці космічні масштаби [1]. Отже, цей фільм змушує глядача замислитися над тим, як небезпечно виходити за межі наших традиційних уявлень про людське існування. Також, на нашу думку, погляд на Людину з глибини Космосу являє собою кінофільм «Соляріс» А. Тарковського.

Науково-фантастичну літературу як деякий «граничний» феномен культури, який синтезує особливості наукової та художньої інтерпретацій дослідницьких процесів і явищ, визначає Л.Г. Новікова [11]. Наукова фантастика формує узагальнене уявлення про науку, виражене безпосередньо в художньому образі. Уявлення про науку, які формуються в науковій фантастиці, принципово нерелективні щодо реального змісту наукового знання. Сформовані в творах наукової фантастики образи науки дають «віяло» можливих інтерпретацій об'єктів природи і соціальної дійсності, їх взаємозв'язків і розвитку. Таким чином, здійснюється евристико-методологічний потенціал наукової фантастики в можливості вибору подальшого шляху розвитку науки.

Дж. Хендерсон [22] говорить про вплив фантастичних уявлень, створених у науково-фантастичних творах, на конструювання наукового знання і суспільного розуміння науки.

Функція науково-фантастичної літератури, на думку С.П. Іванової [4], полягає в прогнозі майбутнього розвитку суспільства. У процесі сприйняття цих творів соціальна відповідальність за майбутній розвиток суспільства перекладається на рівень індивідуальної відповідальності, і таким чином здійснюється моральна функція наукової фантастики.

Таким чином, наукова фантастика транслює такі світоглядні позиції, які дозволяють справлятися з небезпеками швидких змін, які важко лягають на психіку людини, або з тим, що Е. Тоффлер [19] називав «футуро-шоком», або «шоком майбутнього». Дослідження впливу наукової фантастики на людину може показати можливі шляхи взаємодії з сучасними науковими відкриттями.

Сучасний розвиток науки підірвав довіру до класичної раціональності. А наукова фантастика як транслятор нових наукових знань і відкриттів зробила свій внесок у зміну сучасного суспільного уявлення про фізичний устрій світу. Сучасна наука і громадська думка не заперечують зараз існу-

вання паралельних світів і кротячих нір – як можливих «машин часу», а отже, вигадані науковою фантастикою фантастичні феномени стали частиною дійсності. Наукову фантастику називають сучасним натурфілософським міфом, що пояснює фізичну реальність масовій свідомості [11].

На думку Н.В. Большакової [2], специфіка жанрів наукової фантастики і фентезі дозволяє звертатися до міфології безпосередньо – це і звернення до космогонічних мотивів, і мотив бунту проти свого Творця (клонів і роботів), а також мотив розвитку недорозвиненої цивілізації (мотив культурного героя міфології). Але міфотворчість у науковій фантастиці і фентезі є різною – в науковій фантастиці автори, намагаючись пояснити фантастичне раціонально, вводять штучні поняття, породжуючи власний штучний замкнений міфологічний світ. Елементи цього світу – машина часу, паралельні простори, бластери і нуль-передавачі. У фентезі раціональних пояснень фантастичного немає – воно постулюється, і міфологічний світ в цьому жанрі на кшталт епосу і міфології давнини (як, наприклад, використання слів'янської міфології в творі «Волкодав» М. Семенової). Можна сказати, що в науковій фантастиці йдеться про ще непізнане, а в фентезі – про непізнане («річ-у-собі», за Е. Кантом). Н.В. Большакова бачить проблему «відходу» в міфологічний фантастичний світ як наслідок дезорієнтації людини в сучасному суспільстві, як можливість для розвитку її духовності [2]. Взаємозв'язок з міфологічною тематикою фільму А. Тарковського «Соляріс» Н.А. Хренов [23] бачить у тому, що режисер дає космічне звучання біблійній притчі «Повернення блудного сина».

У сучасній вітчизняній психології поняття міф вживається в досить розрізаних і не маючих загальних підстав дослідженнях і розробках.

Міф – це свого роду мова-шифр, якою розмовляють між собою представники однієї культури, що дозволяє зробити одну культуру езотеричною, непроникною для представників інших культур [8].

Міф розглядається як обов'язковий фундамент будь-якої культури і всякого типу соціальності, що обґрунтовує їх і забезпечує психологічний захист людини, яка включена в цю культуру і є членом цього товариства. Різниця між культурами полягає в тому, які саме міфи (колективні уявлення) лягають в основу даної конкретної культури, як вони визначають сприйняття часу, простору і причинності, як впливають на специфіку мови і те, якому типу суспільства відповідають.

Однак механізм адаптації і легітимації певного соціального типу виявляється єдиним для будь-якого суспільства – як міфопоетичного, так і «цивілізованого» [14].

У практичній психології поняття міфу використовується для позначення деякого ірраціонального

уявлення про що-небудь, що має негативні наслідки для людини. Найбільш часто вживаними поняттями тут є «сімейний міф» і «терапевтичний міф».

«Сімейний міф» розглядається як сукупність певних захисних механізмів для підтримки єдності в дисфункціональних сім'ях [24].

Під «психотерапевтичним міфом» спочатку розумілися спеціально сформульовані для клієнта психологічні знання, що пояснюють суть проблеми і процес лікування. Але в психотерапевтичному процесі схрещуються шляхи як мінімум трьох міфологічних систем: професійної міфології психотерапевта й особистісних міфологій пацієнта (клієнта) і психотерапевта. При цьому, як зазначає В.М. Цапкін [24], міф треба розуміти не як брехню і вигадку, але як якийсь спосіб структурування і осмислення дійсності. Особистісна міфологія клієнта визначає характер, спрямованість звернення по психологічну допомогу і багато в чому ефективність вирішення проблем, ефективність консультування і психотерапії.

І нарешті – міфологічне уявлення про себе реалізується в понятті «персональний» міф. На думку Е.І. Мещерякової [10], персональний міф – це вихідна сюжетна модель, що має в свідомості людини онтологічний статус, схема його життя, що визначає систему смислів. Через призму персонального міфу здійснюються самопрезентації, він відображає розхожі стереотипи, шаблони й еталони тієї соціально-психологічної групи, з якою особистість ідентифікується або яка є її референтом. На рівні індивіда персональний міф представляється як кодування особистістю свого зв'язку між ідеальним, ментальним, трансперсональним, реально-побутовим і соціокультурним. Персональний міф як особистісний феномен не зв'язується обов'язково зі зміненими станами свідомості, з «вихлюпуванням» архетипічних образів і міфологічних сюжетів. Проте може бути виражений як споглядання своєї перспективи, яка для людини не менш реальна, як навколишнє фізичне середовище, але навіть в цьому разі персональний міф – архітектоніка морального, духовного буття.

Е.І. Мещерякова вважає, що вербальне вираження персонального міфу – початок внутрішньої роботи з самодослідження. А здатність до міфотворчості характеризує унікальність, індивідуальність людини. Таким чином, персональний міф з цієї точки зору можна розглядати як узагальнену позицію цілісного життя, що веде до розуміння людського буття як опосередкованого та структурованого тілесно, характерологічно, діяльнісно, комунікативно і знаково-символічно [10].

За А.В. Косовим [5], міфосвідомість як спосіб освоєння дійсності відіграє найважливішу роль у культурі, є первинною і універсальною формою і основою людської свідомості. Вона характеризується невиразністю, неясністю, відсутністю

абстракцій і формальної логіки, безпосереднім відображенням реальної нескінченності і світу в цілому. У його розумінні міф є комунікативною системою, що є створенням форми як одного із способів означування.

Міфосвідомість функціонально допомагає людині-носію орієнтуватися в просторі, насамперед інформаційному. Вона демонструє відносність сприйняття реальності через обмеження суцього його протилежністю, використовуючи символи і метафори для конкретизації сенсу, секуляризуючи, персоналізуючи й інсценуючи свою основну ідею, стаючи загальнозрозумілою і загальнодоступною, породжуючи відчуття спільності, зміцнюючи почуття ідентичності, фіксуючи моральні цінності; пояснюючи в будові світу те, що наука наразі пояснити не в змозі. На розуміння феномену «міфосвідомість сучасної людини» досить сильний відбиток накладає те, що відбувається прорив у незвідане в сфері культури [5].

Таким чином, можна говорити про те, що уявлення про міф в психології не є однозначним. Загальною подібністю усіх розглянутих вище уявлень про міф є розгляд його як цілісного, особистісно значимого утворення, яке необхідно обов'язково враховувати під час роботи з людиною як носієм психологічної реальності. Але водночас вказується ірраціональна природа цього утворення. Практично всіма визнається, що міф не раціональний за своєю природою, і ця ірраціональність проживається людиною (у якій цей міф присутній) як істинність.

Міф, як видно з вищевикладеного, виконує регулюючу функцію в культурі, і освоєння змісту міфів таким чином може допомогти особистості під час її соціалізації, адаптації до культурного середовища.

Виклад наукового матеріалу. Для того щоб визначити, що може бути ресурсом соціалізації в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві, розглянемо спочатку характеристики самого інформаційно-технологічного суспільства. Е. Тоффлер у своїй роботі «Третя хвиля» говорив про виникнення так званого постіндустріального суспільства, в основі якого будуть лежати інформаційні технології та індивідуалізована трудова діяльність [19]. Сучасну точку зору на існуючу громадську організацію багато філософів визначають поняттям інформаційна культура. «Інформаційна культура пов'язана з соціально-інтелектуальними здібностями людини та її технічними навичками» [16, с. 21]. Перші пов'язані як із аналітичними здібностями, так і зі здатністю виносити незалежне, індивідуальне судження з великого «поток» інформації в сучасному суспільстві. Технічні навички пов'язані з інтегрованістю технічних пристроїв (від телефонів до персонального комп'ютера і

комп'ютерних мереж), комп'ютерних технологій і програмних продуктів у спосіб життя людини, в її професійну і соціальну діяльність.

Індивідуальність як цінність у сучасному інформаційному, постіндустріальному суспільстві присутня в такому соціальному утворенні як креативний клас [16]. Члени даного класу досить добре соціалізовані, але водночас є також яскравими індивідуальностями. Можливість стати членом даного класу є практично у кожної людини, яка виявляє високий рівень творчої активності в будь-якій професійній діяльності. Усвідомлення своєї інакшості може сприяти соціалізації в цьому соціальному класі, що дає змогу особистості не тільки зберегти свою індивідуальність, але і зайняти адекватну соціальну нішу в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві. Усвідомлення своєї індивідуальності, інакшості як унікальності своїх світоглядних смислів і установок, які можуть відрізнитися від світогляду інших людей, сприяє актуалізації терпимішого, толерантнішого ставлення до Інших, що є дуже важливим фактором соціалізації в сучасному мультикультурному суспільстві.

Ще одним ресурсом соціалізації особистості може служити усвідомлення відносності раціонального пізнання, яке демонструється в науково-фантастичних творах. Зайва центрованість на людській природі (антропоцентризм) в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві може призвести до поганої адаптації людини під час роботи з технічними та інформаційними технологіями, що займають все більше місця в сучасному житті. Прийняття і усвідомлення інакшої (а не звичної) точки зору про самого себе, Інших і навколишній світ сприяє більш зрілій та адекватній адаптації в сучасному суспільстві, що характеризується наявністю великої кількості субкультур (соціальних груп різних типів), а також досить високим темпом еволюції інформаційно-технічних інновацій і громадської думки.

Основною специфічною якістю науково-фантастичних творів можна назвати сам феномен фантастичного, уявного, метафоричного, який включає в себе потужний раціоналістичний, пояснюючий складник. Така діалектична взаємодія між ірраціональним і раціональним, трансльована в науково-фантастичних творах, може актуалізувати внутрішню активність особистості у процесі визначення неоднозначних і невизначених феноменів як зовнішньої (об'єктивної), так і внутрішньої (суб'єктивної) реальності. У першому випадку буде актуалізуватися об'єктивне пізнання навколишнього світу, у другому – суб'єктивне пізнання самого себе – самопізнання особистості.

Іншим аспектом специфіки науково-фантастичних творів можна назвати трансляцію позиції Іншого в особливій формі. Інший в даних творах представлений не як Антагоніст, а як Непізнаний

Інший (Інакший). Стратегія взаємодії з цим Іншим – пізнання, а не протиставлення і протистояння. Таке ставлення до Іншого (Інакшого) передбачає можливість діалогу та конструктивної взаємодії, а не суперництва і конфлікту. Психологічний вплив науково-фантастичних кінофільмів, таким чином, полягає в актуалізації процесів пізнання Іншого, Інакшого і самопізнання самого себе як Іншого.

Узагальнюючи вищесказане, слід зазначити, що фантастичне містить проблему Інакшого як того, що лежить за межами людської свідомості і самого процесу пізнання, Інакшого як радикально нового і ще непізнаного.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Відповідно до поставлених завдань теоретичного дослідження слід зазначити: 1) фантастичне містить проблему Іншого та Інакшого як того, що лежить за межами людської свідомості і самого процесу пізнання, як радикально нового і непізнаного; 2) освоєння змісту міфів, які виконують регулюючу функцію в культурі, може допомогти особистості під час її соціалізації, адаптації до культурного середовища; 3) діалектична взаємодія між ірраціональним й раціональним, трансльована в науково-фантастичних творах, може актуалізувати внутрішню активність особистості у процесі визначення неоднозначних і невизначених феноменів як зовнішньої реальності – актуалізації об'єктивного пізнання навколишнього світу, так і внутрішньої реальності – актуалізації суб'єктивного пізнання самого себе – самопізнання. Освоєння цінностей пізнання та самопізнання особистості можуть сприяти ефективній соціалізації в культурі, яка орієнтується на інтенсивні зміни у сферах технологій та міжкультурних взаємодій.

Таким чином, сучасні міфи, такі як міфи пізнання непізнаного, що транслюються в науково-фантастичних творах, можуть сприяти соціалізації особистості в інформаційно-технологічному суспільстві. Перспективами подальшої розробки проблеми можуть бути емпіричні дослідження процесу актуалізації самопізнання особистості в ході комунікації з науково-фантастичними кінофільмами.

Література:

1. Аронсон О. Космическое бессознательное. Аналитика С. Кубрика. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. С. 213–233.
2. Большакова Н.В. Фантастика : современный миф и массовое сознание акова. Москва : МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. 26 с.
3. Дашкова Т. Фантастическое в фильмах Андрея Тарковского Солярис и Сталкер / Т. Дашкова, Б. Степанов. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. С. 311–344.
4. Иванова Н.Л. Психологическая структура социальной идентичности : автореферат дис. ...

- канд. философ. наук. Ярославль, 2003. 14 с.
5. Косов А.В. Генезис, структура и функции современного мифосознания. Материалы IV Всероссийского съезда РПО. 18-21 сентября 2007 года : в 3 Т.Т 2. Москва – Ростов-на-Дону : Издательство «КРЕДО», 2007. – 14 с.
 6. Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить ; пер. с англ. К.Е. Семенова. Киев : София, 2002. 256 с.
 7. Лем С. Фантастика и футурология ; пер. с пол. С.Н. Макарецца под ред. В.И. Борисова. Москва : ООО «Издательство АСТ», ЗАО НЛП «Ермак», 2004. 591 с.
 8. Лобок А. Антропология мифа. Екатеринбург : Банк культурной информации, 1997. 688с.
 9. Менегетти А. Кино, театр, бессознательное ; пер. с итал. Москва : ННБФ «Онтопсихология», 2003. 224 с.
 10. Мещерякова Э.И. Персональный миф в психологическом консультировании: автореферат дис. ... док. психол. наук. Барнаул, 2001. 36 с.
 11. Новикова Л.Г. Научная фантастика и ее роль в формировании образа науки будущего : автореферат дисс. канд. философ. наук / Л.Г. Новикова. Минск, 1986. 18 с.
 12. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания ; пер с англ. Москва : Рефл.-бук, 1998. 464 с.
 13. Пармон Э.А. Роль фантазии в научном познании. Москва : Изд-во «Университетское», 1984. 176 с.
 14. Пашинина Д.П. Основания мифа в культуре и миф как основание культуры (МГУ) *Смыслы мифа : мифология в истории и культуре. Сборник в честь 90-летия профессора М.И. Шахновича. Серия «Мыслители».* Выпуск №8. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского философского общества, 2001. 300 с.
 15. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. Москва : Изд. МГУ, 1997. 400 с.
 16. Рейман Л.Д. Информационное общество и роль коммуникаций в его становлении. *Вопросы философии.* 2001. № 3. С. 3–9.
 17. Самутина Н. Фантастическое кино и проблема иного. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. С. 86–82.
 18. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу. Москва : Дом интеллектуальной книги, 1997. 144 с.
 19. Тоффлер Э. Третья волна. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2002. 776 с.
 20. Чернышева Т.А. Фантастика и современное натурфилософское мифотворчество. Художественное творчество. Ленинград : Коммуна, 1983. С. 58–76.
 21. Цокарев З.У. Мифический смысл и социальный код. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. 271 с.
 22. Хендерсон Дж. Психологический анализ культурных установок. Москва : Добросвет, 1997. 219 с.
 23. Хренов Н.А. Кино : реабилитация архетипической реальности. Москва : Аграф, 2006. 701 с.
 24. Цапкин В.Н. Единство и многообразие психотерапевтического опыта. Москва : Добросвет, 1997. 213 с.
 25. Фрумкин К.Г. Философия и психология фантастики. Москва : УРИСС, 2004. 237 с.

Мельничук М. М. Современное мифотворчество и социализация личности

В статье обосновано понимание процесса социализации индивидуальности личности в информационно-технологическом обществе под влиянием научно-фантастических произведений, которые транслируют современные мифы. Показано, что ресурсный потенциал произведений фантастического искусства определяется спецификой, которая заключается в трансляции в них историй познания и самопознания человека.

Ключевые слова: миф, фантастика, научно-фантастическое произведение, познание, самопознание личности, социализация индивидуальности личности.

Melnychuk M. M. Modern mythologization and personality socialization

The article substantiates the understanding of the process of socialization of the individuality of an individual in an information technology society under the influence of science fiction works that translate modern myths. It is shown that the resource potential of works of fantastic art is determined by the specifics, which is the translation of the stories of human knowledge and self-knowledge by them.

Key words: myth, fiction, science-fiction, knowledge, self-knowledge of the person, socialization of the individuality of the individual.

К. Л. Мілютінадоктор психологічних наук,
професор кафедри психології розвитку
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНИХ СПІЛЬНОТ

Стаття присвячена теоретичному аналізу та створенню моделі емпіричного дослідження типів толерантності та чинників її розвитку. Було висунуто гіпотезу щодо існування різних типів толерантності особистості: терпимість до певної групи людей, терпимість до поведінкових проявів, терпимість до думок та поглядів, терпимість до змін та невизначеності оточення. У дослідженні будуть використані методики «Толерантність до невизначеності» С. Баднера, «Комунікативна толерантність» Бойко, модифікацію методики Богардуса, авторський опитувальник. З метою дослідження особистісних чинників толерантності ми пропонуємо застосування шкали психологічного благополуччя К. Ріффа, шкалу емпатії Бойко, дослідження рівня тривожності Спілберга – Ханіна.

Ключові слова: толерантність, інклюзія, меншини, методика Богардуса.

Постановка проблеми. В останні роки в Україні відбувається створення інклюзивних спільнот – насамперед у навчальному середовищі, але поступово цей процес охоплює підприємства, рекреаційні заклади тощо. Проте темп цього процесу не такий швидкий, як хотілося б. Учасники освітнього процесу несвідомо перешкоджають адекватній реалізації принципів інклюзивної освіти не лише через нестачу коштів на обладнання безбар'єрного середовища, посібників та методик навчання, а й через сумніви у доцільності впровадження інклюзії. Ставлення до дорослих, які належать до інших соціальних меншин або мають особливі потреби, також є неоднозначним і не завжди сприяє створенню нормального психологічного мікроклімату у трудових колективах та інших спільнотах. Тому дослідження психологічних чинників, які сприяють або перешкоджають розвитку інклюзивних спільнот набуває особливої актуальності.

Мета дослідження – створення теоретичної моделі дослідження толерантності представників різних вікових та соціальних груп та їхнього ставлення до інклюзивних спільнот.

Виклад основного матеріалу. Визначення проблеми толерантності спочатку мало релігійний та соціальний характер. Лише у двадцятому сторіччі поняття «толерантність» починає набирати психологічного змісту.

Цілою низкою українських авторів розглядається поняття «толерантність» та різноманітність його значень, які містяться у наукових дослідженнях. Проблема толерантності стає особливо актуальною, оскільки вона потребує пошуку таких стратегій мислення та діяльності, які б сприяли встановленню єдиної думки стосовно протиріч, основаної на взаєморозумінні, моральній відповідальності та повазі до прав людини. Підсумовуючи визначення толерантності різних

авторів, С. Ільїнська [5] виділяє п'ять рівнів існування толерантності: цивілізаційний, міжнародний, етнічний, соціальний, індивідуальний. Тобто під цивілізаційною толерантністю розуміється ненасильство в контактах цивілізацій, які перебувають на різних рівнях. Міжнародна толерантність виступає умовою співпраці і мирного співіснування держав незалежно від економічного розвитку та етнічної, релігійної приналежності їхнього населення. Етнічна толерантність – це терпимість до чужого способу життя, чужих звичаїв, думок та ідей. Соціальна толерантність проявляється у формі партнерської взаємодії між різними соціальними групами суспільства. Індивідуальна толерантність проявляється у повазі до іншої особистості, розумінні того, що існують погляди, відмінні від власних [5, с. 182]

О.О. Максимова [7], аналізуючи розвиток толерантності в історичному контексті, вважає, що толерантність, це не стільки якість, риса особистості, скільки її стан, який реалізується тут та зараз. Толерантність не передбачає відмову від власних поглядів, ціннісних орієнтацій та ідеалів, вона не повинна зводитися до індіферентності, конформізму, відмови від власних інтересів. Вона передбачає, з одного боку, стійкість як здатність людини реалізувати свої особисті позиції, а з іншого – гнучкість як здатність з повагою ставитися до позицій і цінностей інших людей. О. Голубович [3] звертає особливу увагу на толерантність до мігрантів та етнічних меншин. Толерантність в такому разі постає як суспільна мораль. Політична толерантність чи доброзичливість стає лише початком формування відносин одних та інших. Є.П. Ананьева [1] також розглядає міжкультурну толерантність в контексті спілкування з національними меншинами, створенням доброзичливого ставлення до різних культур та світоглядів.

На жаль, в сучасних публікаціях не відображено зв'язок між проявами толерантності до осіб з обмеженими можливостями та перспективами створення інклюзивних спільнот.

Термін «інклюзивні спільноти» в останні роки все частіше фігурує на політичному, практичному та теоретичному рівнях, виходячи з різних дисциплінарних позицій. Інклюзивна спільнота цінує всіх своїх членів і допомагає їм задовольнити основні потреби, щоб вони могли жити гідно, активно брати участь у різних заходах і вносити свій вклад до своєї спільноти. Органи місцевого самоврядування можуть підтримувати інклюзивні спільноти в трьох важливих областях:

- соціальна зв'язаність і приналежність;
 - дружельюбність за віком (наприклад, люди похилого віку, молодь і так далі);
 - підтримка з боку спільноти.
- Інклюзивні спільноти підтримують та залучують до себе різні групи людей, включаючи, серед іншого, літніх людей, молодь, дітей, корінні народи, іммігрантів і новачків, інвалідів, людей, що мають проблеми з психічним здоров'ям, і групи населення з низьким рівнем доходу. Соціальна інтеграція може впливати як на фізичне, так і на психічне здоров'я членів спільноти, в тому числі на їх очікувану тривалість життя, рівень дитячої смертності, рівень психічного здоров'я. Інклюзивне навчання в загальноосвітній школі є першим кроком для розвитку інклюзивних спільнот. Впровадження цього навчання є неодмінним складником розвитку інклюзивних спільнот в Україні.

Нижче наведені основні принципи, притаманні інклюзивній освіті, запропоновані Г.П. Кайдаловою [6] на базі аналізу зарубіжного досвіду: цінність людини не залежить від її здібностей; кожна людина може мислити та переживати певні почуття; кожна людина має право на спілкування та на те, щоб бути почутою; всі люди мають потребу один в одному; справжня освіта може здійснюватися тільки у контексті реальних відносин; всім людям необхідна підтримка та дружба однолітків; для всіх тих, хто навчається, досягнення прогресу це те, що вони спроможні зробити, а не те, що їм не під силу; різноманітність прикрашає всі сторони життя людини. Ураховуючи всі вищезазначені принципи, відокремимо декілька найважливіших цінностей інклюзивної освіти:

1. Взаємоповага, тобто людина повинна сприйматися як найважливіша цінність.
2. Толерантність, яка повинна проявлятися у терпимому ставленні до людей різних національностей, культур, соціальних шарів.
3. Усвідомлення себе частиною суспільства, що є невіддільним складником існування та розвитку людини взагалі.
4. Надання можливостей для розвитку навичок та талантів конкретної людини, бо кожна людина має певні здібності, і метою навчальних закладів є розкриття

їх у процесі навчання. Взаємодопомога є також необхідною, бо саме завдяки їй будуються міцні стосунки між людьми та виникає довіра до інших.

6. Можливість навчатись один у одного, що є запорукою успіху будь-якого навчання.
7. Можливість допомагати самим собі та людям у своїй спільноті. В основу інклюзивної освіти покладена позиція, згідно з якою не учні створені для навчальних закладів, а саме навчальні заклади створені для учнів, тобто навчальні заклади повинні урахувати потреби учнів, а не учні повинні підходити під ті чи інші критерії, які встановили навчальні заклади. Особливість інклюзивної освіти полягає в її динамічності, тому що спостерігається постійна адаптація умов навчання до індивідуальних особливостей кожного учня.

А.А. Вербенець [2] на основі аналізу наукової літератури виокремлює три моделі освітніх систем у зарубіжних країнах: наявність двох паралельних освітніх систем: інклюзивної та спеціальної (Бельгія, Нідерланди); впровадження різноманітних способів інклюзії дітей з особливими освітніми потребами (Фінляндія, США); створення єдиної (інклюзивної) освітньої системи (Республіки Кіпр та Мальта).

Ю.Г. Носенко із співавторами [10] провели ґрунтовне дослідження, у якому запропоновано характеристику інклюзивного навчання, визначено категорії осіб, які можуть отримувати підтримку в рамках інклюзивного навчання, зазначено основні типи психофізичних порушень та функціональні обмеження, зумовлені ними, виокремлено головні умови успішного впровадження інклюзивного навчання. Окреслено переваги та проблеми впровадження ІКТ в якості засобу підтримки інклюзивного навчання. Обґрунтовано головні принципи реалізації універсального дизайну в освіті. Розглянуто адаптивні інформаційні технології, розвиток і поширення яких сприяє індивідуалізації та диференціації освітнього процесу, підтримці комп'ютерно-орієнтованого навчального середовища, зокрема персоніфікованого, підвищенню якості й доступності електронних освітніх ресурсів.

Але, на жаль, на практиці залучення дітей з особливими потребами у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи, як вважає О.Є. Гордійчук [4], викликає ускладнення і навіть проблеми, які позначаються на якості навчання. А першопричиною подібних ситуацій є зазвичай недостатня сформованість професійної компетентності педагога інклюзивного класу, а саме: невміння обрати потрібний підхід до навчання учнів з обмеженими навчальними можливостями, нестача знань щодо підвищення ефективності навчального процесу в умовах інклюзії, невміння застосовувати їх у конкретних педагогічних ситуаціях тощо.

В англійських публікаціях [11; 12; 13] привертається активна увага до проблем толерант-

ності, політичної коректності та особливостей спілкування в інклюзивних спільнотах, але психологічним чинникам толерантності та психологічним аспектам співіснування в межах інклюзивних спільнот не приділяється достатньої уваги.

Результати дослідження. Базуючись на аналізі наукових джерел, нами було висунуто гіпотезу щодо існування різних типів толерантності особистості:

– терпимість до певної групи людей (представників іншої раси, національності, гендерної орієнтації тощо);

– терпимість до поведінкових проявів (бійок, жебрацтва, галасу, поцілунків на вулицях);

– терпимість до думок та поглядів (релігійних, політичних, культурних);

– терпимість до змін та невизначеності навколишнього середовища.

Найявний зараз інструментарій психологічного дослідження є недостатнім для вивчення всіх цих видів толерантності. Як шкала Богардуса [12], так і «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаев, Л.А. Шайгерова) [8] досліджують переважно терпимість до представників інших рас та національностей. Опитувальник комунікативної толерантності Бойко дозволяє виявити, у якій мірі прояви толерантності або нетерпимості проявляються у спілкуванні з іншими людьми. Існують опитувальники, які спрямовані на дослідження рівню толерантності до невизначеності, як риси або системи переконань особистості – опитувальник Янов – Бульман та С. Баднера. Тому виникає необхідність розробки методів дослідження різних типів толерантності з використанням сучасної, постнекласичної парадигми дослідження. Нами буде розроблено два варіанти дослідження типів толерантності – за допомогою опитувальника та за допомогою проєктивних методів.

Опитувальник стосуватиметься толерантності до різних груп населення (незалежно від їхньої поведінки) та толерантності до певного типу дій (незалежно від того, хто саме це робить). Першим етапом його розробки буде виявлення груп населення, які зазнають недостатньо толерантного ставлення. З цією метою необхідно застосування модифікації тесту соціальної дистанції Богардуса у варіанті, запропонованому Л.Г. Почебут, бо у стандартному варіанті тесту визначається рівень прийняття осіб іншої національності в якості мешканців країни, співробітників тощо. З метою створення інклюзивних спільнот доцільніше визначення того, представники яких саме соціальних груп зазнають дискримінації у суспільстві. Тому була запропонована наступна модифікація тесту, яка відображена у таблиці 1.

Респонденту пропонується вписати в кожну клітинку таблиці назву тієї групи людей, які викли-

кають відповідні почуття. Така модифікація методики дозволяє виявити рівень нетолерантності не лише до тих груп населення, які вже відомі досліднику, а й до тих, які ще не відомі, але можуть виявитись в ході обробки тесту.

Таблиця 1

Бланк модифікації тесту соціальної дистанції Богардуса

Мені було б важко сприйняти цих людей в якості...						
Однокласника моєї дитини						
Друга дитини під час ігор						
Свого друга						
Керівника						
Співробітника						
Підлеглого						
Представника сфери обслуговування						
Сусіда у транспорті.						
Взагалі не хотів би спілкуватись						

На другому етапі дослідження бажано виявити, які дії у соціальному оточенні наші респонденти сприймають як бажані, припустимі та неприпустимі. Це надасть інформацію щодо терпимості стосовно окремих груп населення та терпимості щодо дій, незалежно від того, хто саме їх робить. Отримані дані створюють можливість розробки опитувальника «подвійної толерантності», який дасть можливість виявити рівень толерантності – інтолерантності щодо дій та осіб, які роблять ці дії.

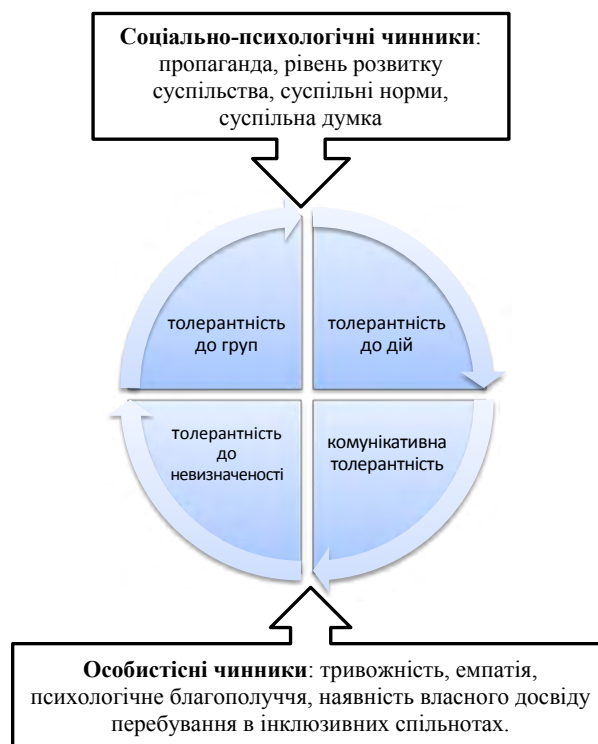

Рис. 1. Теоретична схема дослідження чинників та типів толерантності особистості

Проективні методи дозволяють виявити несвідоме ставлення респондентів до інклюзивних спільнот. Ми плануємо використати проективні методи та метод ампліфікації.

Теоретична схема дослідження відображена на рисунку 1.

Дослідження соціально-психологічних чинників формування різних типів толерантності буде здійснено за допомогою контент-аналізу текстів Інтернет спільнот, інформаційних повідомлень тощо.

Спеціальної уваги потребує дослідження наративів, що виникають в окремих категоріях населення, – ромів, молодих матерів, осіб з інвалідністю, дітей з розладами аутистичного спектру тощо.

Висновки. Можна припустити, що для створення ефективно працюючих інклюзивних спільнот в людей має бути високий рівень толерантності щодо певних груп населення. Водночас терпимість щодо дій має бути узгодженою – незалежно від того, хто робить ці дії вони сприймаються як припустимі або неприпустимі. Для успішного функціонування інклюзивних спільнот потрібна висока толерантність до думок та поглядів та толерантність до невизначеності. З метою детального дослідження толерантності в контексті створення інклюзивних спільнот треба виявити чинники, які сприяють розвитку толерантності як системи переконань особистості та вікові аспекти становлення толерантності.

Перспективи подальших досліджень.

Проведення масштабного дослідження типів толерантності українських респондентів залежно від віку, статі та регіону. Виявлення особистісних та соціально-психологічних чинників розвитку толерантності. Дослідження рівня та типу толерантності в респондентів, які працюють та навчаються в інклюзивних спільнотах.

Література:

1. Ильинская С. Толерантность как принцип политического действия: история, теория, практика. Москва : Праксис, 2008. 288 с.
2. Максимова О.О. Толерантність : від епохи Відродження до сьогодення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка.* 2015. Вип. 20. С. 172–180. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2015_20_25.
3. Голубович О. Толерантність як чинник міжособистісної взаємодії у XXI сторіччі. URL: http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk02/articles/golubov.pdf
4. Ананьева Е.П. Толерантность в системе осмысления современной глобализированной культуры. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. № 1116. Серія «Філософія. Філософські перипетії».* 2014.
5. Кайдалова Г.П. Досвід зарубіжних країн у запровадженні інклюзивного навчання в Україні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології,* 2015, № 6 (50). URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80/Downloads/pednauk_2015_6_17.pdf
6. Вербенець А.А. Міжнародний досвід запровадження інклюзивної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах,* 2016 р. Вип. 51 (104). С. 90–97.
7. Сучасні засоби ІКТ підтримки інклюзивного навчання: навчальний посібник / [А.В. Гета, В.М. Заїка, В.В. Коваленко та ін.] ; за заг. ред. Ю.Г. Носенко. Полтава : ПУЕТ, 2018. 261 с.
8. Гордійчук О.Є., Гафткович В.А. Професійна компетентність педагога інклюзивного класу як показник ефективності навчання дітей з особливими потребами. *Научные труды SWARLD.* Т.8, № 1(38), 2015. С. 86–95.
9. Johnson D. Effects of Cooperative and Competitive Learning Experiences on Interpersonal Attraction Between Handicapped and Nonhandicapped Students / D. Johnson, R. Johnson. *The Journal of Social Psychology.* 1982. Vol. 116(2). P. 211–219.
10. Wiggins G. Ten «radical» suggestions for school reform. *Education Week.* 1988. Vol. 7(24). P. 20–28.
11. Andrews J. The inclusive classroom : Educating exceptional children. (2nd Edition) / J. Andrews, J. L. Lupart. Scarborough, ON : Nelson Canada, 2000. 561 p.
12. Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности. Санкт-Петербург, 2004. С. 216–218.
13. Солдатова Г.У., Кравцова О.А., Хулаев О.Е. и др. Психодиагностика толерантности. *Психологи о мигрантах и миграции в России: инф.-аналит бюллетень.* Москва, 2002. № 4. С. 59–65.

Милютинa Е. Л. Перспективы исследования толерантности как предпосылки создания инклюзивного сообщества

Статья посвящена теоретическому анализу и созданию модели эмпирического исследования типов толерантности и факторов ее развития. Была выдвинута гипотеза о существовании различных типов толерантности личности: терпимость к определенной группе людей, терпимость к поведенческим проявлениям, терпимость к мнению и взглядам, терпимость к изменениям и неопределенности окружения. В исследовании использованы методики «Толерантность к неопределенности» С. Баднера, «Коммуникативная толерантность» Бойко, модификация методики Богардуса, авторский опросник. С целью исследования личностных факторов толерантности мы предлагаем применение шкалы психологического благополучия К. Риффа, шкалу эмпатии Бойко, исследование уровня тревожности Спилберга –Ханина.

Ключевые слова: толерантность, инклюзия, меньшинство, методика Богардуса.

Miliutina K. L. The perspective of tolerance study as a precedence for the development of inclusive joint

The article is devoted to theoretical analysis and creation of a model of empirical research of types of tolerance and factors of its development. There was a hypothesis about the existence of various types of personality tolerance: tolerance for a certain group of people, tolerance for behavioral manifestations, tolerance for opinions and views, tolerance for change and uncertainty surrounding. The study will use methods "Tolerance to uncertainty" by S. Budner, "Communicative Tolerance" Boyko, modification of Bogardus's method, author's questionnaire. In order to study the personal factors of tolerance, we propose the application of the scale of psychological well-being K. Riff, the scale of empathy Boyko, the study of the level of anxiety Spielberg – Hanin.

Key words: tolerance, inclusion, minority, Bogardus's Method.

ЖИТТЄСТВЕРДНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ У ПСИХОПРОФІЛАКТИЦІ СУЇЦИДАЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано проблему психопрофілактики суїцидальності засобами релігійної віри. У результаті поглибленого теоретично-емпіричного аналізу проблеми доведено необхідність удосконалення в середовищі сучасної студентської молоді навчально-виховних програм, спрямованих на декларовані релігією антисуїцидальні гуманістичні смисли існування, отже, профілактики і корекції жорстокості, відчуженості, прояву особливої уваги до діяльності деструктивних культів, тоталітарних сект, об'єднань і груп, які пропагують аутодеструктивну ідеологію, протидії цим тенденціям.

Ключові слова: аутодеструктивність, суїцид, суїцидальні тенденції, психопрофілактика, студентська молодь.

Постановка проблеми. Самогубство – особливо актуальна і складна для вирішення проблема, що завдає значних страждань суїциденту, його сім'ї, негативно впливає на соціум. Зростання чисельності добровільно-передчасних смертей в Україні і в усьому світі серед різних верств населення пояснює необхідність подальшого пошуку ефективних засобів протидії суїцидальності.

Звичайно, цілком позбавити суспільство цього жахливого явища неможливо, ураховуючи всі індивідуально-психологічні особливості та детермінанти виникнення саморуйнівних настроїв чи станів, близьких до цього, але з метою мінімізації суїцидальних дій у світі необхідно шукати найбільш дієвих шляхів гармонізації душевного стану людини, формування стійких вітальних антисуїцидальних диспозицій.

Потужний життєствердний потенціал мають високі гуманістично-релігійні духовно-моральні цінності, релігійна віра, яка сприяє стабілізації психіки індивіда, позбавляє мук переживання екзистенційного абсурду, доводить високий сенс людського існування.

Аналіз останніх досліджень із проблеми. Теоретико-методологічною базою дослідження стали концепція релігійної віри як «вершини свідомості» В. Джемса; логотерапія В. Франкла, концепції Е. Фромма, представників гуманістичного напрямку психології (А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса) щодо значущості вітального, антидеструктивного потенціалу віри в Бога, гуманістичних релігій; тлумачення життєдайності гуманістично-релігійних духовно-моральних смислів існування в російській релігійній філософії (М. Бердяєв, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, С. Франк та ін.); психологія релігії В. Москальця (трактування релігійної віри як надпотужного антисуїцидального чинника) та ін.

Мета статті полягає в обґрунтуванні дієвості вітального потенціалу релігійної віри в психопрофі-

лактиці суїцидальності в середовищі студентської молоді, розширенні системи превентивно-профілактичних заходів появи аутодеструктивності.

Виклад основного матеріалу. Зростання рівня суїцидальної активності молоді у світі пояснює необхідність подальшого наукового пошуку дієвих засобів попередження формування суїцидальних тенденцій, розширення системи превентивно-профілактичних заходів появи аутодеструктивності. Суїцид детермінується об'єктивними та суб'єктивними чинниками: нейробіохімічними, диференціально-психологічними, соціальними, соціально-психологічними, культурно-історичними тощо [7].

Формуванню аутодеструктивності сприяє руйнування, втрата ідеалів, падіння рівня зацікавленості духовно-моральними цінностями, поширення індиферентності до релігії, що підсилює болісні екзистенційні переживання людини внаслідок усвідомлення фатальної приреченості, абсурдності земного існування.

Наука не спроможна звільнити людину від мук безутішного існування, тому що не має такого значущого вітакультурного, антисуїцидального потенціалу, як релігія.

Релігійно-культуральні традиції, пов'язані зі ставленням до самогубства, відіграють величезну роль у регуляції суїцидальної активності вірян у багатьох країнах світу. Статистичні дані переконують у тому, що в більшості країн з українським нетерпимим релігійним ставленням до самогубства, низьким рівнем морального індивідуалізму, розвинутою системою колективних уявлень, обов'язкових для всіх членів релігійної громади, рівень суїцидальності суттєво нижчий [2; 4].

Неприпустиме ставлення до самогубства багатьох релігій позитивно впливає на регуляцію суїцидальності в середовищі, але погоджуємося з думкою Е. Фромма про те, що надпотужним є антисуїцидальний вплив гуманістичних релігій

[10]. Ці релігії, засновані на істинно гуманістичних принципах духовної свободи, єднання та любові, незалежні від суспільних пріоритетів, можуть гармонізувати та «врятувати» психіку людини від деструктивного впливу цивілізації, ефективно протидіяти аутодеструктивності. Рятівною у такому разі є не традиційна релігійна свідомість зі своїми законами та заборонами, а власне благодатна сила Бога.

Релігійна віра інтегрує психіку людини на основі високих екзистенційних смислів, долає меланхолію та відчай, які є психічними чинниками суїцидальності, що є вагомою підставою для констатації її високої психопрофілактичної цінності. Відвертаючи увагу людини від душевної скрути, нейтралізуючи руйнівні емоції, релігія формує позитивний погляд на світ, розкриває перед людиною можливість утвердитись у Трансцендентному [6].

У процесі поглибленого теоретико-емпіричного аналізу проблеми нами доведено, що використання вітального потенціалу релігійної віри в психопрофілактиці суїцидальності ґрунтується на: життєствердному релігійному трактуванні людського життя як абсолютної цінності; успішності вирішення релігією основної людської проблеми – скінченності земного існування, що є джерелом болісних екзистенційних переживань абсурдності життя; релігійному тлумаченні хибності вузькоєгоїстичного, утилітарно-меркантильного способу життя, сприятливого щодо формування аутодеструктивності, й орієнтації на високодуховні смисли існування; життєдайності релігійного тлумачення людських страждань; могутньому катарсичному потенціалі віри в Бога; сприянні релігійної віри почуванню людиною душевної гармонії та згоди, отже, протидії формуванню депресивно-невротичних деструкцій у її психіці, сприятливих щодо суїцидальних тенденцій.

Психопрофілактика суїцидальності – складна проблема, для її успішного вирішення повинна мати системний характер, що виражається:

– у своєчасному виявленні осіб із суїцидальними тенденціями (під час спостережень, бесіди, інтерв'ю, за допомогою спеціалізованого діагностичного інструментарію);

– у системі психокорекційних заходів, спрямованих на зміну особистісних настанов, налаштувань потенційного аутодеструктанта, активізацію антисуїцидальних чинників (одним з яких є релігійна віра, її антисуїцидальний потенціал), що попереджують формування суїцидальності;

– у позитивній аксіологічній терапії з найближчим соціальним оточенням суїцидента, насамперед зведенні до мінімуму в їхніх судженнях негативних оцінок: зневаги, осуду, нерозуміння, ігнорування тощо, негативних впливів на психологічний стан і поведінкові реакції суїцидально налаштованої особистості і, навпаки, орієнтації на

високоморальне, шанобливе, сповнене взаєморозумінням та бажанням допомоги, пропаговане релігією ставлення;

– у просвітницьких, інформаційно-навчальних заходах, спрямованих на поширення знань про особливості генезису та формування суїцидальної поведінки, про способи «самопоміги» під час виникнення аутодеструктивних проявів, наявність та характер роботи суїцидологічних служб; у спеціалізованих навчальних суїцидологічних програмах для практичних психологів, спеціалістів, які працюють у сфері суїцидології з урахуванням та використанням антисуїцидального впливу життєдайних основ релігійної віри.

Основою психопрофілактики суїцидальної поведінки є суїцидальна превенція. Знання соціальних, психологічних провісників суїциду може попередити його [8; 9]. Суїцидальна превенція полягає передусім у здатності розпізнавати ознаки небезпеки формування аутодеструктивності на ранніх стадіях суїцидогенезу. Одержимість псевдодуховними поривами, що виявляється у відчуженості, самоізоляції індивіда від оточення, проявах надмірного індивідуалізму, егоїзму, агресії, ворожості в ставленні до інших, максимальній зосередженості на вузькоєгоїстичних меркантильно-утилітарних цінностях, і, навпаки, зниження чи взагалі відсутності (що ще гірше) зацікавленості високодуховним є, згідно з релігійним трактуванням, глибинними джерелами формування суїцидальних тенденцій.

Основне завдання превенції на початковому етапі за відсутності суїцидальних проявів – профілактична, ненав'язлива просвітницько-роз'яснювальна робота зі студентами, спрямована на попередження формування суїцидальних тенденцій в їхній психіці. Підвищення цінності життя з усіма його згодами чи незгодами, формування ставлення до нього як до найвищої людської цінності, натомість ставлення до самогубства – як до зазіхання на найбільш цінне (за релігійним трактуванням) є надзвичайно стабілізуючим, життєствердним кроком у профілактиці суїцидальності. У разі втрати сенсу життя варто зайнятися конструюванням нового, адекватного індивідуальності та можливостям особи із суїцидальним ризиком, зорієнтовуючи на антисуїцидальні гуманістичні смисли існування. Зміцненню антисуїцидального імунітету буде сприяти й активізація таких рис особистості, які покращуватимуть її спілкування з оточенням: щирості, доброзичливості, взаєморозуміння, емпатійності, орієнтації на високі гуманістично-релігійні духовно-моральні цінності.

Формування антисуїцидального потенціалу, долучення до високих релігійно-моральних гуманістичних цінностей може відбуватись у повсякденному житті, зокрема через: забезпечення атмосфери становлення особистості на засадах

людяності, толерантності, милосердя; розвиток та заохочення соціально-благодійної ініціативи в середовищі студентської молоді: щирої допомоги усім нужденним, бідним, немічним, не просто надання їм матеріальної підтримки, а насамперед виявлення душевної теплоти, турботи, уваги; залучення до гуманістично зорієнтованих тренінгів, конференцій, семінарів, міжнародних духовно орієнтованих проектів.

Одним з основних видів превентивних заходів щодо протидії суїцидальності, на нашу думку, є індивідуальна бесіда, основне завдання якої – надання термінової допомоги людині, яка опинилася в складній життєвій ситуації й у поведінці якої простежується ризик формування суїцидальних тенденцій. Така бесіда повинна бути основною й обов'язковою частиною роботи із протидії суїцидальності в середовищі сучасного студентства.

Організація та проведення превентивної бесіди із пресуїцидальною особистістю з використанням антисуїцидального, вітального потенціалу релігійної віри передбачає низку таких етапів (виділення і послідовність яких умовні й цілком допускають їх переструктурування): 1) налагодження емпатійного контакту; 2) з'ясування детермінант антивітального налаштування; 3) усвідомлене об'єктивне сприймання життєвої ситуації; 4) визнання страждання (кризи, проблеми) як духовного випробування; 5) актуалізація духовного потенціалу, вітальних ресурсів; 6) конструктивна зміна особистісної спрямованості; 7) закріплення налаштування на вітально-конструктивну трансформацію життєвих реалій суб'єкта.

Незважаючи на значну гедоністично-меркантильну життєву зорієнтованість сучасної молоді, бесіди щодо благотворного впливу віри в Бога на психіку людини, зокрема й у профілактиці суїцидальних тенденцій, більшість із них цікавлять, спонукають до бурхливих екзистенційних дискусій. Втішає факт небайдужості молодих людей до проблеми самогубства, бажання активно приєднатися до процесу спільного пошуку шляхів протидії формуванню суїцидонебезпечних настроїв.

Розпач, розчарування, тривога, гнітючі «чому саме я?», «чому саме зі мною?» роздирають душу багатьох із нас у часи важких життєвих випробувань. Молодь погоджується, що неефективне втішання інших на кшталт: «таке життя», «час все лікує», «все минеться», «так іноді трапляється». Це невтішні загальні фрази, що видаються порожніми, безликими й навіть відразливими. Ми констатуємо, що кожен по-різному сприймає й реагує на життєві труднощі, страждання: хтось, не піддаючись зневірі та відчаю, мобілізує усі сили на їх подолання, а хтось після зatoryжної несприятливої смуги життя, розчаровуючись, вкорочує собі віку, через власне свавілля, прагнучи припинити «цю безглузду суцільну муку». І дискусії про слабоду-

хість чи, навпаки, відважність такого вчинку безглузді, адже не вирішують самої проблеми. Її вирішення приходить з усвідомленням того, «чому йдуть, а чому залишаються».

Людина перебуває в стані багатоаспектних екзистенційних конфліктів: між прагненням до гармонії, досконалості, величі та реальним досвідом недосконалості світу і власної нікчемності, жалюгідності, між устремлінням бути з турботою і любов'ю родинно прийнятою, гармонійно інтегрованою, ідентифікованою соціумом та почуванням і усвідомленням нерозуміння, неприйняття, відчуженості, самотності, між бажанням жити, радіти буттю і тягарем безглуздості, жорстокості, несправедливості, виснажливості життя людини на землі, безнадійної відокремленості людей одне від одного егоїзмом. Не рятують від душевного сум'яття і мрії про майбутні блага, надії на завтрашнє щастя через шокуєче розуміння того, що час – її найлютіший ворог, який невблаганно веде до старості, хвороб, смерті. Залишаючись наодинці з переживаннями, що видають душу, не знаючи, де черпати наснагу та сили для продовження безглуздих життєвих мук, людина відчуває екзистенційну розгубленість, дезорієнтованість, тривогу, фрустраційну стурбованість.

У бесідах зі студентською молоддю ми наголошуємо на тому, що одним з істотних виявів цієї екзистенційної дезорієнтованості як складника «смерті людини» було «інтелектуальне самогубство», психологія якого блискуче розкрита у творчості Ф. Достоєвського (у мініатюрі «Вирок», у «Бісах»). «Розумний самогубець» сам виносить собі вирок унаслідок безглуздості, марності, фатальної приреченості сповнених невгамовними стражданнями людських поривань, претендуючи на цілковиту свободу власного вибору, нехтуючи найціннішим. Мовляв, Бога немає, отже, я сам собі бог і розпоряджуся своїм життям незалежно ні від кого [1, с. 146–148].

У дискусіях зі студентами, спрямованими на розвиток «екзистенційного імунітету щодо суїциду» (так ми умовно назвали світоглядне неприйняття, заперечення цього трагічно-жахливого вчинку), ми намагаємося підвести до розуміння того, що такий вибір не є абсолютно вільним. Адже самогубство – лише втеча (до того ж невідомо куди!), одна з тільки двох безсумнівно можливих реалій для вибору людини – втечі від муки земного життя шляхом самовкорочення його чи прийняття цього життя.

Філософія Ф. Достоєвського має велику педагогічну цінність, переконуючи в необхідності визнання надособистісного смислу існування, віри в Бога для збереження життя людини, для попередження формування суїцидальних настроїв. На прикладі героїв його творчості ми прагнемо наочно проілюструвати молоді, до яких жахливих

наслідків може призвести абсолютизація власного свавілля людини, відмова від усвідомлення своєї божественної сутності.

Велике зацікавлення в студентів викликає філософія абсурдності людського життя А. Камю, від болючої суперечності між прагненням людини до нескінченної, вічної гармонійної родинності зі світом, всеосяжної, космічної значущості й усвідомленням власної мізерності, кінцевості, неминучості смерті, фундаментальної байдужості світу до неї особисто і до кожної особи [3]. Утверджуючи велич людського розуму в прийнятті життєвих реалій й обираючи життя без віри в Бога, А. Камю підсилює почуття людиною абсурдності власних життєвих намагань. Більшість студентів погоджуються із цією думкою. Адже розум людський переконає у фатальній приреченості людського життя, марноті найнестерпніших страждань, що породжує екзистенційний відчай, трощить усілякі екзистенційні надії. А віднесення абсурдності існування людини до компетентності Бога ліквідує його – Абсурд розчиняється у вищій істинності нескінченності буття в Його лоні, до якого людина прилучається вірою [5].

Отже, апелюючи в дискусіях зі студентами до філософських поглядів М. Бердяєва, Ф. Достоєвського, А. Камю, С. К'єркегора, Л. Толстого, М. Шелера, Л. Шестова, В. Франкла, К. Ясперса й інших, ми прагнемо підвести до глибокого усвідомлення зв'язку екзистенційної розгубленості, тривоги, розпачу, фрустраційної стурбованості людини з осмисленням власного становища у світі без Бога. З'ясувалося, що таке усвідомлення дозволяє переосмислити перебіг власного життя, правильно розставити життєві пріоритети.

Уся проблема в тому, що більшість із нас шукає щастя та гармонію там, де їх у принципі знайти неможливо, орієнтуючись на досягнення певних зовнішніх соціально-особистісних благ. Ми намагаємося довести, що більшість із тих, хто вкоротив собі життя, не вписалися в систему прийнятих у суспільстві цінностей, застосовуючи до себе критерії соціальної успішності. Та й, зрештою, хто встановлює такі критерії, – сама людина, якій властиво помилятися, адже чимало суспільно успішних людей, страждаючи від душевної дисгармонії, добровільно покинуло цей світ. Чи не наштовхує це на думку про химерність, хибність світської системи цінностей в умовах швидкоплинного, скінченного людського існування. Мільйони людей будують власне життя, опираючись на спотворену систему цінностей, закінчуючи свої дні в журбі, стомлені почуттям власної нікчемності, відсутністю смислу буття. Неможливо віднайти щастя та гармонію в цінностях нестабільного,

динамічного світу. Людині вкрай необхідна віра в Бога як єдиний на сьогоднішній день непохитний, незмінний орієнтир, який зберігає змістовність життя за будь-яких обставин.

Найкращими аргументами є життєві приклади мільйонів людей, які більш ніж переконують: немає іншої, до такої міри потужної вітальної сили, яка допомогла б вистояти, не зламатись у нелюдських умовах існування нацистських таборів, змиритися й прийняти те, що неможливо прийняти, побачити смисл там, де, здавалося б, немає смислу, як релігійна віра. У бесідах зі студентською молоддю ми не виявили жодної незгоди із цим (як серед віруючих, так і серед невіруючих!), незважаючи на те, що в людському житті відсутні зрозумілі, збагненні для людського розуму свідчення присутності божественних сил. Віра в Бога є єдиним могутнім світоглядним утворенням, яке вирішує основну екзистенційну проблему людини – смертність, сповнює високим смислом існування, вселяє надію на те, що Він переймається долею людства і кожної людини, допомагає збагнути й не втратити власну цінність, усвідомити всю велич покладеної на неї життєвої місії – чи не є це найкращими «ліками» у боротьбі із суїцидальними налаштуваннями.

Ми намагаємося довести, що прийняття релігійного бачення життєвих негараздів, релігійного високодуховного способу життя (що приносить духовну втіху, релаксацію, гідність, спокій та радість буття), не залишає місця для психічної кволості і немічі, що може завершитися суїцидом. Причому потужний потенціал протидії аутодеструктивності закладений у душевній організації кожного, а вибір належить зробити кожному з нас. Інакше кажучи, ми завжди обираємо між істинним та хибним. Вибираючи гармонію, щастя та добробут власними основоположними принципами тут і зараз (до чого закликає віра в Бога), ми наділяємо їх силою, яка вибудовує та спрямовує наше життя, забезпечує надійний імунітет у боротьбі із суїцидальними настроями (як не дивно, із цим не можуть не погодитися навіть невіруючі).

Висновки. Проблема психопрофілактики суїцидальності повинна вирішуватися на рівні всього суспільства: шляхом прийняття та дотримання громадянами гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей. Залучення до вирішення проблеми широкої громадськості, духовенства, створення міцних гуманістичних засад навчання та виховання молодого покоління сприятимуть профілактиці жорстокості, поширення деструктивності в молодіжному середовищі, залученню молоді до високих гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей, виробленню в неї потужного антисуїцидального імунітету.

Література:

1. Достоевский Ф. Полное собрание сочинений: в 30 т. Москва : Художественная литература, 1981. Т. 23. 424 с.
2. Дюркгайм Е. Самоубство : Соціологічне дослідження. Київ : Основи, 1998. 519 с.
3. Камю А. Бунтующий человек. Москва : Политиздат, 1990. 415 с.
4. Напрасная смерть: причины и профилактика самоубийств / ред. Д. Вассерман. Москва : Смысл, 2005. 310 с.
5. Москалец В., Олійник А. Релігійна віра як антисуїцидальний чинник. *Практична психологія та соціальна робота* : науково-практичний освітньо-методичний журнал. 2009. № 2. С. 71–80.
6. Москалец В. Психологія релігії : посібник. Київ : Академвидав, 2004. 240 с.
7. Психологія суїциду : навчальний посібник / за ред. В. Москальця. Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. 249 с.
8. Старшенбаум Г. Суицидология и кризисная психотерапия. Москва : Когито-Центр, 2005. 376 с.
9. Суицидология: прошлое, настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и художественных текстах / сост. А. Моховиков. Москва : Когито-Центр, 2001. С. 31–59.
10. Фромм Э. Психоанализ и религия. *Сумерки богов* / Ф. Ницше и др. Москва : Политиздат, 1990. С. 143–221.

Олейник А. В. Жизнеутверждающий потенциал религиозной веры в психопрофилактике суицидальности

В статье проанализирована проблема психопрофилактики суицидальности средствами религиозной веры. В результате углубленного теоретико-эмпирического анализа проблемы доказана необходимость внедрения в среду современной студенческой молодежи учебно-воспитательных программ, направленных на декларируемые религией антисуицидальные гуманистические смыслы существования, следовательно, профилактики и коррекции жестокости, отчужденности, проявления особого внимания к деятельности деструктивных культов, тоталитарных сект, объединений и групп, которые пропагандируют аутодеструктивную идеологию, противодействия этим тенденциям.

Ключевые слова: аутодеструктивность, суицид, суицидальные тенденции, психопрофилактика, студенческая молодежь.

Oliinyk A. V. Life-affirming potential of religion in psychoprevention of suicidality

In the article analysed problem of psychoprevention of religion in counteraction of suicidal tendencies. As a result of the profound theoretical-empiric analysis of the problem it has been proved that it is necessary that special educational programs aimed at antisuicidal humanistic existence senses, declared by religion, should be implanted in modern students' environment. Such programs are to prevent and correct cruelty, aloofness, paying special attention to the activity of destructive cults, totalitarian sects and groups popularizing autodestructive ideology, to resist these tendencies.

Key words: autodestructive, suicide, suicidal tendencies, psychoprevention, religion, students.

М. С. Омельченко

доцент кафедри спеціальної педагогіки та інклюзії
Донбаський державний педагогічний університет

РЕФЛЕКСИВНО-ДІЯЛЬНИЙ ПІДХІД У РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ КОРЕКЦІЙНОГО ПЕДАГОГА

Автор наукової статті пропонує розглянути мету, завдання і принципи розвитку професійної свідомості корекційного педагога в адаптаційний період. У змісті праці представлено наукові засади даної проблеми, функції структурних рівнів професійної свідомості, розкрито особистісну зорієнтованість рефлексивності процесу розвитку професійної свідомості корекційного педагога.

Ключові слова: адаптаційний період, корекційний педагог, рефлексивно-діяльний підхід, розвиток професійної свідомості.

Постановка проблеми. Соціально-економічні події, які нині відбуваються в українському суспільстві, суттєво підвищують вимоги до професіоналізму фахівців усіх галузей. У сфері спеціальної освіти ці вимоги конкретизуються в розвитку в корекційних педагогів відповідної професійної позиції, рефлексивних якостей, системи професійних цінностей, мотивів, контролюванні емоційно-вольової сфери, тобто всіх тих компонент, які утворюють таке складне і багатогранне явище, як професійна свідомість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми розвитку професійної свідомості та самосвідомості висвітлено в працях Г. Аكوпова, Н. Гуслякової, Є. Ісаєва, С. Косарецького, В. Слободчикова, І. Лернера, Є. Рогова, Л. Римара, Д. Ронзіна, О. Цокур, Ю. Швалба. Питання розвитку професійної свідомості в педагогів розроблено в дослідженнях українських учених О. Дробот, С. Руденко, Н. Шевченко, О. Чепішко, Н. Яремчук та ін. Незважаючи на змістовне теоретичне і практичне підґрунтя даної проблеми, розвиток професійної свідомості в контексті професійної діяльності корекційного педагога дотепер розглянуто не було.

Мета статті полягає в аналізі рефлексивно-діяльного підходу в розвитку професійної свідомості корекційного педагога.

Виклад основного матеріалу. Розроблена система розвитку професійної свідомості корекційних педагогів є концептуальним і технологічним результатом теоретичного й експериментального дослідження розвитку професійної діяльності корекційних педагогів на різних етапах професійної діяльності.

Розвиток професійної свідомості корекційного педагога засновується на таких теоретичних засадах:

– метою й основним результатом розвитку професійної свідомості є повною мірою сформовані визначені компоненти професійної свідомості (професійно-гносеологічна, професійно-рефлек-

сивна, професійно-мотиваційна, професійно-аксіологічна, професійно-емоційна), які забезпечуватимуть повноцінний і планомірний професійний розвиток корекційного педагога;

– професійний розвиток корекційного педагога відображає характер і зміст розвитку системних елементів психології професійної свідомості і протікає у формі процесу;

– розвиток компонент професійної свідомості являє собою психічно, індивідуально, спеціально зорієнтований процес, який забезпечує загальний професійний розвиток корекційного педагога;

– інваріативну основу розвитку професійної свідомості становить її структурна організація;

– основним суб'єктивним засобом розвитку професійної свідомості є розвинуті форми рефлексивного мислення;

– професійна свідомість розвивається в процесі свідомої саморегуляції, спрямованої на протидію змінам становлення основних її компонент, які закономірно виникають у стані психічного напруження в період професійної адаптації.

Рефлексивно-діяльний характер розробленої системи розвитку професійної свідомості зумовлений тим, що її центральною ланкою є розвиток у фахівця здібності моделювання діяльності і професійний розвиток взагалі засобами моделювання, одним із суб'єктивних засобів якого є рефлексивне мислення.

Така система розвитку професійної свідомості не передбачає попереднього визначення професійної підготовки, наявності здібностей до професійної діяльності (окрім спеціальних). Вона призначена для цілеспрямованого розвитку індивідуалізованих варіантів свідомого забезпечення професійної діяльності на основі наявних індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта, які проявляються в діяльності як компоненти професійної свідомості.

Кожна компонента в багатокомпонентній структурі професійної свідомості корекційного педагога має свої особливості формування та розвитку.

Полягаючи в основі професійного розвитку, професійна свідомість перебуває у стані розвитку і формується разом із професійною компетентністю та професійно-особистісними якостями корекційного педагога. Розвиток професійної свідомості має за мету підвищення загального рівня професійного розвитку, забезпечує рішення завдань ефективного функціонування всіх структурних компонент багаторівневої організації професійної свідомості. Виходячи з результатів дослідження, ці функції можна представити в таблиці 1.

Визначення мети розвитку професійної свідомості корекційного педагога як основи забезпечення процесу оптимізації його професійного розвитку на професійно-мотиваційному, професійно-цільовому, професійно-операціональному та професійно-регуляційному рівнях не усуває проблеми конкретизації змісту мети як результату.

Конкретизація мети розвитку професійної свідомості корекційного педагога залежить від уявлень про цілі, які він повинен реалізувати у своїй професійній діяльності, а також від змісту реальних цілей, які він ставить перед собою, обираючи професію і спеціальність. Отже, в умовах реалі-

зації тієї чи іншої освітньої концепції цілі розвитку професійної свідомості можуть бути сформульовані по-різному, що залежить від концептуальної моделі професійної діяльності, яка полягає в основі розроблення системи розвитку професійної свідомості.

В умовах професійної діяльності корекційного педагога цільові орієнтири можуть бути пов'язані передусім із формуванням знань, корекцією порушень психофізичного розвитку дитини чи розвитком її індивідуальності, які здійснюються гуманними і толерантними засобами, що забезпечують перехід до діяльнісного й особистісного саморозвитку в динамічному і багатогранному світі.

Отже, постає проблема конкретизації цілей розвитку професійної свідомості корекційного педагога та їх сполучення з реальними цілями молодих фахівців. Ці цілі можуть сильно різнитися, також може різнитися мотивація до професійної діяльності. Вона не завжди є адекватною і відповідає цілям професійної діяльності або загальним цілям системи освіти. Отже, постає необхідність сформулювати окремо цілі професійного розвитку корекційного педагога з позиції

Таблиця 1

Функції структурних рівнів професійної свідомості в процесі професійного розвитку корекційного педагога

Структурні рівні професійної свідомості	Функції у процесі професійного розвитку
<i>Професійно-мотиваційний</i>	<ul style="list-style-type: none"> – мотиваційне забезпечення професійного розвитку. Надання особистісного смислу професійній діяльності. Утримання певного рівня напруження і спрямованості процесу професійного розвитку; – вибір цілей професійного зростання; – визначення цілей професійної діяльності; – вибір із різною мірою усвідомленості парадигми освіти – форм і засобів досягнення суб'єктивно-мотиваційного забезпечення цілей освіти; – визначення місця і ролі професійної діяльності в цілісному життєдіяльнісному контексті; – суб'єктність / об'єктність професійної позиції.
<i>Професійно-цільовий</i>	<ul style="list-style-type: none"> – розроблення концептуальної моделі професійної діяльності; – детермінація побудови орієнтувальної основи діяльності; – особистісне самовизначення щодо цілей освіти; – детермінація уявлень про результати професійної діяльності; – пошук та відбір інформації; – технологічне самовизначення; – інтеграція професійно-мотиваційного та професійно-операціонального рівнів професійної свідомості.
<i>Професійно-операціональний</i>	<ul style="list-style-type: none"> – розроблення (планування, проектування) професійної діяльності (критерії структурної, орієнтувальної й операціональної повноти, мотиваційної, змістовної та комунікативної адекватності); – реалізація професійної діяльності; – планування, проектування і реалізація контролю процесу і результатів професійної діяльності; – розвиток і реалізація індивідуального стилю професійної діяльності за адекватної його відповідності професійним умовам і, головне, поведінковим особливостям учнів з особливими освітніми потребами.
<i>Професійно-регуляційний</i>	<ul style="list-style-type: none"> – рефлексивна підтримка процесу професійного розвитку і професійної діяльності за всіма структурними рівнями професійної свідомості корекційного педагога; – рефлексивний контроль повноти й адекватності спроектованої професійної діяльності в процесі її реалізації за окремими критеріями; – аналіз досліджуваних психічних станів, їхніх особистісних і діяльнісних детермінант; – забезпечення реалізації конструктивного стилю поведінки в ситуаціях напруження; – контроль ефективного поєднання якісної реалізації професійної діяльності та професійного розвитку корекційного педагога; – контроль ефективного сполучення діяльності корекційного педагога й учня з особливими освітніми потребами.

системи освіти і мету розвитку професійної свідомості, яка може бути прийнята молодим фахівцем незалежно від індивідуальної мотивації.

Ці цілі мають бути сполучені таким чином, щоб їхня реалізація могла здійснюватися в єдиному діяльнісному процесі та забезпечувати позитивний очікуваний результат, представлений у цілях професійної діяльності, яка передбачає, разом із професійним розвитком і саморозвитком, глибокі професійні знання, високий рівень професійної рефлексії, уміння володіти професійними емоціями і проявляти емпатію, наявність принципів, заснованих на стійких професійних цінностях, свободу вибору, активну діяльну адаптацію до багатогранної розвивальної дійсності тощо. Відповідно до цих уявлень, метою розвитку професійної свідомості є особистість корекційного педагога, яка зробила свідомий вибір на користь професійного розвитку, володіє глибокими професійними знаннями і достатнім практичним досвідом, адекватно оцінює свої професійні можливості і реалії професійної діяльності, дії якої засновані на ціннісних орієнтирах, що відповідають концепції спеціальної освіти, емоційно стійка тощо.

Досягнення цієї мети пов'язано з вирішенням комплексу завдань:

- забезпечення мотиваційної готовності корекційного педагога до пошуку і реалізації шляхів професійного зростання;

- створення умов для збагачення професійних знань корекційних педагогів: перейняття професійного досвіду, відвідування семінарів і конференцій, ознайомлення із сучасною науково-методичною літературою, стажування в освітніх закладах тощо;

- підвищення якості рефлексивної діяльності корекційного педагога: відвідування тренінгів, обмін досвідом із колегами, планування й аналіз власної професійної діяльності, визначення перспектив власних професійних рішень і аналіз їхніх наслідків;

- розвиток системи професійних цінностей корекційних педагогів (підвищення професійної культури);

- удосконалення системи професійних емоцій і почуттів (актуалізація адаптивних здібностей, збереження здоров'я, запобігання «професійному вигоранню» тощо).

Цілі і завдання професійної діяльності корекційного педагога зумовлюють принципіальні підходи до організації і змісту розвитку професійної свідомості, серед яких доцільно виділити загальні принципи, які виходять із рефлексивно-діяльсного підходу до вирішення проблеми розроблення моделі професійної свідомості, і принципи часткові, конкретно-реалізаційні.

Загальний принцип: професійну свідомість розглядаємо як динамічний процес розвитку і зміни природних видів діяльності.

Така побудова професійної свідомості заснована на положенні теорії діяльності, згідно з яким процес формування і розвитку індивідуальних і групових психічних явищ діяльнсно опосередкований [4].

Інакше кажучи, щоби процес розвитку позитивно впливав на психологічні новоутворення в поведінці та відносинах між людьми, передусім треба впливати на діяльність, яка формує відповідні новоутворення і відповідні відносини [6].

Отже, становлення професійної свідомості корекційного педагога є цілеспрямованим розвитком і зміною багатьох видів діяльності, від самопізнання до індивідуально зорієнтованого психологічного впливу на інших людей, від організації власної науково-пізнавальної діяльності відповідно до відомих закономірностей до окремих інтелектуальних операцій та розвивальної діяльності загалом у дітей з особливостями психофізичного розвитку певного віку, певного рівня інтелектуальних можливостей і засобами певної предметної сфери; від саморегуляції в партнерських міжособистісних стосунках до розвитку вольової регуляції поведінки в учнів тощо.

Діяльнісний характер професійної свідомості, який реалізується як у теоретичному і тренінговому моделюванні діяльнісного процесу, так і в реальній професійній діяльності корекційного педагога, що зумовлена необхідністю практичної інтерпретації отриманих у процесі професійної підготовки знань і умінь у контексті безпосередньої професійної діяльності з визначенням їхнього місця в її структурі та ролі у функціональній організації відповідно до концептуальної моделі професійної діяльності й особистісно-професійної позиції. Водночас діяльнісний характер розвитку професійної свідомості буде зумовлений, по-перше, структурою професійної діяльності корекційного педагога, по-друге, структурою самої професійної свідомості.

Висновки. На даному етапі найбільш гостро постає проблема розроблення змісту системи розвитку професійної свідомості. Вочевидь, необхідне виділення етапів даної роботи, складання відповідної програми розвитку професійної свідомості корекційного педагога та її реалізація. Часові, конкретно-змістові та процедурні межі даного процесу мають бути підкорені необхідності актуалізації психологічних механізмів зміни позиції студентів зі спеціальності 016 «Спеціальна освіта» і досягнення контрольованого результату даної системи розвитку їхньої професійної свідомості.

Література:

1. Васянович Г. Основи психології : навчальний посібник. Київ : Педагогічна думка, 2012. 114 с.
2. Климов Е. Психология профессионального самоопределения. Москва : Академия, 2004. 304 с.
3. Ксензова Т. Формирование профессиональных представлений у студентов в образовательном пространстве вуза. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Педагогика»*. 2009. № 2. С. 51–60.
4. Леонтьев А. Дискуссия о проблемах деятельности. Деятельностный подход в психологии: проблемы и перспективы. Москва, 1990.
5. Слободчиков В., Исаев Е. Психология человека: введение в психологию субъективности: учебное пособие. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2013. 360 с.
6. Спиваковская А., Петровская Л. Воспитание как общение. *Вопросы психологии*. 1983. № 2. С. 85.

Омельченко М. С. Рефлексивно-деятельностный подход к развитию профессионального сознания коррекционного педагога

Автор научной статьи предлагает рассмотреть цель, задачи и принципы развития профессионального сознания коррекционного педагога в адаптационный период. В работе представлены научные основы данной проблемы, функции структурных уровней профессионального сознания, раскрыта личностная ориентированность рефлексивности процесса развития профессионального сознания коррекционного педагога.

Ключевые слова: адаптационный период, коррекционный педагог, рефлексивно-деятельностный подход, развитие профессионального сознания.

Omelchenko M. S. Reflexive-activity approach to the development of the professional consciousness of a correctional teacher

The author of this scientific article proposes to consider the purpose, tasks and principles of the development of the professional consciousness of a correctional teacher in the adaptation period. The content of the work presents the scientific foundations of this problem, the functions of the structural levels of professional consciousness, reveals the personal orientation of the reflexivity of the development process of the professional consciousness of a correctional teacher.

Key words: adaptation period, correctional teacher, reflexive-activity approach, development of professional consciousness.

Т. С. Сапельнікова

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Українська інженерно-педагогічна академія

Ю. О. Щербунова

студентка факультету міжнародних освітніх програм
кафедри практичної психології
Українська інженерно-педагогічна академія

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

У статті розглядаються дослідження особистісних чинників розвитку мотивації студентів, які стали актуальними сьогодні. Проведено дослідження щодо мотивації навчання у виші в співвідношенні з рівнем суб'єктивного контролю та рівнем розвитку акцентуацій характеру студентів-психологів. Запропоновані рекомендації щодо поліпшення формування мотиваційної сфери студентів.

Ключові слова: мотивація, мотивація навчання, суб'єктивний контроль, акцентуації особистості.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої держави існують актуальні труднощі, пов'язані з мотивацією студентів щодо здобуття знань, умінь та навичок, які надають освітні заклади в процесі навчання. Як відомо, основною метою професійної освіти є підготовка компетентного спеціаліста відповідного рівня та профіля, який може конкурувати на сучасному ринку праці. Домінування активної мотивації до набуття знань та практичних професійних навичок визначає майбутню успішність праці студента в галузі обраної професії, робить молоду людину ефективним працівником, спеціалістом, професіоналом, який прагне не тільки до професійного, але й до особистісного розвитку. Саме тому заохочення до навчання постає основним питанням під час здобуття вищої освіти.

У процесі навчання, під час вирішення пізнавальних завдань у студентів може домінувати мотивація престижності обраної професії, мотивація успіху, самоствердження (швидше і краще за всіх впоратися із завданням), а може – мотивація самої діяльності (цікаво). Особливу роль для виникнення мотивації відіграє пробудження цікавості до обраної професії, галузі її дослідження. Відповідальність за мотивацію студентів до навчання і її підвищення лежить не тільки на викладачах і сім'ї, а й суспільстві загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психолого-педагогічній теорії і практиці над проблемою мотиву, мотивації навчання працювало багато вчених, серед яких: Є. Шпрангер, Д. Голланд, М. Цукерман, Ф. Хоппе, В. Гарбузов, Л. Столяренко, А. Єрмолаєв, Є. Ільїн, Н. Ігнат'єва, В. Семиченко, М. Савчин, В. Юркевич, В. Аванесов, Ю. Орлов, Е. Залюбовська, Я. Васильєв, М. Кубишкіна, А. Реан, Т. Ільїна, В. Якунін та ін.

Отже, дослідження особистісних чинників розвитку мотивації студентів може допомогти виявити актуальну проблему – відсутність бажання вчитися.

Мета статті – визначити особистісні чинники розвитку мотивації до навчання студентів-психологів.

У розгляді мотиваційної сфери студентів-психологів нами використані такі **методи дослідження:** аналіз літератури з досліджуваної проблеми; тестування за такими методиками, як: тест УСК, визначення мотивації навчання у виші Т. Ільїної, опитувальник К. Леонгарда.

У дослідженні брали участь 36 студентів 3 курсу, що навчаються за спеціальністю «Практична психологія» на базі Української інженерно-педагогічної академії.

Виклад основного матеріалу. На першому етапі нами виконано аналіз показників мотивації навчання у виші за методикою Т. Ільїної. У таблиці та на рисунку проілюстровано рівень вираженості таких показників:

- «здобуття знань» (прагнення до засвоєння знань, допитливість);
- «оволодіння професією» (прагнення оволодіти професійними знаннями і сформулювати професійно важливі якості);
- «отримання диплому» (прагнення отримати диплом за формального засвоєння знань, прагнення до пошуку обхідних шляхів для складання іспитів і заліків).

За результатами, які представлені на рис. 1, можна сказати, що 70% студентів-психологів мотивацією до навчання є здобуття знань, у 20% студентів – оволодіння професією, у 10% – отримання диплома. Це свідчить про те, що для більшості студентів основною мотивацією до навчання у

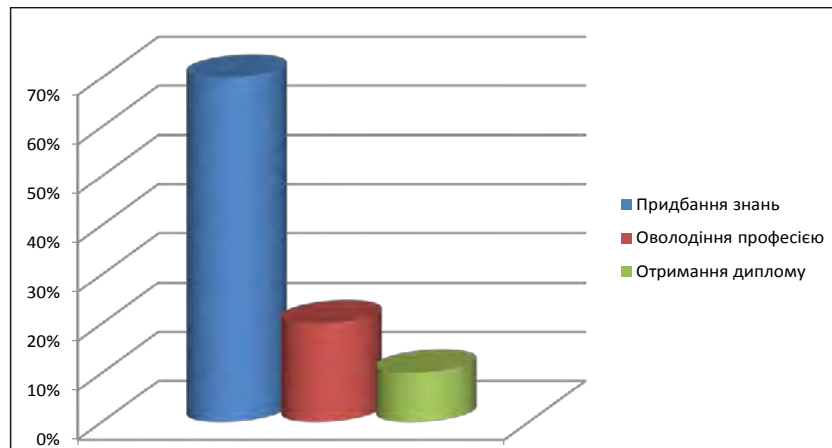

Рис. 1. Показники мотивації навчання у ЗВО:
здобуття знань – 70%, оволодіння професією – 20%, отримання диплома – 10%

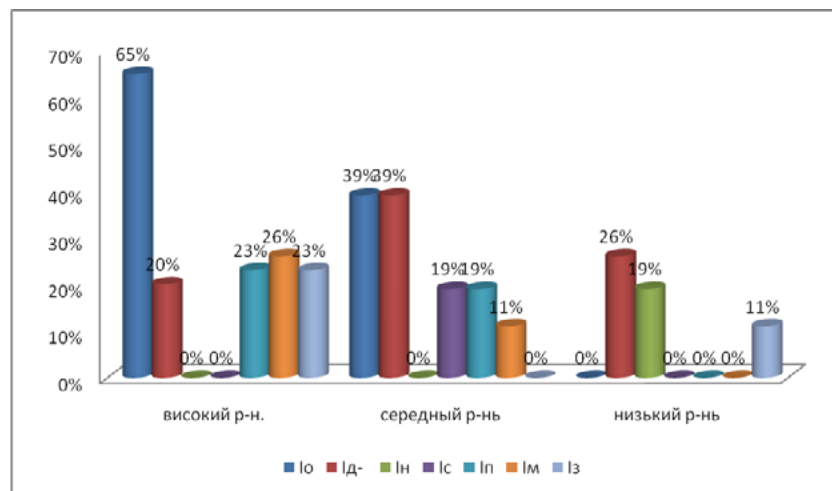

Рис. 2. Показники рівня суб'єктивного контролю:

Io	Id	In	Ic	Ip	Im	Iz
<i>B.</i> 65%	<i>B.</i> 20%	<i>B.</i> 0%	<i>B.</i> 0%	<i>B.</i> 23%	<i>B.</i> 26%	<i>B.</i> 23%
<i>C.</i> 39%	<i>C.</i> 39%	<i>C.</i> 0%	<i>C.</i> 19%	<i>C.</i> 19%	<i>C.</i> 11%	<i>C.</i> 0%
<i>H.</i> 0%	<i>H.</i> 26%	<i>H.</i> 19%	<i>H.</i> 0%	<i>H.</i> 0%	<i>H.</i> 0%	<i>H.</i> 11%

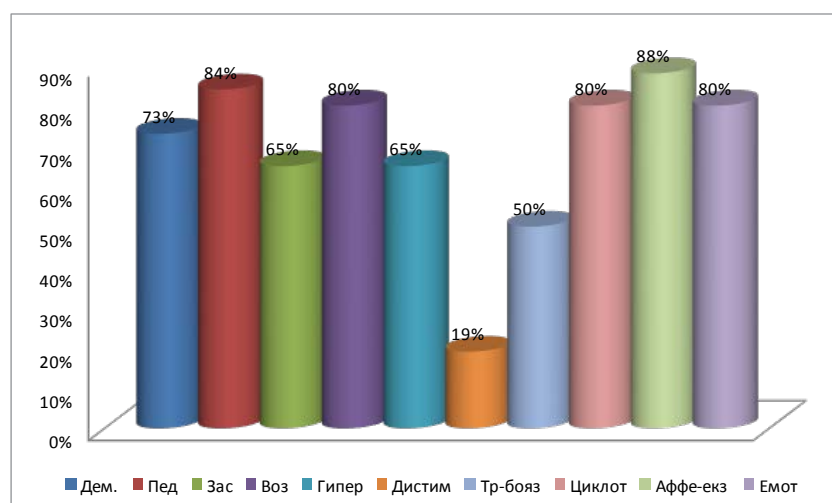

Рис. 3. Показники акцентуацій характеру студентів-психологів:
демонстративність – 73%, педантичність – 84%, ригідність – 65%,
збудженість – 80%, гіпертин. – 65%, дистимн. – 19%, тр.-бояз. – 50%,
циклотимн. – 80%, аф.-екз. – 88%, емот. – 80%

вищі є зацікавлення та прагнення до нових знань. Отримання диплома за формального засвоєння знань цікавить лише 10% досліджуваних.

На другому етапі дослідження проведено тест УСК із метою визначення рівня суб'єктивного контролю студентів-психологів.

За результатами дослідження, які показані на рис. 2, можна зазначити високий показник (65%) за шкалою загальної інтернальності. Ці показники відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Студенти з високими показниками загальної інтернальності схильні вважати, що більшість важливих подій в їхньому житті були результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати, отже, беруть на себе відповідальність за своє життя загалом.

На третьому етапі проведено дослідження за опитувальником К. Леонгарда з метою визначення рівня розвитку акцентуованих рис характеру студентів-психологів. За допомогою цієї методики визначено вираженість 10 типів акцентуацій особистості.

На рис. 3 проілюстровано, що найвищі показники в досліджуваних студентів виявлено за екзальтованим типом акцентуації, а саме 88%. Якщо говорити про особливості прояву цього типу акцентуації, то можемо підкреслити, що яскраві риси цього типу – здатність захоплюватися, а також усміхненість, відчуття щастя, радості, насолоди. Ці почуття можуть виникати із чинників, які в інших не викликають великого підйому, такі студенти легко приходять у захват від радісних подій, впадають у відчай від сумних. Їм властиві висока контактність, балакучість, влюбливість. Такі студенти часто сперечаються, але не доводять справи до відкритих конфліктів. Вони прив'язані до друзів і близьких, альтруїстичні, співчутливі, мають гарний смак, проявляють яскравість і щирість почуттів. Можуть бути панікерами, схильні до миттєвих настроїв, поривчасті, легко переходять від стану захоплення до стану печалі, мають лабільну психіку. Що стосується професійно важливих якостей практичного психолога, то варто зазначити, що високі показники з екзальтованості можуть бути небажаним характерологічним проявом.

Показники вираженості акцентуацій показують, що найнижчий відсоток у досліджуваних студентів виявлено за дистимічним типом акцентуації, а саме 19%. З досліджуваної вибірки такі показники не є значущими і не можуть визначати особливості поведінки майбутніх психологів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження й отриманих результатів можемо зробити такі висновки:

1. У більшості досліджуваних переважає мотив «здобуття знань» (70%). Цих студентів можна охарактеризувати як людей, що прагнуть здобути знання, стати професіоналами, добре розуміти те, що вони роблять і не зупиняться на здобутому рівні знань, прагнуть до особистісного росту.

2. Більшості студентів притаманний високий рівень суб'єктивного контролю (65%), у них переважає шкала інтернальності в області міжособистісних відносин (Im) – 26%, де високий показник свідчить про те, що людина відчуває в собі сили контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію тощо.

3. Студентам-психологам притаманний такий тип акцентуації, як афективно-екзальтований (88%), який характеризується легкістю переходу від стану захоплення до стану печалі. На другому місці – показники педантичності, емотивності, некерованості та циклотимності. Вираженість інших типів значно менше. Аналіз отриманих даних з акцентуацій характеру може свідчити про емоційну лабільність та деяку невірноваженість характеру майбутніх психологів, їхню чутливість та схильність до бурних проявів емоцій.

З метою поліпшення формування мотиваційної сфери студентів треба сказати також о деяких рекомендаціях щодо розвитку мотивації до навчання. До таких рекомендацій належить арсенал методів щодо організації та здійснення навчальної діяльності студентів. До таких методів належать словесні наочні і практичні методи, репродуктивні і пошукові методи, методи самостійної навчальної роботи. Перелічимо деякі:

1) розповідь, лекція, бесіда, які дозволяють роз'яснювати студентам значущість навчання як у громадському, так і в особистісному плані, для активізації інтересу до здобуття бажаної професії, для активного громадського і культурного життя в суспільстві;

2) виклад пізнавальної та навчальної інформації, застосовуючи наочну форму подачі матеріалу. Загальновідомо, що наочність має стимулюючий вплив на розвиток уважності до навчального матеріалу, збуджує нові сили, що дозволяють подолати стомлюваність у процесі навчання;

3) цінний стимулюючий вплив на розвиток мотивації студентів мають проблемно-пошукові методи викладання навчального матеріалу коли проблеми перебувають у зоні реальних навчальних можливостей студентів, тобто доступні для самостійного вирішення;

4) проведення тренінгів для підвищення мотивації до навчання є необхідним компонентом навчально-практичної роботи викладачів.

Література:

1. Зайцева О. Теоретичне обґрунтування змістової моделі мотиваційних чинників метакогнітивної активності студентів та методи їх вивчення. *Харківський осінній марафон психотехнологій* : матеріали Науково-практичної конференції, м. Харків, 28 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 174–176.
2. Ильин Е. Мотивация и мотивы : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 512 с.
3. Колчигіна А. Ціннісна перевага мотивів успіху студентів-психологів з різним ступенем потреби в досягненні. *Науковий огляд*. 2016. № 10 (31). С. 126–134.
4. Сапельнікова Т., Лисенко К. Дослідження професійно важливих якостей особистості студентів спеціальності «Практична психологія» у контексті формування професійної спрямованості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». Вип. 3. Т. 1. Херсон. 2016. С. 53–57.
5. Сапельнікова Т., Діуліна В. Психологічні особливості дослідження стресостійкості студентів-психологів перших та других курсів УІПА. *Матеріали 12 Міжнародної науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології*. С. 61–62.

Сапельнікова Т. С., Щербунова Ю. А. Исследование личностных факторов развития учебной мотивации студентов-психологов

В статье рассматриваются исследования личностных факторов развития мотивации студентов, которые стали актуальными на сегодняшний день. Проведено исследование мотивации обучения в вузе в соотношении с уровнем субъективного контроля и уровнем развития акцентуаций характера студентов-психологов. Предложены рекомендации по улучшению формирования мотивационной сферы студентов.

Ключевые слова: *мотивация, мотивация обучения, субъективный контроль, акцентуации личности.*

Sapielnikova T. S., Shcherbunova Yu. O. Investigation of personal factors of development of students-psychologists educational motivation

The article deals with the study of personal factors for the development of students' motivation, which became relevant to the present day. Studies have been conducted on the motivation of studying at the university in relation to the level of subjective control and the level of development of accentuations of the nature of students-psychologists. Recommendations for improving the formation of student' motivational sphere were suggested.

Key words: *motivation, motivation of teaching, subjective control, personality accentuation.*

УДК 159.9

Е. Т. Соломка

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

А. Т. Бойко

кандидат педагогічних наук,
директор
Мукачівський навчально-виховний комплекс
«Загальноосвітня школа I–III ступенів – дошкільний навчальний заклад» № 6

А. Б. Хлопек

начальник
Дрогобицька філія ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»

О. М. Іваць

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри менеджменту та інноваційного розвитку освіти
Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПЕДАГОГА

У статті розглядаються психологічні та соціальні особливості особистісної самореалізації педагога. В сучасних умовах суспільної трансформації особливо актуальними є самореалізація педагога, його власні зусилля, спрямовані на самовдосконалення, саморозвиток, самоактуалізацію. Треба зазначити, що питання самореалізації вчителя залишається актуальним завжди, насамперед це пов'язано зі зміною поколінь, кожне наступне приносить певні зміни у суспільстві, ці зміни торкаються політики, моралі, релігії, економіки, моди, системи цінностей і т.п.

На педагогічних працівників покладено функцію відтворення та збагачення інтелектуального і професійного потенціалів держави. Саме до цієї категорії працівників висувається вимога органічно поєднувати можливості системи післядипломної освіти з постійним саморозвитком.

Виникнення особистісних деформацій призводить до суттєвого зниження якості професійної діяльності, отже, це потрібно враховувати у фаховому зростанні педагогічних працівників. Кожний педагог у своїй роботі повинен пам'ятати про тенденції до вищезазначених деформацій. Так, очевидною стає важливість високого рівня самосвідомості та рефлексії педагога.

Самореалізація є складним поняттям, для вивчення якого дослідники виокремлюють окремі складники – структурні компоненти. Їхня кількість, ієрархія та взаємозалежність бувають різними.

Ключові слова: самореалізація, професійна самореалізація, особистісна самореалізація педагога, самоствердження, самовдосконалення, саморозвиток, самоактуалізація.

Постановка проблеми. Сучасна освітня парадигма зазнає змін, які вимагають певного переосмислення всього позитивного досвіду, накопиченого радянською, українською та сучасною педагогічною школою. Відповідно, необхідні дослідження, присвячені проблемі удосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя, що мають бути представлені в контексті формування передумов успішної педагогічної самореалізації як основи, що визначає професійну компетентність спеціаліста.

Актуальність дослідження полягає в тому, що важливою є теза про те, що характерними рисами особистості педагога, які сприяють його самореалізації, є: невимушеність поведінки, позитивний образ «Я», здатність відчувати радість і задово-

лення навіть від найпростіших проявів життя, позитивне або хоча б неупереджене ставлення до нового, неочікуваного, таємничого, а також наявність почуття гумору.

Аналіз публікацій та досліджень. Питання формування шляхів самореалізації майбутнього педагога розглядається в педагогічній літературі у зв'язку з вирішенням суміжних питань, наприклад: гуманізація навчально-виховного процесу вищої школи (М. Євтух, Н. Крилова, І. Смолюк, Р. Скульський); формування особистості майбутнього педагога під час фахової підготовки у вищій школі (І. Зязюн, Н. Кузьміна, О. Мороз, В. Сластьонін, В. Тамарін, Є. Шиянов, О. Щербаків); формування професійно-педагогічної культури майбутніх учителів (В. Гриньова,

В. Зелюк, І. Ісаєв, Т. Левашова, Л. Нечепоренко). У працях О. Бондаревської, Г. Ващенко, О. Вишневецького, П. Ігнатенка, Б. Лихачова та інших знаходимо педагогічний підхід до визначення цінностей самореалізації майбутнього педагога. Окремим питанням формування цінностей самореалізації майбутнього педагога присвячені праці В. Кузнецової, Л. Настенко, І. Слоневської, В. Сластьоніна і Г. Чижакова. Вони здійснили дослідження проблеми цінностей вчителя в контексті педагогічної аксіології.

Мета статті – вивчення теоретико-методологічних аспектів проблеми самореалізації вчителів початківців.

Виклад основного матеріалу. Термін «самореалізація» (self-realisation) вперше був наведений у «Словнику з філософії та психології», виданому в 1902 році. Найчастіше поняття «самореалізація» інтерпретується як «реалізація власного потенціалу»

Надалі інтерес до проблеми самореалізації особистості зростає як у вітчизняній, так і зарубіжній психології. Посилення уваги до цієї проблеми пов'язане з розумінням її визначальної ролі у розвитку особистості, пред'явленням більш високих вимог до таких якостей людини, як здатність до саморозвитку та самовдосконалення, що продиктовано соціально-економічними умовами, загостренням конкурентоздатності на професійному ринку праці. Зростаючий інтерес вітчизняної науки до самореалізації особистості можна простежити у збільшенні числа досліджень і публікацій з боку таких дослідників, як Б.Г. Ананьєва, О.С. Балик, О.Є. Вахромова, Е.В. Галажінська, М.С. Іванов, А.А. Ідін, А.М. Кириченко, В.Є. Клочко, Л. Н. Коган, Л.А. Коростильова, С.І. Кудінова, Л.В. Рябова, Л.А. Цирева, В.І. Чернов, М.С. Ясницький та ін.

У психологічному словнику-довіднику за редакцією П.П. Горностая та Т.М. Титаренко вказується, що самореалізація (походить від лат. self-realisation) означає: 1) здатність людини об'єктивувати багатство свого внутрішнього світу в будь-якій формі діяльності (праця, гра, пізнання, спілкування тощо); 2) процес здійснення (перетворення) здібностей і особистих потенцій (планів, установок тощо), в іншій людині; 3) прагнення розвивати сильні сторони своєї особистості [5].

Далі автори довідника вказують, що пошук наукового пояснення прагнення людини до психологічного вдосконалення себе та свого життя призвів до появи численних термінів, що за своєю суттю подібні до терміну «самореалізація», зокрема такі як «інтенція» (Ш. Бюлер), «індивідуалізація» (К. Юнг), «самоактуалізація» (А. Маслоу) та інші.

Зміст терміну «самореалізація» дуже близький до терміну «самоактуалізація», зокрема, в аспекті, що стосується саморозвитку, розкриття латентних

потенцій особистості. Адже не кожна людина, яка має потребу в «самоактуалізації», здатна втілити її в життя. За таких умов можна стверджувати, що в неї за наявності потреби у «самоактуалізації» відсутня потенційна здатність її реалізації [5; 9].

Про виняткову роль вчителя було відомо мислителям усіх часів. На цю тему існує безліч творів з самої сивої давнини, але, на жаль, сьогодні про це забувають навіть самі вчителі: багато з них не задумуються про своє високе покликання і виконують свою роботу «механічно», без душі. Звинувачувати лише їх у цьому не можливо, у них були свої вчителі, які свого часу не змогли належним чином виховати і навчити. Ось чому нині особливо актуальним є самореалізація педагога, його власні зусилля, спрямовані на самовдосконалення, саморозвиток, самоактуалізацію. Треба відмітити, що питання самореалізації вчителя залишається актуальним завжди. Насамперед це пов'язано зі зміною поколінь, адже кожне наступне покоління приносить певні зміни у суспільстві, а ці зміни торкаються політики, моралі, релігії, економіки, моди, системи цінностей тощо. Вчитель має «йти в ногу» зі змінами, орієнтуватися в них, осмислено доносити своїм підопічним, і водночас, спираючись на загальнолюдську систему цінностей, наголошувати на тому, що насправді сприятиме їхньому розвитку як особистостей. Нині, у вік шаленого прискорення потоку та збільшення об'єму інформації, здатність трансформувати її у виховних та навчальних цілях, виокремлювати головне і другорядне є особливо цінною і необхідною. Ще Конфуцій писав: «Хто осягає нове, плекаючи старе, той може бути вчителем», тут йдеться про універсальні, характерні для вчителя особистісні властивості.

На педагогічних працівників покладено функцію відтворення та збагачення інтелектуального і професійного потенціалів держави. Саме до цієї категорії працівників висувається вимога органічно поєднувати можливості системи післядипломної освіти з постійним саморозвитком.

Слід зазначити, що педагогічна діяльність призводить до суттєвих особистісних деформацій, найпоширенішими з них є наступні:

– фіксація й загострення саме тих схильностей, які в процесі професійної підготовки виявилися лише як тенденції, тобто посилення акцентуацій характеру. Надалі вони можуть закріпитися, що може суттєвим чином впливати на взаємодію з учнями, світосприйняття самого вчителя та його ставлення до себе та інших;

– зміна структури визначення мети: локальна, проміжна мета починає переважати над довготривалою, з'являється предметоцентрична орієнтація. Головним у діяльності педагога стає викладання предмета, при цьому він враховує досягнення учнів в опануванні його змісту лише

на поточний момент, не контролюючи навчальні надбання школярів через певний час;

– своєрідна девальвація методологічних і загальнотеоретичних знань, переважання прагматичних настанов. Педагог часто просто не розуміє, навщо йому загальнотеоретичні знання, в чому вони можуть йому допомогти, тому переносить їх у свою педагогічну практику, не трансформуючи їх відповідно до вимог практики через невміння побудувати на їхній основі власну стратегію і тактику. Звідси прагнення отримати готові «рецепти» педагогічної діяльності, очікування методичної допомоги від інших;

– поява «комплексу загрози авторитету», сприйняття дії інших вчителів як таких, що спрямовані проти його особистості та професійної компетентності, містять невизнання його особистісної та професійної компетентності;

– ригідність сприйняття, мислення й мови, мовні штампи, експресивні засоби самовираження;

– відчуття певної самодостатності, припинення професійного й особистісного зростання, переконаність, у тому що наявний рівень забезпечує всі професійні потреби;

– закріплення й актуалізація недоцільних систем психологічного захисту, який з'являється автоматично, навіть якщо ситуація цього не потребує;

– емоційне «вигорання» як стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, яке супроводжується деперсоналізацією (цинізмом, негативним ставленням до педагогічної праці загалом, негуманним ставленням до учнів тощо), емоційними змінами (почуттям емоційної спустошеності, втоми), редукцією професійних досягнень (виникненням почуття некомпетентності в професійній сфері);

– високий рівень тривожності з тенденцією до зростання, що спричинює потребу в пошуку безпеки, що призводить до педагогічного консерватизму, нездатності сприймати нові думки, прагнення доводити свою правоту, відстоювати правильність свого бачення і рішення проблем.

Виникнення особистісних деформацій призводить до суттєвого зниження якості професійної діяльності, отже, це потрібно враховувати у фаховому зростанні педагогічних працівників.

Кожний педагог у своїй роботі повинен пам'ятати про тенденції до вищезазначених деформацій. Так, очевидно стає важливість високого рівня самосвідомості та рефлексії педагога.

Ще однією характерною особливістю самореалізації вчителя, особливо початкової та середньої школи, є так би мовити певна її недооціненість, інколи неадекватна оцінка. Скажімо, вчитель намагається підвищити ефективність викладання, застосовує різні технології, слідує за новими дидактичними розробками, вивчає їх ефективність, використовує всілякі методи не зупиняється

на досягнутому. Хто зможе повною мірою оцінити його зусилля, віддати належне старанням вчителя? Учні? Можливо, але, це станеться нескоро, напевно, через багато років. Колеги? Вони можуть, скоріше, опосередковано судити про роботу педагога, насамперед спостерігаючи успішність учнів. Така ситуація наглядно демонструє нам важливість таких особистісних характеристик, як любов до професії, душевна доброта, емпатія, проникливість, здатність сприймати учнів такими, які вони є, і найголовніше – любов до учнів. Наведемо тут лише одну цитату Л.Н. Толстого «Якщо вчитель має тільки любов до справи, він буде хороший вчитель. Якщо вчитель має тільки любов до учня, як батько, мати, – він буде краще того вчителя, який прочитав усі книжки, але не має любові ні до справи, ні до учнів. Якщо вчитель поєднує в собі любов до справи і до учнів, він досконалий учитель».

З вищесказаного можна зробити висновок, що педагог насамперед має відчувати покликання до справи, яке наділяє його внутрішніми стимулами, мотивує до справи, формує педагогічну спрямованість. Саморозвиток, самоактуалізація за даних умов проходять природніше, без зайвого внутрішнього напруження.

Поняття професійної педагогічної самореалізації обговорюється багатьма науковцями та дослідниками. Про особливості педагогічної самореалізації ми вже згадували вище, далі розглянемо, як даний феномен визначають представники різних методологічних напрямів.

Так, І.П. Краснощок [13] у своїй праці визначає особистісну самореалізацію майбутнього вчителя як складний психосоціальний механізм, за допомогою якого він реалізує прагнення до цілеспрямованої взаємодії з соціальним середовищем, з найближчим безпосереднім оточенням.

О.В. Кулешова [14], з'ясовуючи психологічні особливості особистісної самореалізації викладача, стверджує, що вона є складним суперечливим процесом, запорукою успішності якої постають не тільки і не стільки освоєння службової інформації, правил, нормативних рекомендацій та інструкцій, скільки рефлексивна соціально-психологічна та світоглядна позиція, усвідомлення взаємозв'язку явищ соціальної реальності та процесів соціальної взаємодії, «звичка» до рефлексії й прагнення до професійно-творчої реалізації соціальної, культурної й індивідуальної природи свого «Я».

Н.А. Сегеда, вивчаючи організаційно-педагогічну систему підготовки майбутнього вчителя до професійної самореалізації в умовах вищої музично-педагогічної освіти [17], зазначає, що сутність професійної самореалізації вчителя концентрується в його професійній індивідуальності та визначається як усвідомлена, цілеспрямована об'єктивація індивідуального професійно-педагогічного потенціалу вчителя в педагогічному про-

цесі співтворчості з учнями. Результатом зазначеного процесу є особистісний розвиток його учасників.

М.І. Ситнікова [19] визначає професійно-педагогічну самореалізацію як індивідуальний процес і результат цілеспрямованого, усвідомленого здійснення внутрішніх можливостей розвитку Я-професійного в педагогічній діяльності за рахунок рефлексивно-творчих зусиль в умовах вільної, діалогічної взаємодії викладача з культурно-освітнім середовищем ВНЗ.

Таким чином, аналізуючи різноманітні інтерпретації поняття «самореалізації педагога», які мають місце в сучасній науці, слід зазначити, що дослідники трактують його дещо узагальнено, не враховуючи специфіки сучасної системи освіти.

Нині у процесі самореалізації особливо важливою для вчителя є «здатність не стояти на місці», слідкувати за змінами, вміти орієнтуватися і застосовувати корисні нововведення, вміння змінювати свою діяльність, пристосовувати її відповідно до вимог. Поділяючи думку Л.О. Коростильової щодо визначення самореалізації особистості [12], погоджуємося, що самореалізація викладача є процесом розкриття і зростання його можливостей, реалізації його індивідуальності за допомогою власних зусиль в умовах взаємодії з учасниками навчально-виховного процесу з метою становлення особистості майбутнього фахівця й подальшого особистісного та професійного розвитку.

Самореалізація є складним поняттям, для його вивчення дослідники виокремлюють окремі складники – структурні компоненти, їх кількість, ієрархія та взаємозалежність бувають різними. Так, наприклад, С.І. Кудінов вважає вихідним компонентом психологічної структури самореалізації особистості настановчо-цільовий компонент, в якому інтегруються конкретні цілі, настанови, прагнення, загальна програма інструментально-сислового забезпечення, реалізація того або іншого ставлення в конкретних умовах поведінки й діяльності.

Мотиваційно-сисловий аспект цієї системи містить когнітивні, мотиваційні та організаційні характеристики. Він здійснює селекцію і визначає пріоритет тих або інших смислів, предметних ставлень і спонук, глибину і точність когнітивних значень і їхню роль у поведженні суб'єкта (креативність-консервативність), вибір домінуючих спонукань, орієнтованих на інших людей (соціоцентричність) або на себе (егоцентричність). Визначення пріоритетної зони й ефективність самореалізації особистості відповідно до поставленої мети та передбачуваних результатів у різних сферах життєдіяльності: предметно-діяльнісної, соціально-комунікативної або суб'єктно-особистісної, конструктивність або деструктивність.

Інструментально-стильова підсистема – це єдність динамічних, емоційних і організаційних змінних, більшість з яких характеризується біполярними, внутрішньо протилежними ознаками. У зв'язку з цим ця підсистема самореалізації має достатньо чітко окреслені полюси, основна роль яких полягає у забезпеченні регулятивно-енергетичної функції самореалізації. Навіть більше, на його думку, між зазначеними підсистемами цього психологічного утворення існують специфічні зв'язки і взаємовідносини, зумовлені індивідуальними особливостями самореалізації індивіда.

З точки зору Ж.В. Воронцової [3] самореалізація особистості складається із таких процесів, як самоактуалізація (усвідомлене визначення індивідом мети життєдіяльності), самопізнання (самоспостереження, самоаналіз, самооцінка та самоконтроль), саморозвиток як самостійне накопичення теоретично-практичного досвіду (самоосвіта) і формування нових особистісних якостей (самовиховання).

В.А. Гупаловська [6], вивчаючи гендерні особливості професійної самореалізації, пропонує структурно-функціональну модель процесу самореалізації особистості з виокремленням у ній таких трьох етапів:

1-й етап – процес кристалізації особистісної сутності індивіда: а) вирішення наявних внутрішньоособистісних суперечностей, самовизначення; б) актуалізація сутнісних потреб; в) самопізнання, формування самосвідомості; г) актуалізація потенціалу особистості;

2-й етап – розгортання внутрішньої сутності особистості: а) формування мотивації та стратегії саморозвитку, самовдосконалення; б) самоуправління, саморегуляція у процесі діяльності;

3-й етап – опредметнення сутнісних сил особистості: а) самоздійснення, реалізація особистісного потенціалу, формування предметно значущого внеску, досягнення результату; б) подальша творча діяльність, досягнення свободи та автономії.

При цьому дослідниця зазначає, що вищевказані процеси не завжди проходять чітко у вказаній послідовності, відбуваються часто одночасно, паралельно, взаємно доповнюють один одного.

І.І. Краснощок [13], ґрунтуючись на моделі особистості, розробленій О.Г. Ковальовим, виділяє такі три компоненти структури діяльності особистості, яка самореалізується: мотиваційний – наявність мотивів і особистісних потенціалів, інтересів, бажань, захоплень, схильностей; рефлексивний – самосвідомість, «образ Я» і здатність до самовизначення (суб'єкт, яким він є насправді; суб'єкт, яким він бачить себе самого; суб'єкт, яким його бачать інші; взаємне відображення суб'єктів); операційний – система вправ, спрямованих на вироблення вмінь постійно здійснювати самопізнання й творчу діяльність, спря-

мовану на самореалізацію й задоволення потреб в саморозкритті, самопізнанні, самовдосконаленні, самовираженні, самореалізації.

На основі активності можна виділити зовнішній і внутрішній боки процесу самореалізації. Зовнішній бік містить зовнішню активність людини (акти самодіяльності і творчості), внутрішній – охоплює внутрішньоособистісну активність (ціле- і смислоутворення).

Л.Р. Шафігуліна у своєму дослідженні [21] виділяє такі компоненти професійної самоактуалізації особистості молодого вчителя: ціннісно-мотиваційний (усвідомлення ролі самоактуалізації в професійному становленні вчителя, пріоритет загальнолюдських, гуманістичних цінностей у педагогічній діяльності), гностичний (уявлення про сутнісні характеристики поняття «самоактуалізація», знання способів і засобів, що стимулюють самоактуалізацію особистості, активне прагнення до саморозвитку в професійній діяльності), рефлексія (інтерес до себе і професії, емоційна стійкість, спрямованість на усвідомлення свого «Я», самоаналіз власної діяльності) і креативний (ініціативність, здатність до перетворення дійсності, спрямованість на реалізацію творчих імпульсів у професійній діяльності, формування і розвиток індивідуального стилю діяльності) компоненти (при цьому пріоритетним, на її думку, є ціннісно-мотиваційний компонент).

Усі вищезазначені роботи дають нам уявлення про різнобічність та широту досліджень на тему самореалізації. Різні вчені виділяють окремі структурні компоненти самореалізації, посилюючи акценти на окремих з них, відповідно до своїх поглядів щодо їх вагомості та значимості. У нашому дослідженні ми виокремлюємо структуру самореалізації вчителя як таку, що складається з наступних компонентів: рефлексивно-когнітивний, емоційно-вольовий, мотиваційно-поведінковий та морально-ціннісний. Виокремлення саме таких структур, на нашу думку, є доцільним та зручним для змістовного аналізу самореалізації. Нагадаємо, що процес самореалізації, звичайно, не може розглядатися як сума окремих її складників, таке розчленування є умовним. Подібний прийом використовується у психології для пояснення складних психологічних явищ, феноменів, для глибокого та всебічного вивчення предмета дослідження. Самореалізація є процесом і результатом взаєморозвитку та взаємодетермінації всіх її складників, кількісні або якісні зміни будь-якого елементу можуть спричинювати зміни інших, бо ж навіть особистості в цілому. Дамо характеристику кожного окремого компоненту та спробуємо визначити його місце і роль в загальній системі самореалізації.

Самореалізація, як і будь-який усвідомлюваний прояв людської активності, починається

з думки, мисленнєва діяльність передуює вчинкам. Поведінка і діяльність взагалі є результатом внутрішніх когнітивних процесів, їх наслідком. Це є одним з положень загального принципу детермінізму у психології. Когнітивність (лат. *cognitio*, «пізнання, вивчення, усвідомлення») – здатність до розумового сприйняття і переробки інформації. Когнітивні процеси, їх ще називають пізнавальними – це система психічних функцій, що забезпечують відображення, пізнання суб'єктом явищ об'єктивного світу, тобто природного та соціального середовища. Когнітивні процеси утворюють єдиний ансамбль психічних функцій, в структурі якого одні функції можуть відігравати провідну, інші – допоміжну роль (Б.Ф. Ломов). Це визначається характером розв'язуваних суб'єктом завдань – мнемічних, розумових або перцептивних, однак рішення будь-якого навчального або професійного завдання неодмінно вимагає більш менш активної участі всіх пізнавальних функцій [5].

Когніції – мисленнєві процеси, визначають ті об'єкти, на які спрямовується активність людини, а значить таким об'єктом може виступати і сама людина. Перед тим, як зробити черговий крок на шляху до самореалізації, його необхідно осмислити, продумати, усвідомити, тут ми підходимо до ще одного фундаментального принципу психології – принципу єдності свідомості та діяльності [11]. Самореалізація педагога можлива лише через усвідомлення необхідності певних дій, направлених передусім на власну особу, отже, свідомість педагога є внутрішнім планом його зовнішньої активності.

Продовжуючи тему мислення та його видимих результатів, хотілося б згадати цікаву думку сучасних (і не тільки сучасних) науковців, філософів і видатних письменників про матеріальність думки [18; 20]. Згідно з цією теорією наші свідомі і навіть підсвідомі думки, прагнення, очікування, бажання втілюються у реальність, інакше кажучи матеріалізуються. Це зайвий раз підкреслює важливість когнітивної сфери у процесі самореалізації та професійного зростання.

Когнітивно-рефлексивний компонент включає рефлексію (лат. -роздум про свій внутрішній стан) – повернення назад, тобто здатність людини неодноразово звертатися до початку своїх дій, думок, уміння стати в позицію стороннього спостерігача, розмірковувати над тим, що ти робиш, як пізнаєш, у тому числі і самого себе. Іншими словами, це механізм подвоєного, дзеркального відображення суб'єктів. Цими суб'єктами можуть бути як люди, так і різні «Я»: «Я»-що пізнає і «Я»-пізнане, «Я», що спостерігає одночасно за «Я»-що пізнає і «Я»-пізнаним. Художня література, поезія містять різноманітні зразки рефлексій, коли герої думають за інших або розмірковують про самого себе.

Рефлексія – це педагогічна проблема, шляхи розв'язання якої полягають у формуванні потреб

і мотивів самопізнання, у навчанні людини способам самопізнання; у розвитку в неї здатності до ідентифікації, здатності підвищувати рівень самоповаги, самохвалення, долати страхи тощо. Найефективнішим є виховання у себе здатності до самопізнання – коли особистість самостійно ставить перед собою мету й завдання і своєю власною працею досягає її.

Необхідність у самопізнанні виникає, коли вчитель виявляє дисбаланс між своєю працею і її результатом. Наприклад, погана успішність учнів спонукає вчителя замислитися над тим, що саме в його діях, поведінці, методиці викладання призводить до незадовільних результатів. Вивчення себе, виявлення причин дисбалансу дає можливість педагогу усунути недоліки у роботі, відновити рівновагу між собою і оточуючими, ліквідувати негативні емоції, переживання, що викликали дисбаланс. Педагог має пізнавати себе для того, щоб істотно поліпшити свою діяльність, зрости як особистість, досягти у своїй праці більш значущих результатів, а отже, розвиватись.

Об'єднуючи емоційну сферу та вольові характеристики, ми виокремили загальну емоційно-вольову підструктуру. Можливо, на перший погляд таке об'єднання здається не зовсім доречним, але спираючись на концепції особистості [10; 16] деяких відомих авторів, погоджуємося з тим, що доросла, гармонійно розвинена і сильна особистість цілком і повністю здатна регулювати і контролювати свою емоційно-почуттєву сферу, тобто керувати нею силою волі. Передусім це важливо стосовно негативних емоційних переживань, які з певною частотою виникають у педагогічній діяльності і залежно від об'єктивних обставин та суб'єктивних характеристик можуть вносити дезорієнтуючі й дезорганізуючі моменти в педагогічну діяльність. Але, як стверджує відомий спеціаліст з міжособистісної взаємодії, один з засновників нейролінгвістичного програмування Ф. П'юселік, те, які емоції людина переживає, залежить від неї самої. Людям, які не мають ніякої психологічної освіти, таке твердження часто здається абсурдним. Як людина може не гніватися, якщо її злять, і не сміятися, якщо її смішать? Виявляється що може, і як стверджують дослідники, така емоційна регуляція буде не просто ігноруванням зовнішніх обставин і чинників, або загнаністю переживань в середину з подальшим зростанням внутрішньої напруги. Йдеться про досконалу емоційну регуляцію, де, з одного боку, зберігається об'єктивне розуміння ситуацій, що виникають, а з іншого – вольова регуляція є оптимальною. Але, як було зазначено вище, така емоційна регуляція підвладна людині тільки після тривалої роботи з тренером, наставником, а також роботи над собою, яка включає самонауочіння, саморегуляцію, самовиховання. З аналізу відповідної літератури ми

знаємо, що вищезазначена регуляція емоційної сфери досягається різними шляхами. Це можуть бути спеціальні тренінги із засвоєнням відповідних технік і технологій, або ж це можуть бути виховні впливи із застосуванням сугестивних та маєвтичних методик, можливі й інші методи або ж їх комбінування але зазвичай початкові етапи завжди складні для непідготовленої людини і вимагають значних затрат психологічних ресурсів. Емоційно-вольова регуляція може і має бути сформована.

Наступний складник у структурі самореалізації – це мотиваційно-поведінковий компонент. Біхевіористи правильно розуміли головну сутність людської поведінки, роль і місце в ній стимулювання. Переконали підтвердження дало життя: застосовуючи принципи біхевіоризму, безліч американських вчителів розширили свої педагогічні можливості, а багато добилися видатних результатів. В основі біхевіористичного вчення лежить знаменита формула «стимул – реакція» (S – R). У гранично спрощеному тлумаченні це означає, що поведінка людини (її реакції) зумовлена стимулами. Біхевіорист Д. Уотсон писав: «правильне стимулювання і особливо позитивне підкріплення відкривають необмежені можливості для зміни поведінки людей і навіть їхніх особистісних особливостей. У психології поняття стимулювання і мотивації хоч і не тотожні, але дуже схожі, взаємопов'язані, доповнюють один одного. Перше здебільшого використовують за бажання описати зовнішню причину поведінки людини, а друге – за бажання описати внутрішню причину. Одне з визначень мотивації характеризує її як процес, що стимулює і підтримує поведінкову активність на певному рівні. Тобто можемо сказати, що поведінка педагога тож і його професійна діяльність значною мірою зумовлена особливостями його мотиваційної сфери. За іншим визначенням, мотивація позначає систему чинників, що детермінують поведінку (сюди входять, зокрема, потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення і багато чого іншого) [15].

У структурі людської діяльності мотивації належить особливе місце: «сильні» і «слабкі» фахівці розрізняються не стільки за рівнем інтелекту, скільки за рівнем і структурою мотивації. А.А. Деркач експериментально довів, що від наявності в структурі мотивації творчих потреб залежить результативність роботи педагога-вихователя. У дослідженні Н.В. Тумарової також виявлені відмінності в структурі мотивації у майстрів виробничого навчання високого і низького рівнів педагогічного професіоналізму. Таким чином, продуктивність педагогічної діяльності багато в чому залежить від сили і структури професійної мотивації педагога. Але не всі параметри педагогічної діяльності безпосередньо залежать від рівня мотивації.

А.К. Байметов під час вивчення мотивів педагогічної діяльності, все їх різноманіття об'єднав у три групи:

- 1) мотиви обов'язку;
- 2) мотиви зацікавленості і захопленості предметом;
- 3) мотиви захопленості спілкуванням з дітьми – «любов до дітей». За характером домінування цих мотивів ним були виділені чотири групи вчителів: з переважанням мотивів обов'язку (43%); з домінуванням інтересу до викладання дисципліни (39%); з домінуванням потреби спілкування з дітьми (11%); без провідного мотиву (7%). Як виявилось, останні мають найвищі кваліфікацію і авторитет. Було виявлено, що тип мотивації впливає на характер і спрямованість педагогічних вимог вчителя до учнів. Різнобічна мотивація вчителя характеризується малим числом і гармонійністю вимог до поведінки учнів і засвоєнню ними навчального матеріалу. Домінування у вчителя мотиву обов'язку призводить до пред'явлення учням великої кількості вимог не тільки по засвоєнню навчального матеріалу, але і дисциплінарного характеру. Вчитель з домінуванням мотиву захопленості навчальним предметом в основному пред'являє вимоги до засвоєння навчального матеріалу. Нарешті, вчитель з вираженою потребою у спілкуванні з дітьми на тлі малої кількості вимог все ж пред'являє більше вимог до особистості учнів.

На думку Л.С. Подимова і В.А. Сластьоніна, проблема мотиваційної готовності, сприйнятливості до педагогічних інновацій є однією з центральних у підготовці вчителя, оскільки тільки адекватна цілям інноваційної діяльності мотивація забезпечить гармонійне здійснення цієї діяльності та саморозкриття особистості педагога. Л.М. Захарова, уточнюючи види професійних мотивів вчителя, з великої кількості чинників називає наступні:

- зовнішні стимули, пов'язані з матеріальною винагородою;
- мотиви самоствердження вчителя;
- професійні мотиви;
- мотиви особистісної самореалізації [8].

Далі дослідниця розглядає те, як відбувається інноваційна діяльність вчителя за умови явного домінування одного з мотивів. Ми не будемо зупинятися на кожному з них, нас більше цікавить останній тип мотиву, а саме мотив особистісної самореалізації. Л.М. Захарова переконує, що вчителі, які прагнуть до самоактуалізації, тяжіють до творчої праці, що відкриває явні можливості для саморозвитку. Урок для такого педагога – це привід для реалізації себе як особистості і професіонала. Кожного разу здійснюється вибір кращого варіанта методу, це завжди реалізується з урахуванням інтересів дітей. Діяльність такого педагога

відрізняється високим рівнем сприйнятливості до нововведень, постійним пошуком себе в цьому новому, потребою у створенні нового бачення різних форм педагогічної дійсності. За даними Л.С. Подимова і В.А. Сластьоніна, мотиви самореалізації займають досить вагоме місце в системі мотивів інноваційної діяльності вчителя, їх відзначили у 27% педагогів. Якщо вони виявляються пов'язаними з професійними педагогічними мотивами, то практично виключаються прояви мотивів самоствердження, що пригнічують розвиток педагогічної діяльності. Такий вчитель – це людина з високим рівнем творчого потенціалу, який проявляється у прагненні добитися результату в своїй діяльності без особистісної прагматичної мотивації, одержує задоволення у самій інноваційній діяльності, яка має для нього глибокий особистісний сенс. Його відрізняє створення нових концептуальних підходів, високий рівень рефлексії і психологічної готовності до сприйняття нововведень. Таким чином, потреба у самовдосконаленні є основним мотивом і стрижневою якістю вчителя-інноватора. Крім того, необхідною умовою успішної реалізації інноваційної діяльності вчителя є вміння йти на певний ризик, приймати інноваційне рішення, успішно вирішувати конфліктні ситуації, що виникають під час реалізації нововведення, і знімати інноваційні бар'єри.

Морально-ціннісна сфера є важливим складником самореалізації педагога, особливо стосовно його особистісного зростання. Якби існувала шкала людяності, то високі значення за нею мали б особи з високим рівнем морального розвитку. Це люди з характерною системою цінностей, серед яких преважують гуманістичні цінності.

Морально-ціннісна сфера зазнає якісних змін під впливом виховання та навчання, звичайно це стосується і самовиховання, самонавчання. На підтвердження цього твердження, можна згадати висновки з дослідження, в якому порівнювалися вихователі ДНЗ з вищою освітою, яка звичайно містить більшу кількість знань про морально-етичні норми, і вчителі із середньою освітою. Вихователі з вищою освітою виявилися більш терплячі, під час роботи з дітьми, вони частіше надають їм можливість проявляти ініціативу, самостійно діяти, обирати рішення, намагаються робити зауваження дитині тільки в тих випадках, коли її поведінка заважає оточуючим. Водночас вихователі з середньою освітою схильні до навчально-дисциплінарної моделі взаємодії з дітьми. Вихователі з середньою освітою частіше роблять зауваження за будь-яких порушень дисципліни і не залежно від тяжкості вчинку намагаються більше регламентувати діяльність дітей за допомогою вказівок, вимог, регулярного контролю і вказівки на помилки. Зміна освітніх парадигм, зростаюча варіативність освітнього середовища,

відкритість освітнього простору, що призводить до співіснування різних освітніх моделей і технологій, – все це досить суттєво змінює вимоги до якості професійної діяльності вчителів освітніх установ.

Закладаючи основи світогляду, вчитель покликаний давати учням і основи етичних знань. Для цього вчителю необхідно самому цілком засвоїти ідеї і цінності високої моралі і в міру сил прагнути втілювати їх у життя. В.А. Сухомлинський підкреслював, що вчитель стає вихователем лише оволодівши найтоншим інструментом виховання – наукою про моральність, етику. Без знання теорії моралі сьогодні не може бути повноцінною професійна підготовка вчителя. Успішно вирішувати складні завдання, поставлені реформою загальноосвітньої і професійної школи, може лише той вчитель, який уособлює собою зразок високоморальної особистості. Розкрити учням красу людських вчинків, навчити відрізняти добро від злоби, гордість від пихи може тільки той учитель, чий моральні установки бездоганні. Педагогічна етика повинна звернути особливу увагу на сутність та специфіку індивідуальної моральної свідомості вчителя. Вчитель бере участь в процесі відтворення моральної свідомості особистості не тільки індивідуально, але і через педагогічний та учнівський колективи, через батьківську громадськість. В даному випадку він виступає як концентрований носій суспільної моралі. Справжній педагог – завжди гуманіст, він орієнтований на ставлення до інших людей «не як до засобу, а тільки як до мети» (І. Кант) і вчить цьому своїх підопічних. Тому він суворий і демократичний одночасно. Зрозуміло, що навіть найкращий вчитель – жива людина, і в нього можуть бути помилки, промахи, прикрі зриви, проте з будь-якої ситуації він знаходить гуманний вихід, безкорисливо, справедливо і доброзичливо, ніколи не проявляючи утилітарного розрахунку, зарозумілості і мстивості. Справжній вихователю, як не банально це звучить, вчить добру, причому робить це як словесно, так і особистим прикладом. Серед вимог, що пред'являються до педагогічної культури вчителя, є загальнолюдські, які були вироблені в ході розвитку педагогічної практики. Але в сфері педагогічної праці свої особливості і вплив має і моральна регуляція, невіддільним елементом якої є моральне самовиховання. Адже багато дій педагога ніким не контролюються. Найчастіше своїм діям і вчинкам він сам дає оцінку, сам же їх корегує. Тому моральний «барометр» вчителя – його педагогічна совість – повинен бути чутливим високою мірою. «Моральність вчителя, моральні норми, якими він керується у своїй професійній діяльності і житті, його ставлення до педагогічної праці, до учнів, колег – все це має першорядне значення для духовно-морального розвитку і виховання учнів. Ніякі виховні програми не будуть ефективними,

якщо педагог не являє собою завжди головний для учнів приклад моральної і громадянської особистісної поведінки».

Висновки та перспективи подальших досліджень. На підставі здійсненого теоретико-методологічного аналізу доцільно вказати наступне: на цей час особливо гостро постає питання професіоналізму педагога як людини, яка відіграє значну роль у формуванні особистості учнів прийдешніх поколінь, а саме від них залежить майбутнє нашої країни. Те, які настанови, моральні норми, вміння, знання, світогляд будуть сформовані в учнів у шкільний період визначає характер їхньої подальшої діяльності та життя. Тому важливість правильно організованого навчально-виховного процесу важко переоцінити. Виконувати цю відповідальну справу покликаний сучасний вчитель, до якого суспільство пред'являє багато вимог, їх дотримання та реалізація у практичній діяльності головним чином залежить від самореалізації педагога як професіонала і особистості.

Звертаючись до попередньо проведених нами пошуків щодо проблеми самореалізації, можемо відмітити велику кількість досліджень та напрацювань сучасних дослідників і вчених минулих поколінь та попри все це, залишаються відкритими багато питань стосовно згаданого феномену. Сьогодні не існує єдиної теорії самореалізації особистості взагалі і професійно-педагогічної самореалізації зокрема, що своєю чергою передбачає і відсутність загальноприйнятого визначення. Думки вчених різняться залежно від того, який з аспектів або сторін самореалізації береться за основоположний. У даній роботі ми схильні визначати самореалізацію як повну реалізацію індивідуального потенціалу людини.

Самореалізація – складний для вивчення процес, на який впливає багато факторів. Умовно всі ці фактори розділяють на зовнішні, такі, що знаходяться окремо від людини, і внутрішні – це психофізіологічні особливості самої людини та якісні характеристики самої особистості. Головна увага нашої роботи зосереджується саме на другій групі факторів, а саме на особистісних властивостях людини, або, як їх ще називають, – рисах особистості. У науковій літературі зустрічаємо багато суперечок понятійних дефініцій стосовно рис особистості. Не вдаючись до опису, зазначимо, що риси особистості доцільно розглядати як стійкі психічні властивості, що характеризують здатність індивіда на певні об'єктивні впливи закономірно відповідати адекватними психічними діями. Головна ознака рис особистості – закономірний і систематичний прояв відповідних психічних властивостей у різних видах діяльності та ситуаціях. Від того, наскільки риси або група рис виражені та проявляються у поведінці та діяльності індивіда, залежать особливості його профе-

сійної самореалізації. Аналізуючи різні сторони особистості, ми приділяємо особливу увагу її емоційно-вольовим якостям, мотиваційно-ціннісним настановам та самоусвідомленню.

Література:

1. Бандурка А.М. Юридическая психология: Учебник / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. 596 с.
2. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності : Навч. посібник. Київ : Академвидав, 2009. 248 с.
3. Богатырева О.О., Марцинковская Т.Д. Профессиональная самореализация в пространстве личностного развития, <http://psystudy.ru/index.php/component/content/article/10-n1-3/53-bogatyreva3.html?directory=82>.
4. Бондаревська Є.В. Гуманістична парадигма особистісно – орієнтованої освіти. *Педагогіка*. 1997. № 4. С. 54–59.
5. Горностаї П.П. Титаренко Т.М. Психологія особистості : словник–довідник. Київ : Рута, 2001. 320 с.
6. Гупаловська В.А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2005. 25 с.
7. Духовно-нравственное развитие педагога как основа его профессиональной культуры. / Книга Н.В. Практико-ориентированный проект URL:<http://nsportal.ru/detskii-sad/raznoe/dukhovno-nravstvennoe-razvitie-pedagoga-kak-osnova-ego-professionalnoi-kultury>.
8. Захарова Л.Н. Психологические основы подготовки к профессиональной деятельности. Нижний новгород, 1997. 463 с.
9. Иванов М.С., Яницкий М.С. К проблеме оценки потенциала самореализации личности в процессе обучения. *Философия образования*, 2004. № 3(11). С. 233–241
10. Как развивать волю : (Выборки из реферата по предмету «Общая психология») : *Основные направления и пути развития воли. Специфика человеческой деятельности* / Бескоровайный А.А. URL: <http://www.b17.ru/article/10297/>.
11. Климов Е.А. Основы психологии. Учебник для вузов. Москва : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. 295 с.
12. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной среде. Санкт-Петербург : Изд-во Речь, 2005. 222 с.
13. Краснощок І.П. Особистісна самореалізація майбутнього вчителя в навчально-виховному середовищі педагогічного. Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2003. 20 с.
14. Кулешова О.В. Психологічні особливості особистісної самореалізації викладача вищого навчального закладу. Хмельницький : Вид-во Нац. академії ДПСУ, 2007. 179 с.
15. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.
16. Пьюселик Ф. Магія NLP без тайн А. Байрон, Р. Льюис, Ф. Пьюселик. Санкт-Петербург : Изд-во Речь, 2012. 144 с.
17. Сегеда Н.А. Підготовка майбутнього вчителя музики до професійної самореалізації. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2002. 20 с.
18. Сидорова А. Доказательства ученых о том, что мысль материальна <http://sila-misli.ru/dokazatelstva-uchenyx-o-tom-chto-mysl-materialna.html>
19. Ситникова М.И. Формирование культуры профессионально-педагогической самореализации преподавателя высшей школы. Белгород. гос. ун-т. 2008. 42 с.
20. Хецуриани М. Материализация мысли. URL: <http://www.likar.info/coolhealth/article-56412-materializatsiya-myisli>.
21. Шафигулина Л.Р. Педагогические условия формирования профессиональной самоактуализации личности молодого учителя в процессе внутришкольного повышения квалификации : автореф. Астрахан. гос. ун-т. Астрахань, 2009. 25 с.

Соломка Э. Т., Бойко А. Т., Хлопек А. Б., Иваць О. Н. Социально-психологические особенности личностной самореализации педагога

В статье рассматриваются психологические и социальные особенности личностной самореализации педагога. В современных условиях общественной трансформации особенно актуальна самореализация педагога, его собственные усилия, направленные на самосовершенствование, саморазвитие, самоактуализацию. Надо отметить, что вопрос самореализации учителя остается актуальным всегда и в первую очередь это связано со сменой поколений. Каждое последующее поколение приносит определенные изменения в обществе, а эти изменения касаются политики, морали, религии, экономики, моды, системы ценностей и так далее.

На педагогических работников возложена функция воспроизведения и обогащения интеллектуального и профессионального потенциалов государства. Именно к этой категории работников выдвигается требование органично сочетать возможности системы последипломного образования с постоянным саморазвитием.

Возникновение личных деформаций ведет к существенному снижению качества профессиональной деятельности, поэтому это нужно учитывать в профессиональном росте педагогических работников. Каждый педагог в своей работе должен помнить о тенденции к вышеупомянутым деформациям. Так, очевидной становится важность высокого уровня самосознания и рефлексии педагога.

Самореализация является сложным понятием, для его изучения исследователи выделяют отдельные составляющие – структурные компоненты. Их количество, иерархия и взаимозависимость бывают разными.

Ключевые слова: самореализация, профессиональная самореализация, личностная самореализация педагога, самоутверждение, самосовершенствование, саморазвитие, самореализация.

Solomka E. T., Boyko A. T., Khlopek A. B., Ivats O. M. Socio-psychological peculiarities of personal self-realization of a teacher

The article deals with psychological and social peculiarities of the teacher's personal self-realization. In today's conditions of social transformation, the self-actualization of the teacher is especially actual, his own efforts are directed towards self-improvement, self-development, self-actualization. It should be noted that the question of the self-actualization of the teacher remains relevant always, first of all, this is due to the change of generations, each subsequent changes in society, these changes affect politics, morals, religion, economics, fashion, values, etc.

Teachers have the function of reproducing and enriching the intellectual and professional potential of the state. It is in this category of workers that the requirement to organically combine the possibilities of postgraduate education with a constant self-development is put forward.

The emergence of personality deformations leads to a significant decrease in the quality of professional activity, therefore, this should be taken into account in the professional growth of pedagogical workers. Every teacher in his work must remember the tendencies to the above deformations, so obvious is the importance of a high level of self-awareness and reflection of the teacher.

Self-realization is a complex concept, researchers are singled out for its study by separate components - structural components, their number, hierarchy, and interdependence are different.

Key words: self-realization, professional self-realization, personal self-realization of the teacher, self-affirmation, self-improvement, self-development, self-actualization.

ОНТОЛОГІЯ ПСИХОАНАЛІЗУ В НАТУРАЛІСТИЧНОМУ, СТРУКТУРАЛЬНОМУ, ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОМУ, ЕКЗИСТЕНЦІЙНОМУ ТЛУМАЧЕННЯХ

Статтю присвячено проблематиці «схізису» (розколу, дисоціації) між практичною та дослідницькою (академічною) психологією як важливому аспекту сучасної методологічної кризи в психологічній науці. Конкретним симптом ситуації «схізису» є розбіжність у ставленні до психодинамічного підходу в практичній психології та в психології академічній. Якщо в практичній психології цей підхід є одним із найбільш визнаних, то в академічній до нього ставляться з недовірою. Серед її причин варто назвати парадигмальну розбіжність та недостатній рівень знайомства академічного співтовариства з розвитком філософського психоаналізу як системи методологічних засад психодинамічних теорій. Філософсько-методологічне обґрунтування психодинамічного підходу в академічній психології має бути здійснене в єдності головних аспектів філософського психоаналізу: онтологічних, гносеологічних, антропологічних. Метою статті обрано аналіз онтологічного аспекту філософського психоаналізу (як методології психодинамічного підходу в психології особистості). Поставлено завдання проаналізувати особливості основних наявних способів тлумачення онтології в психоаналізі: 1) натуралістичного; 2) структуралістського; 3) феноменологічного; 4) екзистенційного. Визнано, що лише натуралістичне (уподібнене до природничо-наукового знання) тлумачення психоаналітичної онтології дає привод для спростування психодинамічних теорій у звичний для експериментального знання спосіб.

Ключові слова: академічна психологія, практична психологія, філософська методологія, методологічна криза, психодинамічний підхід, філософський психоаналіз, онтологія, гносеологія, антропологія.

Постановка проблеми. Найбільш загальну проблему статті становить сучасна перманентна методологічна криза в психології. Ця криза, за розвідками А. Юревича, є передусім кризою професійної самосвідомості психологів і має три основні аспекти: криза раціональності (метадигмальний рівень), криза природничонауковості (парадигмальний рівень), розрив між академічною та практичною психологією (соціодигмальний рівень), кожен з яких детерміновано переважно соціальними чинниками [20; 21]. Мета подолання кризових явищ конкретизується в завданнях, що передбачають інтеграцію в системі психологічного знання в трьох напрямках: 1) горизонтальному (між конкуруючими психологічними школами та концепціями); 2) вертикальному (між різними рівнями детермінації та пояснення психічного); 3) діагональному (між дослідницькою і практичною психологією як сторонами «схізису») [22].

Нас, як і інших представників практичної психології, що здобувають академічні ступені, серед названих трьох напрямів інтеграції найбільше цікавить саме діагональний, адже будь-яка спроба здійснення медіації між двома соціодигмами наражається на звичний опір як академічно-наукового, так і психолого-практичного співтовариств, яким більш комфортно існувати окремо. Певна річ, і

для покійного Ф. Василюка – одного з найбільш впливових учених-медіаторів, успішних в обох сферах, така ситуація була пов'язана із загостреним почуттям розчарування, яке, зрештою, і втілювалося в застосування ним до наукового розколу терміну «схізіс» [6], що, на відміну від «кризи», підкреслює брак взаємного інтересу сторін, а також має певні спільні конотації зі «схізмом» як розколом церковним.

Аналіз останніх досліджень. Зазначимо, що проблема «схізису» (або «профішизії», за менш відомим визначенням О. Еткінда, що незалежно від Ф. Василюка вдався до застосування того ж самого грецького кореня) ґрунтовно висвітлена в багатьох методологічних статтях та монографіях. Крім Ф. Василюка й О. Еткінда, що вперше описали це явище, до його аналізу зверталися, зокрема, О. Бреусенко-Кузнєцов, О. Орлов, В. Петровський, А. Юревич [2; 3; 4; 15; 16; 19; 20; 21; 22]. Автори зазначених праць акцентують соціальні [9; 21], когнітивні [19], світоглядні [2; 3; 4] причини «схізису», розглядають у загальному контексті з іншими проявами методологічної кризи [20; 21; 22].

На жаль, для подолання «схізису» самого тільки розуміння його причин замало. Необхідна воля до інтеграції психологічного знання, втілена

як на соціодигмальному рівні (у діяльності психологічних інституцій), так і на рівні окремих наукових досліджень, яким має бути властива достатня методологічна гнучкість і плюралізм.

Окремим випадком, або симптом ситуації методологічного розколу («схізісу») між дослідницькою та практичною психологією, є розбіжність у ставленні до психодинамічного підходу в практичній психології (де він має понад столітню історію) та в психології академічній (у представників якої він досі викликає певну недовіру – по-перше, як недостатньо обґрунтований, по-друге, як дещо застарілий). Ми вважаємо, що теза про «недостатню обґрунтованість» не враховує належність психодинамічного підходу до іншої парадигми в науковому психологічному знанні, а теза про «застарілість» є похідною від недостатнього рівня знайомства академічних психологів із перебігом розвитку засадничих методологічних ідей різних напрямів глибинної психології й психоаналізу зокрема.

Отже, філософсько-методологічне обґрунтування можливості застосування психодинамічного підходу в академічній (дослідницькій) психології становить загальну мету нашого дослідження.

Зазначимо, що досягнення цієї мети в межах однієї статті навряд чи можливе, адже філософсько-методологічне обґрунтування психодинамічного підходу до особистості передбачає розгляд філософського рівня існування психоаналітичного вчення в єдності головних його аспектів: онтологічних, гносеологічних, антропологічних.

Отже, наша стаття обмежується аналізом саме онтологічного аспекту сучасного філософського психоаналізу як загальної методології психодинамічного підходу в психології особистості.

Мета статті – аналіз онтологічного аспекту філософського психоаналізу (як методології психодинамічного підходу в психології особистості).

Оскільки ж філософський психоаналіз ми беремо в розширивальному значенні, тобто не зупиняємося на тих формулюваннях власних філософських засад, до яких психоаналіз прийшов за життя З. Фрейда, а враховуємо продуктивні діалоги з іншими провідними методологіями ХХ ст., а саме структуралізмом, феноменологією, екзистенціалізмом, то окремі завдання нашої статті стосуються: 1) аналізу особливостей натуралістичного (історично найпершого) тлумачення онтології в психоаналізі; 2) аналізу особливостей структуралістського тлумачення психоаналітичної онтології; 3) аналізу особливостей феноменологічного тлумачення психоаналітичної онтології; 4) аналізу особливостей екзистенційного тлумачення психоаналітичної онтології

Виклад основного матеріалу. Онтологія (гр. *ontos* – «сутнє», *logos* – «вчення») – вчення про буття, що в класичній філософії належить

до базових компонентів філософської системи. Онтологія психоаналізу, як і гносеологія й антропологія, заломлюється в різних тлумаченнях, отриманих з інших провідних філософсько-психологічних вчень ХХ ст., але водночас не втрачає і власне психоаналітичної ідентичності. Це можна пояснити, по-перше, важливістю для психоаналізу філософсько-методологічного обґрунтування, по-друге, обережністю його засновника у формулюванні філософських ідей (адже З. Фрейд усвідомлював брак своєї власне-філософської освіти для повноцінних дискусій із професійними філософами тощо).

А. Вертель свідчить, що З. Фрейд не відвертається від онтологічної проблематики, але переносить її в глибину людської суті. Основні тези його позиції такі: 1) розуміння зовнішнього світу є неповним (і недостатнім), якщо не розкрита природа внутрішньої організації; 2) у глибинних вимірах людське буття таке ж реальне, як і зовнішній світ, тому й вивчення людської природи повинно базуватися на наукових методах, як і зовнішня реальність вивчається методами науки (водночас важливе виявлення рушійних сил, що зсередини задають вектор людського розвитку; ці сили – потяги) [8, с. 13].

Осмилення онтологічної проблеми в психоаналізі відбувається під кутом зору місця людини у світі. Питання *свободи і необхідності* знаходять вияв у принципах функціонування психічних інстанцій. Принцип задоволення пов'язаний з абсолютизацією свободи, відсутністю будь-яких обмежень (як у Й. Г. Фіхте); принцип реальності – з абсолютизацією необхідності (із притаманною йому соціокультурною заборонаю свободи).

Інший вимір онтології – питання випадковості й закономірності. Випадковість у психоаналізі, хоча й визнається, але в психічній реальності місця їй немає. Закономірності для З. Фрейда, а саме можливість встановлення причинних зв'язків у сфері людської свідомості і поведінки, виступають головною ознакою науковості психоаналізу. Науковість він пов'язує 1) з метапсихологією, яка має заперечити метафізичну онтологію завдяки опису несвідомого на основі: топіки, динаміки, економіки; 2) із практикою клінічної роботи. Також варто зазначити, що з тією ж самою метапсихологією пов'язана і філософічність психоаналіза, не випадково її назву створено за аналогією з метафізикою. Звісно, метапсихологія покликана перевершити метафізику, а саме дати психологічне, раціональне пояснення позасвідомому [8].

Важливі наслідки з метапсихологічних тез стосовно позасвідомого наводить А. Макінтайр; за ним, термін «позасвідоме» визначається на основі всієї теорії З. Фрейда; його розуміння не залежить від розуміння терміна «свідомість»; позасвідоме є дійсна психічна реальність, вона дана нам опосе-

редковано – через свідомість (як і зовнішній світ даний опосередковано через органи відчуття); воно подібне до кантової «речі в собі» [14].

Вищенаведені тези досить виважено й обережно окреслюють психоаналітичний погляд на онтологічну проблематику. Проте їх замало, щоби впевнено позиціонувати філософський психоаналіз серед інших онтологічних вчень. Тобто це позиціонування стає подібним до проєктивного завдання, в якому необхідними стають ті або інші припущення, що базуються або на історичних засадах – на певному уявленні того або іншого автора про справжній (або історично задокументований) світогляд З. Фрейда, або на логічних – на логіці самих ідей безвідносно до декларованого світогляду автора, або на власне філософських – коли під психоаналітичну теорію підводиться більш нова та надійна методологічна база з тих джерел, якими засновник психоаналізу не користувався, але які й не заперечував.

Натуралістичне тлумачення онтології З. Фрейда акцентує її енергетичний характер, натякаючи на те, що енергія є різновидом матерії. Власне, для представників цього тлумачення важливо бачити З. Фрейда матеріалістом (на що він сам неодноразово вказував) і не дуже важливо те, що «природничі» аргументи психоаналітичних ідей сьогодні є найбільш вразливими для критики.

Згадуючи про типи онтологічних побудов відповідно до кількості субстанційних начал світу (монізм, дуалізм, плюралізм), О. Косилова визнає З. Фрейда матеріалістичним моністом. На відміну від Р. Декарта, що визнавав дві субстанції (простягнуту і мислячу), причому головною характеристикою матерії вважав просторовість, на відміну від ідеалістичного моніста І. Канта, що простір і час розглядає як форми трансцендентальної апперцепції, а отже, залишає матерію без атрибутів, засновник психоаналізу, на її думку, спирався на досягнення природознавства, що дозволяють атрибутувати матерію через енергію. Щоправда, З. Фрейд не мав змоги ознайомитися з теорією відносності та квантовою механікою, але рухався в тому ж напрямі, що й вони, спираючись на закон збереження енергії та другий закон термодинаміки. Якщо З. Фрейд відстоював матеріалістичний монізм, він мав підкорити матеріальним (енергетичним) законам і людську думку, як стверджує О. Косилова [12]. Справді, вона знаходить підтвердження в реконструйованих Ж. Лапланшем і Ж.-Б. Понталісом ранніх поглядах З. Фрейда, передусім викладених у роботі «План наукової психології», де розглядається суто біологічна енергія (поширення збудження нейронами), до них застосовано такі поняття з фізики Г. Гельмгольца, як енергія «вільна» і «зв'язана». Надалі З. Фрейд застосовував ці поняття вже до психічної енергії. Хоча проблему енергетичного

тлумачення мислення він також облишив, але в «економіці» – метапсихологічній теорії, що оперує кількісно вираженою енергією потягів (лібідо), розвинув енергетичну світоглядну ідею до повноцінної теорії.

Хоч якими далекими від одностайного монізму є уявлення З. Фрейда про потяги – їх зміни в історії психоаналізу так і маркують, як «перший дуалізм» (лібідо / Я-інтерес), недовгий період «монізму» і «другий дуалізм» (Ерос / Танатос), проте бажання науковця бачити засновника психоаналізу своїм однодумцем бере гору. Так само надмірно акцентується й окрема спроба З. Фрейда енергетично концептуалізувати мислення. «Психоаналітична теорія мислення являє собою моністичну онтологію, що базується як субстанція на понятті енергії, причому напрям руху думки Фрейд вважав від «вільної» до «зв'язаної», що його мовою означало – від несвідомої до свідомої» [12], – так виглядає остаточний концепт психоаналітичної онтології в О. Косилової.

Кардинально інше тлумачення психоаналітичної онтології дає структуралізм у версії структурного психоаналізу Ж. Лакана. З погляду натуралізму, що тяжіє до найбільш вузького тлумачення фрейдівських побудов, структурний психоаналіз варто відокремлювати від «класичного» психоаналізу, проте такому поділу опирається сам Ж. Лакан, що заявляє про свою ідентифікацію як «фрейдиста», а зовсім не «лаканіста». Його лозунг «Назад, до Фрейда» також не варто вважати піар-ходом. Звісно, Ж. Лакан реконструював психоаналіз на нових методологічних засадах – здебільшого гуманітарних (структурна лінгвістика та переосмислена А. Кожевим філософія Г. В. Ф. Гегеля замість еволюційного вчення, дарвінізму тощо). Проте є сенс вважати, що в його тлумаченні збережено дух вчення З. Фрейда. До того ж натуралістичні реконструкції на кшталт «енергетичного матеріалізму» мають аж ніяк не більшу вагу, ніж лаканівська.

Структуралістський погляд Ж. Лакана на метапсихологію неможна назвати таким, що прагнув би цементувати матеріалістичну думку, адже суб'єктне буття в нього розірване щонайменше на три частини. Та й енергію він розуміє не натуралістично. Також варто згадати, що, на відміну від картезіанського «мислячого суб'єкта», лаканівський суб'єкт – це «бажаючий суб'єкт» (і «бажання», за Ж. Лаканом, – це теж значуще перетлумачення фрейдівської ідеї потягу), проте, оскільки бажання, за Ж. Лаканом, становить онтологічний субстрат психічного (як і мислення, за Р. Декартом, становить атрибут однієї із двох світових субстанцій), то цей аспект уже виходить за межі гносеології в онтологічну площину. Тезу Р. Декарта "cogito ergo sum" Ж. Лакан перетлумачує в "desidero ergo sum" [13].

Якщо З. Фрейд субстантивізує позасвідоме, наділяє його суттєвістю, то Ж. Лакан не вбачає в ньому «реальне місце», до того ж знаходить у ньому не потяги як такі, а мовлення Іншого, адже позасвідоме «структуроване як мова». Однак, оскільки порядок Реального не може бути вичерпно й остаточно символізованим, позасвідоме все ж лишається принципово неусвідомлюваним.

Бажання «бажаючого суб'єкта» не варто зводити до сексуальних потягів, воно є бажанням бути, прагненням розірваного суб'єкта до цілісності, чистою енергією ствердження. Воно формує «світ людини», її індивідуальне й соціальне буття, визначає розвиток особистості. Бажання суб'єкта звернене до Іншого, або Ім'я Отця.

Феноменологічний психоаналіз спирається на тезу про те, що феноменологія – це і є онтологія, адже у феномені сутність і явище збігаються. Феноменологічне настановлення на істинність тверджень не передбачає вирішення питання про натуральну каузальність досліджуваних феноменів.

За думкою засновника філософської феноменології Е. Гуссерля, природнича наука, оскільки вона побудована на причинно-наслідкових зв'язках, завжди є конструктивісткою, тобто накидає на світ не притаманні йому каузальні зв'язки [9], це стосується і того натуралістичного редукціонізму, який мав місце у фрейдівській версії психоаналізу. Але ж застосування природничої, редукціоністської методології завжди є звуженням життєвого світу. Навіть більше: коли ми застосовуємо до царини психічного будь-які конструктивістські, натуралістично-редукціоністські методології, щоразу руйнується сам предмет дослідження, або, за думкою В. Дильтея, руйнується жива єдність психічного досвіду, який перетворюється на натуральну предметність розрізнених фактів, яким уже потому накидають певні причинові стосунки [11]. Щодо психоаналітичної практики наслідком є те, що відбувається вторинне соціальне витискання унікальності аналізанда (якщо первинне розуміти як причину його проблем).

На думку А. Вахтеля, позасвідоме для Е. Гуссерля – це латентне психічне буття, яке становить собою інтенційну модифікацію переживань свідомості в стані неспання [7, с. 93]. Це латентне буття, на відміну від *вертикальної* моделі глибинної психології, згідно з думкою засновника феноменологічного психоаналізу Т. Фукса, у феноменології має мислитися *горизонтально* [23]. Тобто має йтися не про приховані від свідомості змісти, а про латентні елементи в горизонті феноменального поля. Позасвідоме не є прихованим, воно завжди є наявним. Те, що, на думку З. Фрейда, є симптомами, проявами позасвідомого, у горизонтальній моделі є самим позасвідомим. Так, позасвідомі фіксації, хоча й виступають «певними обмеженнями у просторі потенційностей особи-

стості, спродукованими імпліцитним, але завжди наявним минулим, <...> але проявляють себе радше у формі «сліпих плям», «порожніх просторів» чи викривлень у живому просторі: в обмовках та помилкових діях; у моделях стосунків, у які особистість постійно помилково потрапляє, у діях, яких несвідомо уникає; у просторах, у які не вступає, запропонованих життям можливостях, які не приймає і навіть не відважується побачити <...>. Вони навіть можуть стати символічно чи фізично присутніми в невротичних чи психосоматичних симптомах» (Т. Фукс у перекладі Є. Буцикіна [23, с. 80]). Отже, Т. Фукс пропонує розглядати позасвідоме як специфічну горизонтальну конфігурацію простору життєвих стосунків та поведінки особистості [23, с. 73].

Феноменологічне тлумачення позасвідомого як горизонтальної структури, або як невисвітленого тла досвіду, з онтологічного погляду є більш надійним, ніж вертикальне фрейдівське, адже: 1) не вдається до постулювання розщеплення психіки; 2) має справу не зі слідами несвідомого, а з його феноменальністю, що можливо за умови модифікації феноменів досвіду, завдяки особливій аналітичній настанові феноменологічного кшталту (психоаналітичного епохе). Ознаками такої настанови буде відмова від гіпостезування реальності будь-якої події у житті пацієнта, відмова від гіпостезування реальності будь-якого психічного механізму, інстанції, ідентичності, відмова від будь-якої загальної психології (на натуралістичних каузальних засадах) взагалі, а на цій базі – ретельне ноєматичне та ноетичне дослідження аналітичного досвіду (ноемою, за Е. Гуссерлем, є досліджуваний об'єкт інтенції, те, «що» переживається в переживанні; а ноєю – сам спосіб, у який він дається у феноменологічній настанові, тобто «як» переживається те, «що» дане в досвіді; єдність «що» і «як» і є феноменом [10]). Саме в такому розумінні психоаналітичної настанови обґрунтування таких концептів, як «перенесення», «психічна реальність», стає справді бездоганим.

Останнє з аналізованих у статті тлумачень психоаналітичної ретології – екзистенційне. Уся екзистенційна традиція, що, згідно зі спостереженням О. Руткевича, розвивалася в напрямі «від Фрейда до Хайдеггера», як і феноменологічний психоаналіз, пориває з натуралістичними мотивами у фрейдівській філософії, адже вони є редукціонізмом. Першим рух «до Хайдеггера» робить Л. Бінсвангер, якого не задовольняє фрейдівське розуміння людини як «*homo natura*» [1], але він досить вільно тлумачить хайдеггерівський твір «Буття і час» і доповнює його феноменологічну онтологію антропологічним додатком.

Екзистенційна онтологія з найбільшою повнотою втілювалася в дазайн-аналітичній терапії М. Босса, який особисто зустрівся з «пізнім»

М. Хайдеггером та переконався, що Л. Бінсвангер, В. Е. фон Гебзаттель та інші екзистенційні аналітики неправильно зрозуміли ідеї філософа. Вчення М. Хайдеггера відкрилося йому як онтологія (рівень буття), а не як антропологія (рівень окремого сутнього) у вільній інтерпретації Л. Бінсвангера. Тому й ключове поняття дазайн-аналізу – Dasein, «постало не як людина, а як саме присутність, тут-буття – як відчуженість, просвіт, в якому виявляється сенс буття» [5, с. 371–372].

«Просвіт передбачає участь того, хто «висвічує» – сприйняття людини, бачення. Без людського сприйняття немає і предмета. Феномен є «свічення» безпосередньої реальності. Цим виразом передбачено, що феномен не є відкриттям реальності, що стоїть поза ним, він є сама реальність. Людина і світ одне без одного не існують. Людина «послана» у світ, щоби буття могло «відкрити» себе. Тому завдання людини полягає у «вчуванні» в «мову буття», в отриманні від нього послання» [5, с. 372].

Людське існування М. Босс структурує, оперуючи низкою екзистенціалів, онтологічно значущих переживань, до яких належать: просторовість існування (природу якої становлять відкритість і ясність; темпоральність існування (як достатність / недостатність для того, щоби зробити щось, як датування); тілесність (її межі збігаються з межами відкритості світу); існування, що ділить світ з іншими; настрої (стосовний до варіювання людської відкритості світу). Динаміку Dasein М. Босс розуміє в термінах розкриття і можливості, адже буття – це можливість відношення до всього, що ми зустрічаємо, а в зустрічах відбувається розкриття зустрічних. Людина вільна у виборі й одна відповідальна за своє існування, але не може позбутися екзистенційної провини за втрачені можливості, адже час її розвитку обмежує екзистенціал смертності. Варто зазначити, що хоча викладене розуміння вельми далеке від метапсихології З. Фрейда та Ж. Лакана, адже буття-у-світі мало схоже на розщепленого суб'єкта бажання, у техніці терапії М. Босс спирається на традиційну психоаналітичну модель – із кушеткою та тлумаченням вільних асоціацій.

Також важливим варіантом екзистенційного тлумачення психоаналітичної онтології є вчення Ж.-П. Сартра, що також склалося під впливом «Буття і часу» М. Хайдеггера і, у свою чергу, вплинуло на екзистенційну терапію в моделях В. Франкла (його терапія) і Р. Лейнга. Екзистенційний психоаналіз Ж.-П. Сартра розроблено в контексті його онтологічної праці «Буття і ніщо», яке, у свою чергу, логічно продовжує «Уявне», де було створено певну нігілістичну феноменологію [18]. У праці «Буття й ніщо» категорія «ніщо» стає ключовою, оскільки Ж.-П. Сартр застосовує її вже не тільки до уяви, але до всієї

людської свідомості (визначеної в понятті «Для-Себе»), про яку говорить як про силу, «дірку, що анулює буття всередині Буття», як про деяке чисте «ніщоження» (недолік) буття «У-собі». Тобто свідомість, за Ж.-П. Сартром, володіє не буттям, а «ніщожністю», і не творить світ, а «ніщожить» [17]. Модальності ж буття в системі Ж.-П. Сартра є такими: 1) «Буття В-собі», що є тим, чим воно є (це буття, що становить основу сутнього – усього, що є); 2) «Буття Для-себе», що має в бутті те, чим воно є, водночас воно «є те, чим воно не є», і «не є те, чим воно є» (свідомість, завжди будучи «свідомістю чого-небудь», трансцендуючи до буття, яке не вона, виявляється все далі від себе самої); 3) «Буття Для-іншого» (інтерсуб'єктивна модальність), що виникає, коли інша людина робить людину об'єктом свого світу (тут важливим є не те, що я дивлюся на іншого, а те, що я знаходжуся під поглядом, яким інший дивиться на мене) [17].

Зазначимо, що важливою рисою сартрівської онтології (а також хайдеггерівської та фрейдівської) є атеїзм. Причому в Ж.-П. Сартра та М. Хайдеггера він набуває нової форми, пов'язаної вже не з поясненнями походження релігії (на кшталт природничих), а з побудовою феноменологічної онтології, в якій на місці Бога – Ніщо (дірка в бутті), яка, власне, і виконує (у нігілістичному сенсі) функції Бога в їх онтологічних системах.

Висновки:

1. Натуралістичне тлумачення онтології психоаналізу (як енергетичного монізму) базується передусім на давніх ототожненнях психоаналізу із природничою наукою, що вибудовується індуктивним шляхом і базується на причинно-наслідкових зв'язках (хоча його метод і гуманітарний – герменевтичний). Оскільки це ототожнення є хибним, то в натуралістичному інтерпретуванні психоаналізу є найбільш чутливим до нищівної критики.

2. Структуральне тлумачення онтології психоаналізу реконструює її з опорою на переважно гуманітарні принципи, отримані зі структурної лінгвістики, структурної антропології та гегельянства. На цих нових засадах фрейдівська ідея базових потягів переосмислюється, потяги втрачають натуралістичний контекст і тлумачаться як «бажання» суб'єкта (сексуальність є насправді бажанням бути, прагненням розірваного суб'єкта до цілісності). Отже, бажання становить онтологічний субстрат психічного, аналог мислення як атрибута однієї із двох світових субстанцій у картезіанстві ("desidero ergo sum" замість "cogito ergo sum"). Нарешті, значущою з онтологічного погляду ідеєю є те, що позасвідоме в структурному тлумаченні структуроване як мова, і це завжди мова Іншого (Імені Отця, що конститує Символічний порядок).

3. Феноменологічне тлумачення онтології психоаналізу будується на засадах гуссерлевої феноменологічної редукації й кульмінує в уявленні про

горизонтальну модель позасвідомого замість вертикальної (з якої не можна видалити причинно-наслідковий принцип – пояснення симптомів через позасвідомі причини). Така модель не вдається до постулювання розщеплення психіки, оскільки має справу не зі слідами несвідомого, але з його феноменальністю, даністю. На таких онтологічних засадах (феноменологія – це і є онтологія, свідомість є буттям) психоаналіз розгортається як ретельне ноєматичне (звернене до об'єкта інтенції) та ноетичне (звернене до способу його даності) дослідження аналітичного досвіду.

4. Екзистенційне тлумачення онтології психоаналізу, як і феноменологічне, долає натуралізм. Воно починається із заперечення дедуктивного розуміння людини як "homo natura", яке дозволяє врахувати все багаторівневе багатство людського буття. Ключовим поняттям дазайн-аналізу постає Dasein як присутність, тут-буття, в якому виявляється сенс буття світу. У цьому сенсі онтологія постає як екзистенціальна феноменологія, адже феномен (на відміну від явища) не є відкриттям реальності, що стоїть поза ним, він є сама реальність. Оскільки людина і світ, що їй відкривається в екзистенційно значущих феноменах, одне без одного не існують, структуру людського існування складають екзистенціали – онтологічно значущі переживання: просторовість існування, темпоральність існування, тілесність, настрої.

5. Деякі версії екзистенційного тлумачення психоаналітичної онтології акцентують момент нігілізму, властивий ще хайдеггерівським онтологічним побудовам. Так, серед сартрівських модальностей буття: 1) «У-собі», 2) «Для-себе», 3) «Для-іншого» – свідомість («Буття Для-себе») володіє не буттям, а «ніщожністю», і не творить світ, а «ніщожить», вона «є тим, чим вона не є», і «не є те, чим вона є», що й становить базове підґрунтя психоаналітичного конфлікту.

6. Лише натуралістичне (уподібнене до природничо-наукового знання) тлумачення психоаналітичної онтології дає привод для спростування психодинамічних теорій у звичний для експериментального знання спосіб, тобто через заперечення тих або інших причин або наслідків теоретизованих явищ.

Література:

1. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. Избранные статьи. Нидлмен Я. Критическое введение в экзистенциальный психоанализ. Пер. с англ. Москва : Рефл-Бук ; Киев : Ваклер, 1999. 336 с.
2. Бреусенко-Кузнецов А. История проектов интеграции психологического знания: осмысление в свете кризисов научной психологии. *Теоретичні дослідження у психології* : збірник статей. Т. 5. / упор. В. Медінцев. Харків : Монограф, 2018. С. 27–75.
3. Бреусенко-Кузнецов А. Метафизические теории личности: право на прописку в психологической науке. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2012. № 2 (35). С. 79–86.
4. Бреусенко-Кузнецов А. Метафизическая традиция в психологии личности : монография. Киев : Логос, 2016. 384 с.
5. Бреусенко-Кузнецов А. Теории личности: зарубежный опыт теоретизации : курс лекций. Киев : Миллениум, 2008. 442 с.
6. Василюк Ф. Методологический смысл психологического схи́зиса. *Вопросы психологии*. 1996. № 6. С. 25–40.
7. Вахтель А. Феноменология і натуралізм: від феноменологічної критики натуралізму до натуралізації феноменології : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.01. Київ, 2018. 18 с.
8. Вертель А. Філософія психоаналізу : навчальний посібник. Суми : В-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2015. 208 с.
9. Гуссерль Э. Картезианские размышления. Пер. с нем. Санкт-Петербург : Наука ; Ювента, 1998. 315 с.
10. Гуссерль Э. Логические исследования: Прологомены к чистой логике. Пер. с нем. Киев : Вентури, 1995. 256 с.
11. Дильтей В. Описательная психология. Пер. с нем. Санкт-Петербург : Алетейя, 1996. 160 с.
12. Косилова Е. Энергетическая онтология психоанализа. *Аспекты : сборник статей по философским проблемам истории и современности*. Вып. IV. Москва : Современные тетради, 2006. С. 44–57.
13. Лакан Ж. Семинары. Книга 11 : Четыре основных понятия психоанализа. Пер. с фр. А. Черноглазова. Москва : Гнозис ; Логос, 2004. 304 с.
14. Макинтайр А. Бессознательное: понятийный анализ. *Логос*. 2006. № 1 (52). С. 106–232.
15. Орлов А. Очерк развития схи́зиса. URL: <http://www.trialog.ru/library/scipubl/leontiev.html>.
16. Петровский В. Общая персонология: наука личности. *Известия самарского научного центра Российской академии наук. Специальный выпуск «Актуальные проблемы психологии»*. Самарский регион, 2003. С. 20–29.
17. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Пер. с фр. Москва : Республика, 2000. 639 с.
18. Сартр Ж.-П. Воображаемое: феноменологическая психология воображения. Пер. с фр. Санкт-Петербург : Наука, 2001. 319 с.
19. Эткнд А. Психология практическая и академическая: расхождение когнитивных структур внутри профессионального сознания. *Вопросы психологии*. 1987. № 6. С. 20–30.
20. Юревич А. Естественнонаучная и гуманитар-

- ная парадигмы в психологии, или Раскачанный маятник. *Вопросы психологии*. 2005. № 2. С. 147–151.
21. Юревич А. Ещё раз о «схизисе» исследовательской и практической психологии. *Методология и история психологии*. 2010. Т. 5. Вып. 3. С. 90–105.
22. Юревич А. Интеграция психологии: утопия или реальность? *Вопросы психологии*. 2005. № 3. С. 16–28.
23. Fuchs T. Psychotherapy of the Lived Space: A phenomenological and ecological concept. *Толос* : философско-культурологический журнал. 2011. № 1. С. 126–141.

Уварова С. Г. Онтология психоанализа в натуралистическом, структуральном, феноменологическом, экзистенциальном истолкованиях

Статья посвящена проблематике «схизиса» (раскола, диссоциации) между практической и исследовательской (академической) психологией как важного аспекта современного методологического кризиса в психологической науке. Конкретным симптомом ситуации «схизиса» является расхождение в отношении к психодинамическому подходу в практической психологии и в психологии академической. Если в практической психологии этот подход является одним из наиболее признанных, то в академической к нему относятся с недоверием. Среди причин следует назвать парадигмальное расхождение и недостаточный уровень знакомства академического сообщества с развитием философского психоанализа как системы методологических оснований психодинамических теорий. Философско-методологическое обоснование психодинамического подхода в академической психологии должно быть осуществлено в единстве главных аспектов философского психоанализа: онтологических, гносеологических, антропологических. Целью статьи является анализ онтологического аспекта философского психоанализа (как методологии психодинамического подхода в психологии личности). Поставлены задачи проанализировать особенности основных известных способов истолкования онтологии в психоанализе: 1) натуралистического; 2) структуралистского; 3) феноменологического; 4) экзистенциального. Нами признано, что только натуралистическое (уподобленное естественнонаучному знанию) истолкование психоаналитической онтологии даёт повод к опровержению психодинамических теорий привычным для экспериментального знания способом.

Ключевые слова: академическая психология, практическая психология, философская методология, методологический кризис, психодинамический подход, философский психоанализ, онтология, гносеология, антропология.

Uvarova S. H. Ontology of psychoanalysis in naturalistic, structural, phenomenological, existential interpretations

The article is devoted to the problem of “schisis” (split, dissociation) between practical and research (academic) psychology as an important aspect of modern methodological crisis in psychological science. A particular symptom of a situation of “schisis” is the difference in attitude to psychodynamic approach in practical psychology and in academic psychology. While in practical psychology this approach is one of the most recognized, in academic psychology it is treated with mistrust. Among the reasons it is necessary to name the paradigm difference and an insufficient level of acquaintance of the academic community with the development of philosophical psychoanalysis as systems of the methodological bases of psychodynamic theories. The philosophical-methodological substantiation of psychodynamic approach in academic psychology should be carried out in unity of the following main aspects of philosophical psychoanalysis: ontologic, gnosiological, anthropological. The purpose of the article is the analysis of ontologic aspect of philosophical psychoanalysis (as methodology of psychodynamic approach in psychology of personality). The tasks set are to analyse features of the main known ways of interpretation of ontology in psychoanalysis: 1) naturalistic; 2) structural; 3) phenomenological; 4) existential. We came to the conclusion that only naturalistic (assimilated to natural-scientific knowledge) interpretation of psychoanalytic ontology gives an occasion to refutation of psychodynamic theories by ways typical for experimental knowledge.

Key words: academic psychology, practical psychology, philosophical methodology, methodological crisis, psychodynamic approach, philosophical psychoanalysis, ontology, gnosiology, anthropology.

С. В. Харченкокандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

НЕЙРОДИНАМІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ЗДІБНОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ КУРСАНТІВ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Показано, що в обстеженій групі найбільш пов'язані з динамічними властивостями темпераменту здібності розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх викликала, та логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки. З'ясовано залежність рівня розвитку здібностей соціального інтелекту від типу функціональної асиметрії головного мозку. Доведено, що більш високому рівню розвитку соціального інтелекту й окремих його властивостей сприяє рівнопівкульний тип перероблення інформації.

Ключові слова: соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, властивості темпераменту, функціональна асиметрія головного мозку, курсант.

Постановка проблеми. Особистість розвивається впродовж всього життя людини. До чинників формування особистості зазвичай відносять: біологічні передумови; соціальне середовище як взаємини, що складаються безпосередньо, природно; цілеспрямований та спеціально організований вплив соціуму у формі навчання та виховання; активність самого суб'єкта з розвитку індивідуальних особливостей. Ґрунтуючись на теоретичних положеннях Б. Ананьєва, можна стверджувати, що серед природних чинників на рівень соціального інтелекту особистості впливають деякі особливості вищої нервової діяльності, вік, стать, стан здоров'я (фізичного та психічного).

Найбільша увага вчених приділялася віковим особливостям соціального інтелекту, які вивчалися в окремі вікові періоди, від новонародженості до похилого віку, та в динаміці розвитку соціального інтелекту (О. Власова, Л. Ляховець, Р. Селмана, П. Ервіна, С. Харченко). У різні вікові періоди вченими вивчалися статеві відмінності здібностей соціального інтелекту. З'ясовано, що в дошкільному (Т. Недвецька), молодшому шкільному (Л. Ясюкова, О. Шешукова) та підлітковому (Т. Скворцова, А. Плотнікова та О. Родіонова) віці рівень розвитку більшості здібностей соціального інтелекту у дівчат вищий, ніж у хлопців.

Численні дослідження проводилися щодо впливу стану здоров'я на розвиток соціального інтелекту. Описаний негативний вплив на рівень соціального інтелекту людини уражень мозку (О. Лурія, Р. Крукow), психічних захворювань (О. Ричкова, Є. Пшук, О. Матросова, С. Пахомова), несприятливих особливостей розвитку дитини (Є. Алексєєва), вад зору, слуху (Г. Григорьєва, В. Зубкова, М. Сутиріна, С. Понамарьова), наяв-

ності різноманітних залежностей (Н. Сирота, Н. Зенцова, С. Єлшанський) тощо.

Найменш дослідженим залишається питання психофізіологічних передумов розвитку здібностей соціального інтелекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психофізіологічні передумови розвитку здібностей соціального інтелекту вивчалися науковцями в різні вікові періоди (найчастіше – в дитячому віці). Так, Т. Алімовою з'ясовано, що в старшому дошкільному віці пластичність центральної нервової системи (далі – ЦНС) у реалізації зорової та моторної функції відображення структурних закономірностей у динамічно організованому сенсорному потоці може бути пов'язана з успішністю прогнозу розвитку соціальної ситуації [1].

Л. Ясюкова виявила, що гальмівний вплив на становлення соціального інтелекту молодших школярів має властива багатьом дітям у цьому віковому періоді некерована рухова й емоційна реактивність [7]. Дані Т. Недвецької свідчать про те, що низький рівень розвитку соціального інтелекту характерний для дітей із реактивним типом соціальної активності [4]. М. Акімовою встановлено, що слабкість нервової системи обмежує можливості індивідів оперувати великим обсягом інформації [3], що, безумовно, впливає й на успішність функціонування соціального інтелекту.

Г. Бійбосуною з'ясовано, що в дорослих із середнім та високим рівнями соціального інтелекту достовірно вище за методикою ІТО Л. Собчик показники «Екстраверсія» та «Спонтанність», ніж в осіб із соціальним інтелектом нижче середнього, у яких вище показники за шкалами «Ригідність», «Мензитивність» і «Тривожність» [2].

Дані нашого попереднього дослідження показали, що динамічні властивості темпераменту (екс-

траверсія, ригідність, емоційна збудливість, темп реакцій, активність) не мають істотного впливу на формування загального рівня соціального інтелекту й окремих здібностей, які входять до його складу. Найбільш істотним був вплив темпу реакції як властивості темпераменту на рівень розвитку здібностей соціального інтелекту, найбільш залежною від динамічних властивостей темпераменту виявилася здібність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки [7].

У літературі представлені дані, згідно з якими ліва півкуля значною мірою «відповідає» за понятійне, конвергентне (націлене на одне правильне рішення) мислення, прогнозування майбутніх подій, висування гіпотез, у семантичній пам'яті лівої півкулі зберігаються усвідомлені соціальні стереотипи та соціальна система значущостей, тоді як права півкуля забезпечує інтуїтивне, почуттєве, образне мислення, здійснюючи перевірку гіпотез, має справу з актуальним часом, діями «тут і зараз» [5].

Мета статті – з'ясування особливостей взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту та нейродинамічних властивостей індивіда в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу. У роботі використані методика діагностики соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. Саллівен (субтест 1 «Історії із завершенням», вимірює здатність передбачати наслідки поведінки персонажів у визначеній ситуації; субтест 2 «Групи експресії», вимірює здібність до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини; субтест 3 «Вербальна експресія», вимірює здібність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх спричинила; субтест 4 «Історії з доповненням», вимірює здібність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях), методика діагностики структури темпераменту В. Русалова (ОСТ), методика визначення стилю навчання та мислення (автори: П. Торранс, С. Рейнолдс, Т. Ригель, О. Болл), а також критерій рангової кореляції Спірмена.

У дослідженні взяли участь 36 курсантів молодших курсів (юнаків та дівчат) Харківського національного університету внутрішніх справ. Найбільші середні оцінки курсанти отримали за виконання завдань субтеста 1 «Історії із завершенням», найгірші – субтеста 4 «Історії з доповненням».

Емпіричні дані свідчать про те, що здатність передбачати наслідки поведінки персонажів у визначеній ситуації (субтест 1 «Історії із завершенням») незначним чином пов'язана із властивостями темпераменту (див. табл. 1).

Здібність до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (субтест 2 «Групи експресії») виявилася також мало взаємозалежною із властивостями темпераменту, але в обстеженій групі була пов'язаною статистично достовірним зворотним зв'язком ($r_s = -0,44$, $p \leq 0,01$) з емоційністю, чутливістю, зокрема й до невдач у роботі (показник «Емоційність» методики ОСТ) (див. табл. 1).

На нашу думку, незначний вплив властивостей темпераменту на вказані здібності та менший порівняно з іншими здібностями соціального інтелекту обстежених зумовлений тим, що вони формуються раніше в онтогенезі та є більш сформованими в юнацькому віці.

Більш значний вплив властивості темпераменту мали на здібність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх спричинила (субтест 3 «Вербальна експресія»). Ця здібність в учасників дослідження виявилася пов'язаною з легкістю переключення з одного виду діяльності на інший, швидкий перехід з одних форм мислення на інші в процесі взаємодії із предметним середовищем, прагненням різноманітних форм предметної діяльності (показник «Пластичність», $r_s = 0,48$, $p \leq 0,01$) та мовленеворуховою швидкістю, швидкістю мовлення (показник «Соціальний темп», $r_s = 0,33$, $p \leq 0,05$), негативний зв'язок був діагностований з емоційністю в комунікативній сфері, чутливістю до невдач у спілкуванні («Соціальна емоційність», $r_s = -0,27$) (табл. 1).

Здатність обстежених розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей

Таблиця 1

Особливості взаємозв'язку соціального інтелекту та властивостей темпераменту

Показник темпераменту за методикою ОСТ	Показник за методикою Дж. Гілфорда, r_s				
	Субтест 1	Субтест 2	Субтест 3	Субтест 4	Загальний рівень
Ергічність	0,10	0,07	0,20	- 0,35*	0,11
Соціальна ергічність	0,08	0,10	0,06	- 0,21	0,05
Пластичність	0,07	- 0,09	0,48**	- 0,22	0,17
Соціальна пластичність	- 0,09	- 0,08	- 0,03	- 0,14	- 0,17
Темп	0,09	- 0,08	0,03	- 0,14	- 0,01
Соціальний темп	0,09	- 0,13	0,33*	- 0,17	0,12
Емоційність	- 0,13	- 0,44**	- 0,01	- 0,18	- 0,33*
Соціальна емоційність	- 0,10	0,09	- 0,27	- 0,05	- 0,16

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$ за $r_{ср.} = 0,33$ для $N = 36$; ** – $p \leq 0,01$ за $r_{ср.} = 0,43$ для $N = 36$.

Таблиця 2

**Особливості взаємозв'язку соціального інтелекту та типу функціональної асиметрії
головного мозку**

Показник за методикою Дж. Гілфорда	Тип функціональної асиметрії головного мозку, r_s		
	лівопівкульний	правопівкульний	рівнопівкульний
Субтест 1	- 0,12	- 0,28	0,31
Субтест 2	- 0,40*	- 0,30	0,47**
Субтест 3	- 0,32	- 0,34*	0,48**
Субтест 4	0,00	0,16	0,12
Загальний рівень	- 0,38*	- 0,44**	0,59**

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$ за $r_{s_{кр.}} = 0,33$ для $N = 36$; ** – $p \leq 0,01$ за $r_{s_{кр.}} = 0,43$ для $N = 36$.

у цих ситуаціях виявилася пов'язаною статистично достовірним зворотним зв'язком ($r_s = -0,35$, $p \leq 0,05$) з потребою в освоєнні предметного світу, прагненням розумової та фізичної праці (показник «Ергічність»). З іншими властивостями темпераменту зв'язок не досягав рівня статистичної значущості, але був більш тісним, ніж з іншими здібностями соціального інтелекту учасників дослідження (див. табл. 1).

Із загальним рівнем соціального інтелекту учасників дослідження найтісніший зворотний зв'язок був з емоційністю, чутливістю, зокрема й до невдач у роботі (показник «Емоційність») ($r_s = -0,33$, $p \leq 0,05$). Загалом, негативний зв'язок загального рівня соціального інтелекту й окремих здібностей, які входять до його складу, підтверджує їх когнітивний аспект, пізнавальну природу.

У проведеному дослідженні з'ясовано, що зі здібностями обстежених, які входять до складу соціального інтелекту, істотним чином пов'язаний тип функціональної асиметрії головного мозку (див. табл. 2).

Домінування лівопівкульного типу перероблення інформації негативно пов'язано зі здібністю до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини ($r_s = -0,40$, $p \leq 0,05$), здібністю розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх викликала ($r_s = -0,32$) та загальним рівнем соціального інтелекту ($r_s = -0,38$, $p \leq 0,05$).

Домінування правопівкульного типу перероблення інформації негативно пов'язано з рівнем розвитку здібності передбачати наслідки поведінки суб'єктів у певній ситуації, здібності до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини, здібності розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх спричинила ($r_s = -0,34$, $p \leq 0,05$) та загальним рівнем соціального інтелекту ($r_s = -0,44$, $p \leq 0,01$).

Домінування рівнопівкульного типу перероблення інформації позитивно пов'язано з рівнем розвитку здатності передбачати наслідки пове-

ділки суб'єктів у певній ситуації ($r_s = 0,31$), здібності до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини ($r_s = 0,47$, $p \leq 0,01$), здібності розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх спричинила ($r_s = 0,48$, $p \leq 0,01$), та загальним рівнем соціального інтелекту ($r_s = 0,59$, $p \leq 0,01$).

Зазначимо, що тип функціональної асиметрії головного мозку мав найслабші зв'язки зі здібністю курсантів розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях, більш виражений був зв'язок зі здібністю передбачати наслідки поведінки персонажів у визначеній ситуації.

Отже, більш високому рівню розвитку здібностей передбачати наслідки поведінки суб'єктів у певній ситуації, здібності до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини, здібності розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх викликала, та загального рівня соціального інтелекту сприяє рівнопівкульний тип перероблення інформації та заважає домінування право-півкульного або лівопівкульного типу.

Висновки. Вплив властивостей темпераменту на рівень розвитку здібностей соціального інтелекту в юнацькому віці обмежений. Найменше впливають властивості темпераменту на рівень розвитку тих здібностей курсантів, які формуються раніше в онтогенезі та мають більш високий рівень розвитку (здібність передбачати наслідки поведінки суб'єктів у певній ситуації, здібність до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини). Найбільш тісні зв'язки в обстеженій вибірці були між властивостями темпераменту та здібністю розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях, яка мала нижчий за інші здібності рівень розвитку.

Більш високому рівню розвитку загального рівня соціального інтелекту та окремих його здібностей в юнацькому віці сприяє рівнопівкульний тип перероблення інформації.

Загалом, найбільш істотний вплив нейродинамічних властивостей в юнацькому віці був на таку властивість соціального інтелекту, як здібність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх спричинила.

Надалі отримані дані було б доцільно перевірити за допомогою психофізіологічних методів дослідження.

Література:

1. Алимova Т. Психофизиологические предпосылки развития социального интеллекта в старшем дошкольном возрасте. URL: http://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/alimova-tatyana-vladimirovna-17920.html (дата обращения: 12.01.2018 р.)
2. Бийбосунова Г. Взаимосвязь личностных свойств и социального интеллекта преподавателей вузов. *Вестник КPCУ*. 2009. Т. 9. № 12. С. 111–115.
3. Дружинин В. Психология общих способностей. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 368 с.
4. Недвецкая Т. Социальная активность детей с разным уровнем социального интеллекта. *Восточное партнерство*. 2012. URL: http://www.rusnauka.com/26_WP_2012/Psihologia/12_116361.doc.htm (дата обращения: 12.01.2018).
5. Силина Е., Евтух Т. Межполушарная асимметрия и индивидуальные различия : монография. Пермь : Перм. гос. пед. ун-т., 2004. 136 с.
6. Харченко С. Индивидуальные факторы формирования социального интеллекта. *Право і безпека*. 2016. № 1. С. 167–171.
7. Ясюкова Л. Лонгитюдное исследование динамики социального интеллекта младших школьников. *Ананьевские чтения – 2011. Социальная психология и жизнь : материалы Научной конференции, 18–20 октября 2011 г., Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2011. URL: https://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/yasyukova-longityudnoe-issledovanie-dinamiki-16176.html (дата обращения: 12.12.2018).

Харченко С. В. Нейродинамические свойства как предпосылка формирования способностей социального интеллекта курсантов вуза со специфическими условиями обучения

Показано, что в обследованной группе наиболее связана с динамическими свойствами темперамента способность понимать логику развития ситуаций взаимодействия, значение поведения и понимать изменение значения сходных вербальных реакций человека в зависимости от контекста вызвавшей их ситуации. Выявлена зависимость уровня развития способностей социального интеллекта от типа функциональной асимметрии головного мозга. Доказано, что более высокому уровню развития социального интеллекта и отдельных его способностей способствует равнополушарный тип переработки информации.

Ключевые слова: социальный интеллект, способности социального интеллекта, свойства темперамента, функциональная асимметрия головного мозга, курсант.

Kharchenko S. V. Neurodynamic properties as a prerequisite for the formation of abilities of social intelligence cadets University with specific learning conditions

It is shown that in the surveyed group the most related to the dynamic properties of temperament is the ability to understand the change in the meaning of similar verbal reactions of a person depending on the context of the situation that caused them and the logic of interaction situations, the value of behavior. The dependence of the level of development of social intelligence abilities on the type of functional asymmetry of the brain. It is proved that the higher level of development of social intelligence and its individual abilities contributes to the type of processing of information.

Key words: social intelligence, abilities of social intelligence, psychophysical properties of temperament, functional asymmetry of brain, cadet.

О. В. Хуртенкокандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**Б. О. Бортун**магістрант спеціальності «Психологія», філологічного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ СПОРТОМ У СТУДЕНТІВ

Стаття присвячена висвітленню актуальної для психології спорту проблеми мотивації до спорту та чинників, що визначають мотиви, що домінують, у молоді. Розглянуто поняття мотивації та основні теорії її формування, що характеризують різні психологічні особливості мотивів до занять спортом, яке може бути зумовлено рівнями успіху й оцінкою успішності. Досліджено психологічні особливості мотивації до занять спортом у студентів.

На підставі емпіричних даних установлено, що в молоді з різним рівнем успішності є деякі відмінності в панівних мотивах щодо спорту, зокрема в групі успішних студентів-спортсменів домінують такі мотиви: мотив досягнення успіху в спорті, соціальний мотив та бажання слави.

Ключові слова: мотив, мотивація до занять спортом, рівень успішності-неуспішності в спорті, студенти-спортсмени, психологічні особливості.

Постановка проблеми. Мотивація підлітків до занять фізичною культурою і спортом сьогодні є однією з найбільш актуальних соціально-педагогічних проблем. Система освіти потребує якісного й інноваційного підходу до потреб людини, формування стійких мотивацій до фізкультурно-спортивної діяльності як важливої складової частини здорового способу життя й позитивної соціальної поведінки. Проблема забезпечення позитивного впливу занять фізичною культурою та спортом сьогодні є, безперечно, актуальною через ускладнення процесу формування здорового способу життя, що, у свою чергу, спричиняє значне погіршення психічного і фізичного здоров'я, особливо молодих людей [1, с. 477].

За нинішнього дефіциту рухової активності, великого розумового і психічного навантаження процес зростання рівня працездатності та навчально-трудова діяльність студентів набуває великого значення. Останніми роками на тлі інтенсифікації навчального процесу у вищих навчальних закладах спостерігається тенденція до зниження обсягу рухової активності студентів, що негативно позначається на показниках їхнього фізичного стану. Формування мотивів до занять спортом у студентів є фундаментом ефективності професійної підготовки для здійснення практичної діяльності. Рівень мотивації до занять спортом у студентів знижується через багато причин, як-от: захворювання, робота, відпрацювання академічних заборгованостей із дисциплін, відсутність інтересу до занять спортом, лінь, незацікавлен-

ність у заняттях спортом у студентських групах, а також вплив соціальних та економічних чинників [2, с. 287].

Аналіз останніх досліджень і публікацій у галузі психології дав нам можливість виділити низку науковців, на результати досліджень яких ми спиралась у нашій роботі. У закордонній і вітчизняній психології проблема мотивації досягнення привернула до себе увагу широкого кола дослідників: Д. Аткинсон, В. Ботов, Т. Пальчик, М. Магомед-Емінов, Л. Матвєєва зробили значний внесок у розуміння її змісту, структури, механізмів. Вагомий внесок у дослідження мотиваційно-потребової сфери особистості, внутрішньої мотивації, сенсоутворення, цілепокладання, самоактуалізації, самодетермінації, регуляції та саморегуляції поведінки внесла київська психологічна школа, а саме: М. Алексєєва, Г. Балл, М. Боришевський, С. Занюк, В. Клименко, Ю. Швалб. Мотивацію досягнення в спортивній діяльності вивчали: Б. Вайнер, Д. Гоулд, Л. Дмитриєнкова, Б. Кретті, Р. Мартенс, Б. Шаповалов.

У багатьох літературних джерелах висловлено різні думки щодо природи мотивації та мотивів. Погляди на сутність мотивів у більшості психологів суттєво розходяться. У низки авторів мотив трактується як потреба (С. Рубінштейн, Д. Колосов), в інших – як спонукання (В. Ковальов, М. Магомед-Емінов), як наміри (К. Левін), як стани, стійки властивості особистості [9, с. 189].

Сучасні психологи, зокрема вітчизняні, уважають, що врахування особливостей професійної

мотивації може серйозно вплинути на успішність діяльності, особливо в спорті (Е. Ільїн, О. Чернікова, О. Дашкевич, Н. Стамбулов, О. Родіонов, К. Гріффіт та інші).

Як зазначає Г. Ложкін, мотивація спортивних досягнень тісно пов'язана зі спортивною обдарованістю, психологічними особливостями тренерської роботи, здоров'ям та якістю життя. Мотивація спортивних досягнень обумовлена як зовнішніми, соціальними і матеріальними, так і внутрішніми умовами розвитку особистості студента-спортсмена.

Варто зазначити, що в досягненні високих спортивних результатів велику роль відіграє мотивація спортивної діяльності, зокрема мотивація досягнення.

У дослідженнях доведено досить складні зв'язки між мотивацією досягнення та результатами спортивних змагань, простежено позитивний і негативний їхній вплив на особистість спортсмена в конкретних тренувальних та змагальних ситуаціях. Не менш важливий вольовий компонент. Не випадково багато десятиліть вітчизняні спортивні психологи приділяли особливу увагу саме цьому компоненту. Варто врахувати, що йдеться не про якусь збиральну «волю до перемоги» [1, с. 475; 4, с. 484].

Розглядаючи мотивацію в межах психології спорту як одну з необхідних частин успішності того чи іншого спортсмена, варто розглянути поєднання його мотивів, які є складниками цієї мотивації.

Мета статті – охарактеризувати механізм формування мотивації до занять спортом у студентів, її структурні та психологічні особливості.

Матеріал і методи дослідження. У дослідженні застосовували методи теоретичного аналізу науково-методичної літератури, узагальнення практичного досвіду щодо цієї теми. Для виявлення психологічних особливостей мотивації до

занять спортом, мотивів, що домінують, і рівня успішності нами використана методика «Мотиви занять спортом» А. Шаболтас [9, с. 189].

У дослідженні взяли участь 58 студентів, серед яких дівчат – 24, юнаків – 34, віком від 17 до 19 років, що активно займаються спортом і мають різні спортивні досягнення.

Виклад основного матеріалу. Мотивація і чинник впливу завжди пов'язані з обговоренням багатьох питань щодо залучення і досягнень спортсмена в тій чи іншій країні.

Мотиваційна сфера завжди складається з низки спонукань: ідеалів і ціннісних орієнтацій, потреб, мотивів, цілей, інтересів та ін. Ці спонукання виконують різну роль у загальній картині мотивації, на різних етапах вікового розвитку мають то більше, то менше значення, тому обізнаність щодо них допоможе викладачу диференційовано впливати на мотивацію студентів до фізичного самовдосконалення [6, с. 55].

У масовому спорті, фізичній культурі в основі мотивації лежить прагнення до фізичних рухів та рухової активності. У спорті вищих досягнень мотивація пов'язана із психічним напруженням, яке викликається невідповідністю діяльності можливостям спортсменів, і спрямована на їх усунення. Однак порівняно з більшістю інших видів діяльності в спорті людина не прагне уникнути напруги, навіть навпаки, бачить у цьому позитивний бік змагальної боротьби. Ця особливість спорту як діяльності, метою якої є максимальний результат, здатна відігравати негативну роль. У прагненні до перемоги спортсмени часто намагаються ігнорувати природні ресурси організму, що призводить до серйозного ризику для здоров'я і життя [3, с. 107].

У спорті вищих досягнень звертають на себе увагу теорія досягнення мети і теорія самовизначення. Відповідно до першої з них, досягнення мети відображає перспективу порівняння, коли

Рис. 1. Рівні мотивації (за Н. Стамбуловою)

спортсмен демонструє результат кращий, ніж у суперників, або поліпшений порівняно із власним колишнім результатом.

Що стосується теорії самовизначення, то згідно з нею спортсмени розрізняються за рівнями самовизначення, а також залежно від зовнішніх або внутрішніх стимулів, що спонукають до спортивної діяльності.

На думку Н. Стамбулової, мотивацію можна представити у вигляді трирівневої піраміди (рис. 1).

Перший рівень – основу цієї піраміди – становлять потреби, різні ситуативні мотиви. Без потреб і мотивів людина не буде діяти. На другому рівні розташовуються схильності, інтереси, ідеали і ціннісні орієнтації індивіда. Відповідно до цього рівня людина включається в ту чи іншу діяльність, зокрема спортивну. На вершині піраміди – світгляд, життєва позиція і життєві цілі [8, с. 367].

Цей рівень визначає весь спосіб життя людини. Якщо представлена піраміда відображає мотивацію взагалі, то спортивна мотивація (за Р. Пілояну) містить такі підстави:

– *спонукальні* (чинники, що відображають орієнтацію на задоволення духовних і матеріальних потреб);

– *базисні* (чинники, що відображають зацікавленість у: 1) сприятливих, комфортних умовах спортивної діяльності, 2) спеціальних знаннях і навичках, 3) відсутності больових відчуттів);

– *процесуальні* (чинники, що відображають зацікавленість у: 1) знаннях про противника, 2) відсутності психогенних впливів, які негативно позначаються на результатах змагань) [5, с. 23].

Мотивація є основою всіх спортивних зусиль і досягнень, але без бажання і рішучості неможливо поліпшити свої спортивні результати. Усі ж інші психічні чинники, упевненість, інтенсивність, зосередженість і емоції, неактуальні. Щоби стати кращим спортсменом, яким можна бути, потрібно бути мотивованим, щоб зробити те, що потрібно, щоб максимізувати свої здібності і досягти своїх цілей. Мотивація – просто здатність почати і бути наполегливим у спорті.

Мотивація в спорті так важлива, тому що людина повинна бути готова наполегливо працювати перед обличчям втоми, нудьги, болю і бажання робити інші речі. Мотивація буде впливати на все, що впливає на вашу спортивну продуктивність: фізичну підготовку, технічну і тактичну підготовку, розумову підготовку і загальний образ життя, зокрема сон, дієту, університет чи роботу і стосунки.

Розглядаючи мотивацію як одну з необхідних частин успішності того чи іншого спортсмена, мабуть, варто придивитися до індивідуального поєднання його мотивів, які є складниками цієї мотивації.

Зовнішня мотивація – це мотивація, що виходить із зовнішнього джерела. Деякі з них є матеріальними, наприклад, фінансові або інші матеріальні нагороди, включаючи трофеї або медалі. Відчутна зовнішня мотивація не обов'язково ідеальна для спортсменів, які стають надто зосередженими на матеріалізмі за рахунок інших аспектів спорту. Нематеріальна зовнішня мотивація включає в себе похвалу, визнання та досягнення, яких часто може бути достатньо для того, щоби мотивувати спортсменів [7, с. 328].

Внутрішня мотивація виходить зсередини спортсмена або гравця. Вона включає в себе природне бажання подолати труднощі і задоволення від повторення досвіду. Ці чинники можуть нагадати спортсменам, чому вони беруть участь у певному виді спорту, особливо під час виснажливих тренувань. Внутрішня мотивація найчастіше підтримується низкою завдань.

Використання методик вивчення мотивів до занять спортом дозволило нам більш детально розглянути питання панівних мотивів у молоді.

Основною методикою виявлення мотивів занять спортом у нашому дослідженні була методика «Мотиви занять спортом» А. Шаболтас.

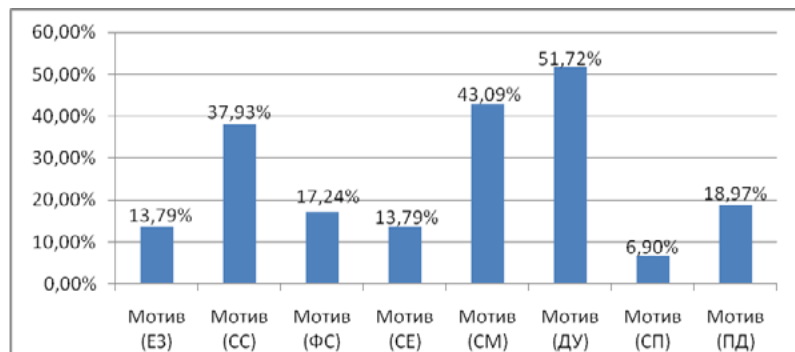

Рис. 2. Структура мотивації в успішних студентів за методикою А. Шаболтас

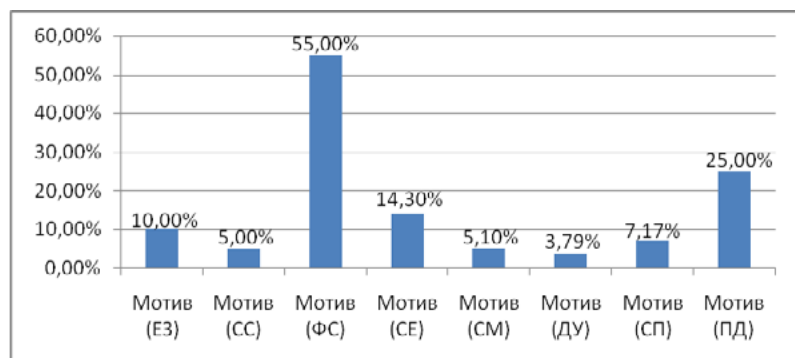

Рис. 3. Структура мотивації в успішних студентів за методикою А. Шаболтас

Результати методики оцінювалися на підставі восьми мотивів-категорій, як-от: мотив емоційного задоволення (далі – ЕУ); мотив соціального самоствердження (далі – СС); мотив фізичного самоствердження (далі – ФС); соціально-емоційний мотив (далі – СЕ); соціально-моральний мотив (далі – СМ); мотив досягнення успіху в спорті (далі – ДУ); спортивно-пізнавальний мотив (далі – СП); мотив підготовки до професійної діяльності (далі – ПД).

За результатами дослідження, серед восьми мотивів-категорій три мотиви явно виражені: мотив досягнення успіху у спорті (ДУ) є основним для більшості студентів (51,72%); соціально-моральний мотив (СМ) – на другому місці (43,09%), мотив соціального самоствердження (СС) – на третьому місці в 37,93% опитуваних, які займаються спортом.

Що стосується інших мотивів-категорій, то розподіл такий: мотив підготовки до професійної діяльності (ПД) – на четвертому місці (18,97%); мотив фізичного самоствердження (ФС) – на п'ятому (17,24%); мотив емоційного задоволення (ЕУ) та соціально-емоційний мотив (СЕ) – на шостому та сьомому місцях (13,79%), спортивно-пізнавальний мотив (СП) – на останньому місці у 6,9% студентів серед мотивів, які спонукають до занять спортом (рис. 2).

Якісна інтерпретація результатів дослідження свідчить про те, що найбільш вираженими мотивами до занять спортом у студентів є три: мотив досягнення успіху в спорті (ДУ) – 51,72%; соціально-моральний мотив (СМ) – 43,09% та мотив соціального самоствердження (СС) – 37,93%.

Отже, серед причин для занять спортом у студентів можна назвати такі: – досягання успіху, поліпшення особистих спортивних результатів. Цьому відповідає судження: «Я регулярно тренуюся, щоби підтримувати і підвищувати досягнуті результати, щоби домогтися поставленої переді мною мети»;

– прагнення до успіху своєї команди, заради якої треба тренуватися, мати хороший контакт із партнерами, тренером. Цьому відповідає судження: «Моя спортивна команда повинна бути лідером. Я хочу зробити свій внесок у цю справу. Я не хочу підводити свого тренера і товаришів, це змушує мене більше тренуватися»;

– прагнення проявити себе, що виражається в тому, що заняття спортом і досягнення у цьому успіхів розглядаються і переживаються з погляду особистого престижу, поваги знайомих, глядачів. Цьому відповідає судження: «Я займаюся спортом, оскільки добиваюся успіхів. Мої товариші по школі і спортивній команді, як і глядачі, поважають мене за це. Під час змагань приємно бути в центрі уваги, підвищувати свій престиж».

Серед мотивів зазначимо прагнення мати спортивну форму, інвентар, цінні призи, подарунки, матеріальну підтримку. Бажання побувати на зборах і змаганнях, мати можливість модно одягатися, мати свій (спортивний) стиль, поліпшити житлові умови тощо. Далі ми бачимо високу щільність результатів за п'ятьма з основних мотивів заняття спортом, де першочерговими є мотив підготовки до професійної діяльності (ПД) – 18,97%, мотив фізичного самоствердження (ФС) – 17,24%. Далі за спаданням значущістю йдуть мотиви з однаковими результатами, а саме: мотив емоційного задоволення (ЕУ) та соціально-емоційний (СЕ) – 13,79%. Та на останньому місці з великим відривом опинився спортивно-пізнавальний мотив (СП) – 6,9%.

Що стосується другої групи студентів, то тут переважають такі показники: мотив фізичного самоствердження (ФС) – 55%, мотив підготовки до професійної діяльності (ПД) – 25%, соціально-емоційний (СЕ) – 13,79% (рис. 3).

Частина результатів може буди зумовлена великим значенням отримання задоволення від спортивної діяльності. Невисокий ступінь значення мотива підготовки до професійної діяльності природний для студентів 17–19 років. Водночас для студентів первинним мотивом є досягнення високих спортивних досягнень. Даний мотив дуже виражений та посідає перше місце серед інших мотивів. Це може свідчити про те, що досліджені від самого початку більш мотивовані на досягнення високого спортивного результату та демонструють перевагу над іншими.

Висновки. Отже, проведені дослідження засвідчують, що в студентів із високим рівнем успішності в спорті спостерігатимуться такі особливості мотивації: досягнення успіху в спорті, успішності та становлення в команді. Це зумовлено розвитком характеру, який відбувається незалежно від бажання спортсменів, у процесі постійних занять і змагань загартовується фізична, так і моральна витривалість.

Панівними мотивами в студентів є такі: мотив підвищення престижу в спорті; соціально-моральний мотив та мотив спілкування; бажання слави та мотив соціального самоствердження.

Водночас студенти усвідомлюють себе як особистість, як учасника змагань, спортсмена в повному розумінні цього слова. Усвідомлення виражається і в тому, що студенти пізнають і освоюють нові види спорту, специфіку спілкування з іншими студентами, вчитися працювати в команді і досягати індивідуальних результатів.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в обґрунтуванні можливостей використання сучасних технологій для залучення студентів до фізично активного способу життя.

Література:

1. Ильин Е. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2011. С. 472–478.
2. Ильин Е. Психология физического воспитания : учебное пособие для студентов педагогических институтов. Москва : Просвещение, 2010. 287 с.
3. Косинський Е. Самооцінка стану здоров'я студентів і їх мотивація до занять фізичним вихованням. *Молода спортивна наука України* : збірник наукових праць із галузі фізичного виховання, спорту і здоров'я людини. Львів, 2011. Вип. 15. Т. 2. С. 106–109.
4. Ложкин Г. Психология спорта: схемы, комментарии, практикум : учебное пособие. Киев, 2011. 484 с.
5. Пилоян Р. Мотивация спортивной деятельности. Москва : ФиС, 2014. С. 23.
6. Подшивайлов Ф. Мотиваційна сфера особистості : діагностично-розвивальний путівник : методичні рекомендації. Інститут обдарованої дитини, 2015. 55 с.
7. Психодиагностика личности при занятиях физической культурой и спортом : учебное пособие / под. ред. Г. Бабушкина. Омск : Изд-во СибГУФК, 2012. 328 с.
8. Стамбулова Н. Психология спортивной карьеры : учебное пособие. Санкт-Петербург : Центр карьеры, 2012. 367 с.
9. Шаболтас А. Мотивы занятий спортом. Київ : Олімпійська література, 2004. 189 с.

Хуртенко О. В., Бортун Б. А. Структурные особенности формирования мотивации к занятиям спортом студентов

Статья посвящена освещению актуальной для психологии спорта проблемы мотивации к спорту и факторов, определяющих доминирующие мотивы у молодежи. Рассмотрены понятие мотивации и основные теории ее формирования, характеризующие различные психологические особенности мотивов занятия спортом, которое может быть обусловлено уровнями успеха и оценкой успеваемости. Исследованы психологические особенности мотивации занятия спортом у студентов.

На основании эмпирических данных установлено, что у молодежи с разным уровнем успешности существуют определенные различия в доминирующих мотивах к спорту, в частности, в группе успешных студентов-спортсменов доминирующими мотивами являются: мотив достижения успеха в спорте, социальный мотив и стремление к славе.

Ключевые слова: *мотив, мотивация к занятиям спортом, уровень успешности – неуспешности в спорте, студенты-спортсмены, психологические особенности.*

Khurtenko O. V., Bortun B. O. Structural features of the formation of motivation for sports classes of students

The paper is devoted to the coverage of the issues of motivation to sport and factors determining the dominant motives in youth for sport psychology. The concepts of motivation and basic theory of formation, characterizing different psychological peculiarities of motives for sports, which can be caused by levels of success and assessment of achievement, are considered. The psychological peculiarities of the motivation to entertained sports by students are studied.

Based on empirical data, it has been established that young people with different levels of success have certain differences in the dominant motives for sport, in particular, in the groups of successful athletes, the dominant motives are: the motive for success in sport, the social motive and the desire for fame.

Key words: *motive, motivation for sports, level of success-unsuccessfulness in sports, students-athletes, psychological peculiarities.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

У статті досліджується антиципація як психологічний феномен у контексті професійної діяльності людини, здійснюється аналіз змісту антиципації та її взаємозв'язок із професійною ідентичністю студентів на різних етапах навчання. В емпіричному дослідженні використано методики з діагностики антиципації та професійної ідентичності, які дозволили встановити зв'язок між цими явищами в студентів.

Ключові слова: антиципація, антиципаційна спроможність, прогностична компетентність, професійна ідентичність, студенти, професійна діяльність.

Постановка проблеми. Соціокультурні трансформації та нестабільність суспільства актуалізують осмислення вимог до сучасної особистості професіонала, постає необхідність передбачення наслідків її діяльності, оскільки зростає значущість не лише можливих позитивних результатів, а й втрачених можливостей та помилок людини. Для системи вищої освіти проблеми формування професійних компетентностей, професійної ідентичності, активізації навчально-пізнавальної діяльності перебувають у площині навчального процесу, коли академічна успішність є відображенням рівня сформованості професійних знань, умінь та навичок. Варто зауважити, що антиципація та професійна ідентичність як особистісні якості можуть залежати від низки інших чинників, а їхній стан (рівень розвитку, статус) може не збігатися з навчальною успішністю студентів. Дослідження взаємозв'язків антиципації та професійної ідентичності студентів актуалізується у зв'язку із проблемами подальшого працевлаштування майбутніх фахівців та із кризовими явищами на ринку праці, проблемами організації навчально-виховного процесу відповідно до вимог до підготовки фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Власне процес антиципації розглядається в наукових дослідженнях як результат того чи іншого процесу, що виникає до його реального досягнення та служить засобом зворотного зв'язку під час побудови дії (Б. Ломов, В. Менделевич, Н. Ничипоренко, Л. Регуш, В. Сурков) [4; 8; 9; 10; 11]. Потреба особистості «екстраполювати себе в майбутнє» досліджується в контексті адаптаційних властивостей, що дозволяють випереджати майбутнє (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, І. Батраченко, В. Менделевич, Т. Нумчин, С. Посохова, Л. Регуш [2; 12; 15]. Б. Ломовим, Є. Поултоном, Г. Суходольським

виокремлено низку чинників, що визначають формування антиципаційного рішення. Установлено, що визначальними із цих факторів є передусім ті, що мають зв'язок із динамічними особливостями розвитку об'єктивного процесу [4; 5; 10; 11].

Мета статті – здійснити аналіз антиципації як наукової категорії, обґрунтувати її значення в професійній діяльності та дослідити проблему взаємозв'язку антиципації та професійної ідентичності студентів спеціальності «Галузеве машинобудування» на різних етапах навчання (I та V курсів).

Виклад основного матеріалу. Здатність прогнозувати, як будь-яка здібність людини, проявляється та формується в діяльності, має свої природні передумови розвитку, що зумовлені суспільно-історичними чинниками. Передбачення – це інформаційний, когнітивний аспект випереджального відображення, властивий живій матерії [1; 2; 3; 11]. Поруч із дефініціями «прогностична компетентність» та «антиципаційна спроможність» досить часто в психологічній літературі вживаються такі терміни, як «антиципація», «ймовірне прогнозування», «попереджувачий синтез», «настанова», «модель бажаного майбутнього», «оперативна надбудова», «акцептор результату дії, випереджаче відображення», «нервова модель стимулу», «екстраполяція», «попереджувальна поведінка» [11; 13; 14]. Прогностичну компетентність розглядають як полідетерміновану властивість, що в методологічному плані може поєднувати в собі основні види детермінації психічного – фізіологічний, феноменологічний, соціально-практичний та ситуативний, а значить, є здатністю людини передбачати перебіг подій, власних дій, переживань, вчинків інших і, відповідно, будувати діяльність на підставі адекватного ймовірного прогнозу. Поняття прогностичної компетентності входить у систему загальнопсихологічних категорій та може бути проаналізовано як властивість

особистості, її здібність, як психічний процес, як діяльність. Згідно з дослідженнями низки науковців [8; 9; 10; 11], прогностична компетентність є відносно незалежною, автономною характеристикою особистості серед інших її властивостей; взаємозв'язок з останніми має нелінійний, багатомірний, опосередкований характер, тому можна вважати, що дана компетентність людини – це психологічно неоднорідний феномен, який має вплив на адаптацію та регуляцію поведінки індивіда [8; 9; 10; 11].

Розгортання досліджень проблеми антиципації у множинних напрямках чітко визначило основні особливості даного феномена. По-перше, антиципація існує як властивість особистості, але актуальною вона стає, коли розгортається як психічний процес [13; 15; 16]. По-друге, дана властивість проявляється у вигляді довільної, усвідомленої та цілеспрямованої активності, має статус діяльності і, відповідно, може бути проаналізована з погляду структури діяльності через опис її мотивів, завдань, цілей, дій [16]. По-третє, антиципація певним чином формує ставлення до майбутнього, є інструментом взаємодії суб'єкта з майбутнім і може бути ідентифікована як форма пізнання останнього [14; 16].

У довідковій літературі *антиципація* розглядається як здатність людини передбачати перебіг подій, власних дій і вчинків оточення, структурувати діяльність на основі адекватного ймовірного прогнозу [1]. Це визначення практично збігається з розумінням антиципації Б. Ломовим та Є. Сурковим, які, досліджуючи антиципацію в структурі діяльності, визначають її як здатність діяти й ухвалювати ті чи інші рішення з певним просторово-часовим упередженням стосовно очікуваних майбутніх подій [4; 15].

Як найважливішу функцію антиципації вони визначають когнітивну. Оскільки антиципаційна спроможність є важливим складником когнітивної моделі «Я-концепції» особистості, то вона підлягає формуванню і розвитку [15]. На думку П. Анохіна, М. Бернштейна та Б. Ломова, найважливіше завдання антиципаційних механізмів полягає у формуванні мети діяльності та її конкретизації на окремі дії, щоби сприймати всі чинники діяльності та, відповідно, гарантувати її ефективність та безпеку. Мета – це ідеальна форма майбутнього результату, яка формується в людини до початку діяльності і впливає на весь її зміст. Тобто процес формування людиною мети базується на її здатності до передбачення. Усвідомлення людиною її мети співвідноситься із системою мотивів її професійної діяльності. А мотив, у свою чергу, формується в результаті певної потреби людини і виражає її готовність до цілеспрямованої дії [3; 15].

Інтегративне місце прогностичної спроможності людини в загальній структурі психічного відображення полягає в забезпеченні гармонії психічного

світу людини, виступає запорукою успішного особистісного потенціалу. Оскільки саме особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю обставин, здібність людини виконувати заплановане незалежно від зовнішніх умов, зокрема й несприятливих, певною мірою подолання особистістю самої себе, тому актуальна проблема передбачення та побудови майбутнього саме в аспекті ризикованої поведінки особистості [6; 7].

Антиципація як психологічний феномен у його різноманітних формах має універсальне значення для всіх сторін діяльності людини [8; 14]. Для людини типовим є не тільки відображення теперішнього, не тільки збереження минулого, але й активне оволодіння перспективою майбутнього. Діяльність людини має цілеспрямований характер, що виступає на початку діяльності у свідомості людини як уявлення про очікувані нею результати, про майбутні зміни навколишнього оточення чи про результати власних дій. Усі ці образи майбутнього ґрунтуються на минулому досвіді та мають імовірнісний характер. Саме прогноз є ланкою між оцінкою наявного стану об'єкта й організацією засобів і способів впливу на нього. Така взаємозалежність елементів призводить до розуміння прогнозу як основи регулювання поведінки й активності індивіда. Спрямованість у майбутнє, яка опосередкована минулим, забезпечує свідому цілеспрямовану діяльність особистості.

На думку вченого І. Батраченка, антиципація є темпорально орієнтованою формою організації психічного, яка призначена для відображення, проектування, упередження й опрідметнення майбутнього, а її поява, розвиток та функціонування зумовлені виокремленням структурно-психічних підсистем, що відображають реальність у межах часових модусів – минулого (ретроспекція), теперішнього (презентоспекція), майбутнього (антиципація) [2].

До проблеми дослідження антиципації професійної діяльності зверталися вітчизняні науковці, розглядаючи означену проблему в рамках фахової підготовки студентів у вищих закладах освіти. На думку Н. Мельнік, професійна підготовка студентів щодо формування прогностичної компетентності (здібності до антиципації) має містити такі блоки, як результативний, процесуальний, фасилітативний та організаційний [7]. Автор наголошує на тому, що в процесі формування антиципаційних здібностей у результативному блоці фахової підготовки мають розкриватися об'єднані ознаки, риси професійної ідентичності, її змістовно-функціональна складова частина саме в часовій перспективі. У процесуальному блоці має розвиватися гармонізація і послідовність часової перспективи, розкривається особистісне ставлення людини до життєвого часу. Наступний, фасилітативний, блок складається із системи

заходів, спрямованих на розвиток антиципації у студентів, що пов'язані з поступовим і поетапним розвитком цілепокладання в професійній діяльності, моделювання власних можливостей і перспектив та обмежень у професії та кар'єрі, побудови професійних альтернатив, майбутнього образу професійного «Я». Останній етап, що полягає в організаційному, методичному та психологічному супроводі майбутніх фахівців, покликаний забезпечити формування статусу досягнутої (або вираженої, сформованої) професійної ідентичності [7].

Н. Мельнік (2013 р.) у своєму дослідженні також зазначає, що суб'єктивне ставлення до часу, якість ознак образу майбутнього, часової перспективи (що, у свою чергу, складається з низки компонентів, серед яких довжина, глибина, ступінь структурованості, рівень реалістичності, настанови особистості щодо суб'єктивного часу тощо) зумовлюють успішність / неуспішність формування професійної ідентичності [6; 7]. Вона також наголошує на тому, що провідну роль у становленні професійної ідентичності відіграє антиципація, яка розкривається в здібності індивіда проектувати, моделювати власний образ у майбутньому. Від антиципації залежить розвиток соціального, особистісного та професійного статусів, що демонструють результати емпіричного дослідження [6; 7].

Аналіз стану вивчення означеної проблеми показав, що сьогодні проведено багато емпіричних досліджень щодо встановлення фундаментальності поняття прогностичної компетентності, проте недостатньо дослідженою залишається роль антиципації в прояві та реалізації професійної діяльності особистості.

Проведення діагностики антиципації з використанням методик В. Менделевич і Л. Регуш на I та

V курсах і встановлення антиципаційної спроможності/неспроможності (особистісно-ситуативна, просторова, часова, загальна), прогностичної компетентності (здібності до антиципації діяльності) за показниками аналітичності, усвідомленості, гнучкості, перспективності, доказовості та загального рівня антиципації супроводжувалося дослідженням професійної ідентичності за методиками А. Азбель, Л. Шнейдер. Аналіз дозволив виокремити групи з різними рівнями та показниками антиципації. Антиципація (прогностична компетентність, здібність до прогнозування) вивчалася за такими показниками: особистісно-ситуативна, просторова, часова, загальний рівень антиципаційної спроможності, аналітичності, усвідомленості, гнучкості, перспективності, доказовості та загального рівня антиципації, планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів, гнучкості, самостійності, загального рівня саморегуляції.

Відповідно до мети дослідження сформовано вибірку респондентів, яку склали студенти спеціальності «Галузеве машинобудування» (автомобільний та механічний факультети, I та V курси, ХНАДУ) у загальній кількості 80 осіб.

Теоретичний аналіз проблеми професійної ідентичності в контексті сучасних досліджень дозволив виокремити критерій результативності процесу набуття певних статусів професійної ідентичності – антиципаційна компетентність. Спираючись на теоретичні положення про те, що антиципація є чинником формування професійної ідентичності, ми намагалися встановити взаємозв'язки між критеріями і показниками цих явищ на різних етапах навчання студентів.

Зв'язок між професійною ідентичністю й антиципацією можна простежити, якщо зіставити кількість студентів із різними статусами професійної

Таблиця 1

Розподіл респондентів за статусами професійної ідентичності й антиципаційною спроможністю (I курс)

Статуси професійної ідентичності	Кількість студентів	Кількість у %	Антиципаційна спроможність	Антиципаційна неспроможність
Передчасна	–	–	–	–
Дифузна	–	–	–	–
Мораторій	3	7,5	100%	–
Досягнута	4	10	75%	25%
Псевдопозитивна	33	82,5	69,7%	30,3%

Таблиця 2

Розподіл респондентів за статусами професійної ідентичності й антиципаційною спроможністю (V курс)

Статуси професійної ідентичності	Кількість студентів	Кількість у %	Антиципаційна спроможність	Антиципаційна неспроможність
Передчасна	–	–	–	–
Дифузна	2	5	–	100%
Мораторій	1	2,5	100%	–
Досягнута	13	32,5	100%	–
Псевдопозитивна	24	60	83,3%	16,7%

Таблиця 3

Розподіл респондентів за статусами професійної ідентичності та рівнями прогностичної компетентності (I курс)

Статуси професійної ідентичності	Рівень загальних здібностей до прогнозування		
	Низький	Середній	Високий
Мораторій	–	66,7%	33,3%
Досягнута	–	100%	–
Псевдопозитивна	–	90,1%	9%

Таблиця 4

Розподіл респондентів за статусами професійної ідентичності та рівнями прогностичної компетентності (V курс)

Статуси професійної ідентичності	Рівень загальних здібностей до прогнозування		
	Низький	Середній	Високий
Дифузна	–	100%	–
Мораторій	–	100%	–
Досягнута	–	69,2%	30,8%
Псевдопозитивна	–	45,8%	54,2%

ідентичності, які мають різну антиципаційну спроможність. Дане зіставлення та порівняння у відсотках студентів міститься в таблицях 1 і 2.

З даних двох таблиць видно, що є тенденція до того, що за більш сформованої професійної ідентичності спостерігається більша антиципаційна спроможність. Особливо це помітно в студентів V курсу. Варто зазначити, що серед студентів V курсу виявився лише один зі статусом професійної ідентичності мораторій. Це можна пояснити тим, що на завершальному етапі навчання в студента зберігається тенденція виходу із кризи професійного самовизначення, відбувається усвідомлення того, що він або точно буде здійснювати майбутню професійну діяльність відповідно до отримуваної спеціальності, або точно цього робити не буде, оскільки обрана професія не відповідає його внутрішнім потребам.

Звертає на себе увагу те, що на V курсі значно більше студентів з досягнутою професійною ідентичністю (32,5%) порівняно з 1 курсом (10%).

Тенденція до псевдопозитивної ідентичності зберігається на I і на V курсах (відповідно 82,5% і 60%), що вказує на стабільне заперечення студентами власної унікальності або, навпаки, її амбіційне підкреслення з переходом у стереотипію, а також порушення механізмів ідентифікації та відокремлення в бік гіпертрофованості, порушення часової пов'язаності життєвого шляху. Варто зазначити, що порівняно з досягнутою ідентичністю в студентів, які перебувають у статусі псевдопозитивної ідентичності, наявна антиципаційна неспроможність як на I курсі, так і на V (30,3% та 16,7% відповідно).

Далі зіставлено дані за рівнями загальних здібностей до прогнозування (антиципаційна компетентність) у студентів із різними статусами професійної ідентичності. Ці дані щодо студентів, у відсотках, містяться в таблицях 3 і 4.

З даних цих двох таблиць видно, що для значної більшості студентів характерний середній рівень здібностей до прогнозування, а студентів із низькою здібністю до прогнозування ні на I, ні на V курсах не виявлено.

Зауважимо, що на I курсі третина студентів зі статусом мораторій проявили високі здібності до прогнозування, які на V курсі проявили третина студентів із досягнутою профіідентичністю та більше половини – із псевдоідентичністю. Можливо, для студентів I курсу зі статусом мораторія, коли професійна ідентичність інтенсивно розвивається, прогностичні здібності є затребуваними. А на V курсі це ж саме відбувається в тих, у кого сформована досягнута чи псевдоідентичність.

Висновки. Спираючись на існуючі теоретичні підходи до вивчення проблеми антиципації, встановлено, що вона виступає як психологічний феномен у його різноманітних формах та має універсальне значення для всіх сторін діяльності людини. У разі порушень антиципаційної компетентності людина втрачає орієнтацію у напрямках розвитку своєї професійної ідентичності та бачення свого місця в професійній спільноті та професійній діяльності загалом. Підходячи до процесу оптимізації професійної ідентичності, необхідно звернути увагу на вміння регулювати свою діяльність, ставити цілі і їх усвідомлювати, прогнозувати наслідки й очікувані позитивні результати; підвищення рефлексивної здатності до розвитку професійних знань, умінь та навичок. Встановлено, що в студентів із більш сформованою професійною ідентичністю спостерігається більша антиципаційна спроможність (особливо це помітно в студентів V курсу). Перспективою подальших досліджень є вивчення відмінностей в антиципації та професійній ідентичності в студентів на різних етапах навчання.

Література:

1. Базилевич Т. Антиципация в структуре действий различного замысла. *Психологический журнал*. 1988. Т. 9. № 3. С. 121–131.
2. Батраченко І. Антиципация як продукт еволюції. *Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського*. 2009. № 1. С. 44–50.
3. Белинская Е. Временные Аспекты «Я» концепции и идентичности. *Мир психологии*. 1999. № 3. С. 140–147.
4. Ломов Б., Сурков Е. Антиципация в структуре деятельности. Москва : Наука, 1980. 279 с.
5. Мащенко Н. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів технічних університетів : автореф. дис. ... канд. соц. наук: 19.00.05. Київ, 2005. 19 с.
6. Мельник Н. Антиципация студентами гуманітарних спеціальностей своєї професійної ідентичності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2011. 22 с.
7. Мельник Н. Антиципация компетентність як фактор становлення професійної ідентичності. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 20. С. 385–395.
8. Менделевич В. Антиципационные механизмы неврозогенеза. *Психологический журнал*. 1996. № 4. С. 107–115.
9. Менделевич В., Граница А. Прогнозирование будущего и механизмы неврозогенеза. *Неврологический вестник*. 2013. Т. XLV. Вып. 4. С. 42.
10. Ничипоренко Н., Менделевич В. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического исследования. *Психологический журнал*. 2006.. Т. 27. № 5. С. 50–59.
11. Ничипоренко Н., Менделевич В. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического исследования. *Психологический журнал*. 2006. Т. 27. № 5. С. 50–59.
12. Регуш Л. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 352 с.
13. Солобутина М. Антиципационная состоятельность в структуре профессиональной компетентности. *Вестник ТГГПУ*. 2009. № № 2–3 (17–18).
14. Сумина Н., Ничипоренко Н. Взаимосвязь антиципационной состоятельности с личностными свойствами. *Российский психологический журнал*. 1996. № 4. С. 107–115.
15. Сурков Е. Процессы антиципации и их организация в деятельности человека: автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01. Ленинград, 1985. 37 с.
16. Шестопалова К. Особистісні чинники прогнозування майбутнього. *Вісник Дніпропетр. ун-ту*. Серія «Психологія». 2010. Т. 18. Вип. 16. № 9/1. С. 131–138.

Чепурная В. А. Исследование проблемы антиципации личности в контексте становления профессиональной идентичности в студенческие годы

В статье рассматривается антиципация как психологический феномен в контексте профессиональной деятельности человека, осуществляется анализ содержания антиципации и ее взаимосвязи с профессиональной идентичностью студентов на различных этапах обучения. В эмпирическом исследовании использованы методики по диагностике антиципации и профессиональной идентичности, которые позволили установить связь между этими явлениями у студентов.

Ключевые слова: антиципация, антиципационная способность, прогностическая компетентность, профессиональная идентичность, студенты, профессиональная деятельность.

Chepurna V. O. Investigation of the problem of personality anticipation in the context of the formation of professional identity in student years

The article deals with anticipation as a psychological phenomenon in the context of human professional activity, analyzes the content of anticipation and its interrelation with the student's professional identity at different stages of study. In the empirical part of the investigation, methods have been used to diagnose anticipation and professional identity, which allowed to establish a connection between these phenomena among the students.

Key words: anticipation, anticipatory ability, prognostic competence, professional identity, students, professional activity.

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159:351.745.5

Л. В. Сірохааспірант кафедри психології розвитку
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВНИЧИХ ПРОФЕСІЙ У ПЕРІОД ЇХНЬОГО ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

У статті визначено зміст, структуру й особливості прояву синдрому професійного вигорання в працівників правничих професій. Висвітлено терміни «професійне вигорання» та «емоційне вигорання», сформульовано поняття й ознаки професійного вигорання.

Ключові слова: стрес, криза, працівник правничих професій, професійне становлення, вигорання, емоційне виснаження.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку українського суспільства висувуються високі вимоги до працівників правничих професій, зокрема до правоохоронців. Ефективність їхньої професійної діяльності залежить від якості підготовки, уміння швидко орієнтуватися в обстановці, адаптуватися до діяльності в різних умовах, адекватно реагувати на ситуацію, передбачати і випереджати дії правопорушників, бути гнучкими та емоційно врівноваженими. Складні умови професійної діяльності впливають на психологічний стан працівників, що може спричинити виникнення постійного емоційного напруження та стресу, прояви агресивної й асоціальної поведінки. Крім того, на виконанні правоохоронцями службових завдань негативно позначається відсутність у них психологічної готовності до професійної діяльності, що стає причиною помилок, призводить до зниження ефективності діяльності, гальмує професійний і особистісний розвиток працівників.

Зокрема, дослідження, проведене Американською асоціацією юристів у 2016 р., виявило значний рівень проблем зі здоров'ям і загальним самопочуттям в юридичній спільноті. Для цього експерти опитали 12 825 представників професії щодо вживання алкоголю, наркотиків, а також щодо того, як вони оцінюють своє психічне здоров'я загалом. Так, 28% опитаних відчували симптоми депресії, 19% зазначили тривожний стан психіки, ще 23% юристів – стрес, а 20,6% зізналися в надмірному вживанні міцних алкогольних напоїв [1]. Отже, проблема стресів і професійного вигорання працівників правничих професій актуальна як в плані наукового дослідження, так і для розроблення програм психологічної допомоги і супроводу професійної діяльності правоохоронців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні стани в професійній діяльності

працівників різних професій, а також проблеми професійного вигорання вже були предметом дослідження вітчизняних та закордонних учених (А. Абрамова, В. Бойко, Н. Водоп'янова, К. Маслач, Н. Левицька, Х. Фрейденберг, Е. Климов, Янг і Ванг, Т. Решетова), які виявили психологічні основи і чинники появи синдрому професійного вигорання.

Зокрема, у роботах В. Андросюка, Л. Казміренко, Я. Кондратьєва, І. Охріменка, Г. Юхновець наголошується на важливості вивчення особливостей професійної діяльності представників правничих професій, звертається увага на окремі психологічні проблеми, пов'язанні із цією діяльністю. Проте, незважаючи на наявні дослідження, проблема професійного вигорання працівників правничих професій, зокрема в процесі їхнього професійного становлення, залишається недостатньо вивченою.

Метою статті є визначення й обґрунтування змісту, структури й особливостей прояву синдрому професійного вигорання в працівників правничих професій, вивчення його впливу на формування професійних якостей працівника. Для досягнення окресленої мети планується визначити терміни «професійне вигорання» й «емоційне вигорання», сформулювати поняття й ознаки професійного вигорання.

Виклад основного матеріалу. Коли особистість перебуває у стані постійного стресу, пов'язаного із професійною діяльністю, досить часто виникає таке явище, як «професійне вигорання». Часто дослідники співвідносять поняття «стрес» і «професійне вигорання». На нашу думку, ці терміни потрібно розмежовувати, оскільки термін «емоційне вигорання» – це більш широка категорія, таке явище не завжди пов'язане саме із професійною діяльністю; воно може включати в себе професійне вигорання.

Як зазначає В. Малець, емоційне виснаження є основним складником професійного вигорання: почуття емоційного спустошення, втоми породжується власною роботою [2].

Зазначимо, що термін «емоційне вигорання» (“burnout”) уведений американським психіатром Х. Фрейденбергом у 1974 р. для характеристики психологічного стану здорових людей, які перебувають в інтенсивному й тісному спілкуванні із клієнтами, пацієнтами, в емоційно навантаженій атмосфері під час надання професійної допомоги. Початково тлумачення цього терміна зводилося до стану знемоги, виснаження, пов’язаного з відчуттям власної непотрібності [3], тоді як у подальших дослідженнях емоційне вигорання стало розглядатися як вироблений особистістю механізм психологічного захисту у вигляді повної або часткової відсутності емоційного реагування у відповідь на психотравмуючий вплив [4, с. 59].

Професор Каліфорнійського університету К. Маслач зосереджує увагу на професійному вигоранні як синдромі фізичного й емоційного виснаження, визначаючи такі його складники: розвиток негативної самооцінки, пасивне ставлення до роботи, втрата розуміння й співчуття. Психолог зазначає, що професійне вигорання – це не втрата творчого потенціалу, а емоційне виснаження, що виникає на тлі стресу в процесі міжособистісного спілкування [5].

Синдром професійного вигорання призводить до негативних змін у структурі суб’єкта діяльності, спричиняє зниження ефективності його професійної діяльності, негативно впливає на особистість окремого працівника, завдає відчутних моральних і матеріальних збитків організації, знижуючи ефективність її діяльності та впливає на соціальні процеси, що відбуваються в колективі. Вигорання призводить до емоційної виснаженості особистості, яка виявляється у зменшенні або цілковитій відсутності задоволення та відчуття досягнення в професійній діяльності. Водночас професійне вигорання зазвичай впливає і на інші аспекти життя.

Явища професійного вигорання мають місце не тільки в складних або невідповідних умовах праці. Яскравим прикладом цього є страйки на початку 2019 р. у Бельгії, Франції, Німеччині, під час яких працівники, відчуваючи негативний вплив та стрес від напруженої праці, вимагали зниження тривалості робочого часу, що, на їхню думку, дозволить меншою мірою відчувати стрес та не піддаватися негативному впливу різних психофізичних чинників на організм взагалі та на психічне здоров’я зокрема, і в кінцевому підсумку приведе до підвищення продуктивності праці [6].

Сьогодні встановлено, що до синдрому професійного вигорання найбільше схильні спеціалісти, які за родом своєї діяльності повинні здійснювати постійні й інтенсивні контакти з іншими людьми.

Тому можна стверджувати, що професійне вигорання працівників правничих професій значною мірою зумовлено тим, що їхня професійна діяльність, згідно із класифікацією професій, належить до типу «людина – людина», коли основною особливістю діяльності є постійна взаємодія з людьми, фахівці цієї системи повинні постійно виявляти комунікативну компетентність [7]. Такий тип діяльності, з огляду на велику відповідальність і емоційні навантаження, потенційно містить небезпеку складних переживань, пов’язаних із робочими ситуаціями, і високу вірогідність появи професійного стресу. Не випадково законодавства багатьох країн світу, зокрема Німеччини, Великобританії, Індонезії, Туреччини, навіть передбачають надбавку до заробітної плати за інтенсивність та високу кількість виконуваних завдань праці, що повинно зменшити відчуття незадоволення в працівників та підвищити їхню продуктивність [8, с. 337].

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує вивчення психологічних особливостей діяльності поліції, які зумовлені тими професійними завданнями, що стоять перед працівниками різних підрозділів. Зокрема, такі завдання визначені в ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію», а саме: надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки й порядку; охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг щодо допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [9].

Отже, вищезазначені завдання зумовлюють психологічні особливості професійної діяльності працівників поліції. На думку Г. Юхновця й Я. Кондратьєвої, це такі особливості: жорстка правова регламентація та наявність владних повноважень; високий рівень відповідальності за результати й наслідки роботи; висока соціальна й особистісна значущість можливих помилок; наявність протидії з боку правопорушників і злочинців; екстремальний характер через наявність ризику для життя й здоров’я; дефіцит часу для аналізу обставин і ухвалення рішень; значні психічні й фізичні навантаження; інтенсивний вплив несприятливих чинників [10, с. 133], що не може не впливати на самопочуття працівника. Деструктивний вплив цих чинників породжує небезпеку руйнування соціально-психологічної адаптації працівників, загальну психічну та фізичну астенизацію і, як наслідок, може спричинити появу психогенних розладів.

Вивчення професійного вигорання працівників поліції як осіб, схильних до високого рівня стресу, було предметом наукового дослідження закордонних психологів. Так, Янг і Ванг (Yang and Wang, 2008 р.) досліджували причини вигорання полі-

ції в китайських поліцейських силах. Дослідники наголошують на таких особливостях професії, як довгострокова професійна небезпека, значний суспільний тиск і відповідальність, що є ймовірними причинами професійного вигорання. Вони роблять висновок, що розуміння психологічних причин і контрзаходів професійного вигорання має велике значення для підвищення ефективності дій поліції. Професійне вигорання поліції можна зменшити шляхом оптимізації соціального середовища, поліпшення структури управління поліцейськими установами, посилення законних прав співробітників поліції та підвищення якості підготовки курсантів поліції [11, с. 7].

Отже, професійне вигорання – це фізичний і психічний стан, спричинений сильною напругою в організмі через постійні навантаження в професійній діяльності, який може призвести до витрачання всіх психологічних ресурсів особистості, викликати апатію, незадоволення професією та, як наслідок, зумовити психологічну професійну кризу.

Симптоми вигорання розвиваються поступово і мають індивідуальні відмінності в кожній людині. Структурними компонентами синдрому професійного вигорання є емоційне виснаження, деперсоналізація та некомпетентність у певній галузі. Професійне вигорання варто розглядати як процес професійної кризи, пов'язаної із трудовою діяльністю та порушенням міжособистісних стосунків [12, с. 36].

Найгірше, що працівники можуть не помічати жодних проблем у своєму психічному здоров'ї і вважати свої почуття нормальними. Це пояснюється тим, що дуже часто вони перебувають у постійній напрузі та стресі й не пам'ятають такого періоду на роботі, коли б не відчували інтелектуальної та фізичної втоми.

Серед чинників вигорання в контексті професійної діяльності важливо розглядати такі, як низька емоційність, невміння спілкуватися, трудоголізм, зниження соціальних ресурсів (соціальні та родинні зв'язки, кохання, професійний успіх, економічна стабільність тощо). До цих чинників Т. Решетова відносить «безграмотне співчуття» – повне розчинення в іншій людині, слабкі кордони власного «Я». Поступово емоційні енергетичні ресурси особистості професіонала виснажуються і з'являється необхідність їх відновлювати або зберігати, вдаючись до тих чи інших прийомів психологічного захисту [13, с. 88].

Вплив індивідуальних чинників, які спричиняють професійне вигорання, також вивчався в психологічних дослідженнях. До цих чинників традиційно відносять такі соціально-демографічні показники, як вік, стать, рівень освіти, стаж роботи. Серед особистісних особливостей вивчається локус контролю, витривалість, стиль поведінки під час фруструючої ситуації, самооцінка [12, с. 92]

Звичайно, у будь-якій професійній діяльності вже потенційно закладені деформувальні тенденції, тому прояв синдрому професійного вигорання пов'язують із розвитком професійних деформацій особистості. Найчастіше причина виникнення професійної деформації, професійного стресу та вигорання лежить у психологічній специфіці найближчого соціального оточення (клієнти), з якими безпосередньо взаємодіє фахівець. Адже фахівцю доводиться взаємодіяти з людьми, які мають свої психологічні особливості та часто спричиняють дискомфорт; проте працівник, незважаючи ні на що, зобов'язаний взаємодіяти з ними, що також може бути однією із причин розвитку вигорання. Тобто професійне вигорання вже визнається як реальність сьогодення, основні зусилля психологів спрямовуються на вияв чинників, що його спричиняють.

Дослідження Euwemaetal (2004 р.), проведене на основі опитування 358 голландських поліцейських, доводить потенційний позитивний аспект вигорання. Учені аналізують поведінку співробітників поліції в конфліктних ситуаціях і досліджують, як вигорання і, як наслідок, зменшене домінування працівника можуть вплинути на поліцейську діяльність. Вони стверджують, що вигорання зменшує домінування, яке відіграє важливу роль у взаємодії між цивільними населенням і поліцейськими, що, як не парадоксально, може привести до більш ефективних результатів у конфліктних ситуаціях. Метою дослідження є розуміння ефекту вигорання у сфері діяльності правоохоронців шляхом аналізу взаємозв'язку між вимогами, винагородою, професійним вигоранням та поведінкою співробітників поліції в конфліктних ситуаціях. Дослідники вважають, що дисбаланс між вимогами роботи та винагородою може бути хорошим предиктором вигорання, а також стверджують, що вигорання передбачає зменшення домінантної поведінки в конфліктних ситуаціях, у результаті чого людина може більш ефективно реагувати на конфлікт [14, с. 27]. Тобто емоційне вигорання може бути точкою зростання фахівця, певним етапом, пройшовши який, він зможе більш реально оцінювати свої можливості та свою професію.

У даний час закордонними та вітчизняними дослідниками (Г. Абрамова, В. Бойко, С. Maslach, Т. Форманюк, М. Burisch) виокремлено приблизно 100 симптомів, які пов'язані із синдромом емоційного та професійного вигорання. Наприклад, С. Maslach у 1978 р. умовно розподілила симптоми вигорання на такі: 1) психофізичні: почуття постійної, неминучої втоми; 2) соціально-психологічні симптоми; 3) поведінкові: відчуття, що робота стає все важчою і важчою, а виконувати її все складніше [15, с. 56].

Е. Махер у 1983 р. узагальнила перелік симптомів синдрому: психосоматичні нездужання; без-

соння; негативне ставлення до клієнтів; негативне ставлення до самої роботи; відсутність апетиту або переїдання; негативна «Я-концепція»; агресивні почуття (дратівливість, напруження, тривожність, занепокоєння, гнів); поганий настрій та пов'язані з ним емоції: цинізм, песимізм, почуття безнадії, апатія, депресія; переживання, почуття провини [16, с. 4].

Вченими створено такі моделі феномена «професійне вигорання»: однофакторна модель А. Пайнс та Е. Аронсон, двофакторна модель Д. Дірендонк, В. Шуфелі, Х. Сіксма, трифакторна модель К. Маслач та С. Джексон, чотирифакторна модель Е. Іванікі, Н. Шваб. У кожній моделі вчені розглядають цей феномен як складний процес, дефінуються чинники, що призводять до появи професійного вигорання.

В однофакторній моделі вигорання – це стан фізичного, емоційного та когнітивного виснаження, викликаного довготривалим перебуванням в емоційно перевантажених ситуаціях. Виснаження є головним чинником вигорання. Відповідно до цієї моделі, емоційне вигорання загрожує представникам будь-яких професій [17, с. 48].

Двофакторна модель – це вже більш складний конструкт, який, крім виснаження, включає поняття деперсоналізації. Деперсоналізація проявляється в зміні ставлення або до себе, або до оточення, ця зміна має негативний характер.

Що стосується трифакторної моделі, то вона найбільш поширена. До виснаження та деперсоналізації додається ще редукція власних прагнень. Тобто це вже система, яка складається з трьох елементів. Редукція власних прагнень – це також негативно забарвлене явище, коли людина знецінює свої професійні досягнення й успіхи. Як наслідок, у людини знижується самооцінка не лише в професійній сфері, а й в інших сферах особистого життя.

Чотирифакторна модель подібна за своїм складом до трифакторної, але її особливістю є те, що кожен елемент системи може поділятися на два окремих чинники, що дає змогу більш конкретно та широко розглядати всі елементи емоційного та професійного вигорання.

На окрему увагу заслуговує аналіз процесу професійного становлення працівників правничих професій, що є досить складним. Він включає не лише оволодіння професійними знаннями, набуття певних компетенцій, але й виникнення професійних криз як наслідок накопичення зовнішніх і внутрішніх суперечностей та конфліктів і їх урегулювання. Саме тому феномен професійного вигорання правоохоронців заслуговує на особливу увагу дослідників, оскільки впливає на успішність діяльності, професійного становлення і подальшого розвитку професіонала. Професійна криза як можливий наслідок професійного вигорання є

однією з ланок розвитку особистості, оскільки, по суті, вона необхідна для переходу від одного етапу до іншого. Звичайно, кризи виникають у процесі професійного становлення працівника, водночас можна говорити про те, що їх поява зумовлена певними чинниками і характерна для певних періодів професійного розвитку.

Висновки. Отже, професійна діяльність працівників правничих професій, яка належить до професій типу «людина – людина», характеризується наявністю великої кількості стресових ситуацій та напруженими умовами праці, що вимагає від працівника постійної концентрації й уміння долати стрес. У результаті тривалого професійного стресу серед правоохоронців нерідко спостерігається явище професійного вигорання – фізичний і психічний стан, спричинений сильною напругою в організмі через постійні навантаження в професійній діяльності, який може призвести до витрачання всіх психологічних ресурсів особистості та викликати апатію, незадоволення професією і, як наслідок, зумовити психологічну професійну кризу. Вигорання призводить до емоційної виснаженості особистості, що виявляється в зменшенні або цілковитій відсутності задоволення та відчуття досягнення в професійній діяльності.

Водночас у сучасних суспільних умовах неможливо визначити однозначно вплив професійного вигорання на професійне становлення, оскільки воно, з одного боку, впливає на якість і продуктивність праці, а з іншого, може зумовлювати тривалу психологічну кризу чи стати точкою зростання та стимулом до нових професійних звершень.

Саме тому однією з актуальних проблем процесу реформування правоохоронних органів, який триває сьогодні в Україні, є збереження психічного здоров'я та підтримання психологічного благополуччя працівників правничих професій, оскільки тільки високоосвічені, кваліфіковані й емоційно стійкі працівники здатні успішно виконувати складні професійні завдання, що стоять перед ними.

Література:

1. Жизнь юриста: как добиться успеха и не сойти с ума. URL: <https://pravo.ru/story/208569/> (дата обращения: 25.02.2019).
2. Малец Л. Внимание: выгорание. *Персонал*. 2000. № 5. С. 99–102.
3. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. Москва : Медицина, 1960. 254 с.
4. Бойко В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других Москва : Наука, 1996. 154 с.
5. Маслач К. Професійне вигорання: як люди справляються. URL: <http://www.top-personal.ru> (дата звернення: 15.03.2019).
6. A strike for a shorter work week in German signals a global shift. URL: <https://www.inverse.com/>

- article/40847-ig-metall-union-strikes-for-28-hour-week (дата звернення: 03.03.2019).
7. Борисова С. Профессиональная деформация сотрудников милиции и ее личностные детерминанты : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03. Москва, 1998. 27 с.
 8. Журавлева Т. Система оплаты труда и мотивация государственных гражданских служащих: обзор международной практики. *Государственное управление*. Вып. 64. 2017. С. 331–345.
 9. Про національну поліцію : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № № 40–41. Ст. 379.
 10. Александров Д. Загальна психологічна характеристика професійної діяльності працівника національної поліції. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (18). С. 129–139.
 11. Yang, Shu-xia and Chuan-bo Wang. Analysis on Police Professional Burnout. *Journal of Hunan Public Security College*. 2008. Vol. 5. P. 1–16.
 12. Орел В. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии. Эмпирические исследования. *Психологический журнал*. 2001. № 1. С. 16–22.
 13. Решетова Т. Синдром выгорания в социальных профессиях. *Психологический журнал*. Т. 23. 2002. № 3. С. 85–95.
 14. Euwema M., Kop N., Bakker A. The behaviour of police officers in conflict situations: how burnout and reduced dominance contribute to better outcomes. *Work & Stress*. 2004. Vol. 18 (1). P. 23–38.
 15. Дудяк В. Емоційне вигорання. Київ : Главник, 2007. 126 с.
 16. Зеер Э., Сыманюк Э. Психология профессиональных деструкций : учебное пособие для вузов. Москва : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. 240 с.
 17. Булатевич Н. Синдром емоційного вигорання: роль індивідуальних та організаційних чинників. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». 2005. Вип. 22–23. С. 47–50.

Сироха Л. В. Профессиональное выгорание работников юридических профессий в период их профессионального становления

В статье определены содержание, структура и особенности проявления синдрома профессионального выгорания у работников юридических профессий. Освещены понятия «профессиональное выгорание» и «эмоциональное выгорание», сформулированы понятие и признаки профессионального выгорания.

Ключевые слова: стресс, кризис, работник юридических профессий, профессиональное становление, выгорание, эмоциональное истощение.

Sirokha L. V. Professional burnout of workers of legal professions during their professional formation

In the article the content, structure and features of the occupational burnout syndrome in the legal professions are defined. The terms of professional and emotional burn out are highlighted as well, and the notions and signs of the concept of professional burnout are formulated.

Key words: stress, crisis, worker of legal professions, professional formation, burnout, emotional exhaustion.

ГОТОВНІСТЬ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У статті здійснено теоретичний аналіз понять готовності до професійного самовизначення, вибору майбутньої професії та професійного самовизначення. Розглянуто погляди вітчизняних дослідників на структуру явища готовності до професійного самовизначення. Розмежовано поняття «професійне самовизначення» та «вибір майбутньої професії». Проаналізовано основні цілі проведення профорієнтаційної роботи серед учнів закладів загальної середньої освіти та їх взаємозв'язок із вимогами сучасного ринку праці.

Ключові слова: *готовність до професійного самовизначення, професійне самовизначення, вибір майбутньої професії, професійна орієнтація, заклади загальної середньої освіти.*

Постановка проблеми. Глобальні зміни сьогодення, які відбуваються в сучасному світі, та проблеми, які виникають у процесі якісного перетворення ринку праці, переосмислення підходів до професійної діяльності та професійного зростання, модернізації освіти, не можуть бути вирішені тільки шляхом упровадження вдосконалених методів та технологій, а потребують переоцінки методологічних підстав діяльності майбутнього професіонала. Сучасна система професійної орієнтації недостатньо сприяє формуванню готовності до професійного самовизначення, оскільки не достатньою мірою враховуються індивідуальні особливості учнів закладів загальної середньої освіти, характерна орієнтованість на «середньостатистичного» учня, недооцінка діяльності старшокласників як суб'єктів професійної орієнтації, а не лише об'єктів впливу педагогічного колективу під час провадження профорієнтаційної роботи. Із даних сучасних опитувань випливає, що більше третини студентів, які завершують навчання, не збираються працювати за отриманим фахом. А це, у свою чергу, призводить до молодіжного безробіття, професійної діяльності, яка не відповідає здобутій освіті, відсутності професійної й особистісної самореалізації тощо. Тому проблематикою, яка заслуговує на пильну увагу дослідників, стає готовність учнів старших класів до професійного самовизначення. Оскільки саме формування готовності до вибору майбутньої професії є передумовою успішного її опанування та реалізації себе як професіонала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема поняття готовності активно вивчалася багатьма дослідниками в різних аспектах: формування готовності до різних видів професійної діяльності (О. Бондаренко, П. Горностай, Л. Долинська, О. Жук, Л. Карамушка, В. Панок, О. Скрипченко, Л. Супрун, О. Філь та ін.), до дослідницької діяль-

ності (О. Сафроненко), досліджувалася структура готовності (Ф. Гоноболін, Є. Климов, Н. Кузьміна й ін.), аналізувалися рівні сформованості психологічної готовності (М. Боришевський, Ф. Ганюшкін, М. Дьяченко, Л. Кандилович та ін.) та особливості моральної готовності (Т. Іванова, І. Гоян та ін.) тощо.

Значущість особистісного підходу в практиці провадження профорієнтаційної роботи, необхідність урахування індивідуальних особливостей, потреб, інтересів, нахилів людини як суб'єкта професійного самовизначення висвітлено в працях Г. Балла, О. Вітківської, О. Єрмолаєвої, Г. Костюка, В. Лукіної, І. Манохи, В. Носкова, М. Пряжникова, А. Маркової, В. Орлова, Н. Тюттенко й ін.

У сучасних вітчизняних дослідженнях проблема готовності до професійного самовизначення частіше вивчається та висвітлюється з погляду формування готовності до вибору професій конкретного вузького напрямку, як-от: готовність до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності (В. Мачуський), формування готовності до вибору професії в інженерно-технічній сфері (О. Губенко, Н. Ковтуненко) та в галузі економіки і підприємництва (А. Калінська), готовність до вибору професії в умовах МНВК (О. Мельник) тощо.

Сучасна психолого-педагогічна література містить досить великий теоретичний та практичний матеріал стосовно проблеми готовності людей до різних видів діяльності, багато досліджень стосовно змісту та структури готовності. Проте готовність до професійного самовизначення на етапі навчання в старших класах закладів загальної середньої освіти вивчена недостатньо.

Готовність до вибору майбутньої професії Н. Ковальська визначила як інтегроване особистісне утворення, що охоплює відповідні мотиви, інтереси, потреби, ціннісні орієнтації особистості, здібності до саморегуляції та самоконтролю,

самовдосконалення, а також комплекс типологічних особливостей та професійно важливих якостей [3].

У дослідженні О. Губенка феномен готовності до професійного самовизначення трактується як стан суб'єкта, що характеризується розвинутими складниками інтелектуальної й операційно-технічної сфер (здібності, відповідні спеціальні знання та вміння, навички виконання певних трудових завдань), які зумовлені та визначені орієнтацією на конкретну професійну діяльність (вираженими професійними інтересами та намірами, сформованими мотивами опанування професії) [1].

На думку В. Мачуського, готовність учнів старших класів до вибору професії є інтегральним особистісним утворенням, що включає в себе стійке прагнення до певної професійної діяльності (виконання професійних завдань), наявність відповідних знань, умінь та навичок і комплексу індивідуальних психо-фізіологічних характеристик, які зумовлюють успішну професійну діяльність [4].

О. Тополь готовність до вибору професії розуміла як консолідоване особистісне утворення, яке включає спрямованість на певну професійну діяльність (мотиви, інтереси, потреби), професійну самосвідомість (здатність до саморегуляції, саморозвитку та самоосвіти), професійно-оперантну підструктуру (наявність спеціальних знань, умінь, навичок), комплекс індивідуально-типологічних особливостей і професійно важливих якостей, що забезпечують ефективне виконання конкретної професійної діяльності [10].

Проаналізувавши зазначене, можемо дійти висновку, що поняття готовності до професійного самовизначення дослідниками трактується як поліструктурне особистісне утворення, яке формується як від цілеспрямованого зовнішнього впливу (педагогічного колективу, найближчого соціального оточення, інформаційного простору), так і в межах індивідуального розвитку особистості.

У психологічній та педагогічній літературі є декілька підходів до розуміння структури явища готовності до професійного самовизначення учнів старших класів закладів загальної середньої освіти. Так, у структурі готовності до вибору професії К. Платонов виділяв ідейно-моральний, когнітивний, практичний компоненти та психологічну готовність, під якою розумів сформованість психологічних властивостей особистості. На думку вченого, найвищим показником готовності до вибору майбутньої професії для учнів є позитивне ставлення до професії, прагнення оволодіти значним обсягом знань, які стосуються виконання професійних завдань та прагнення вдосконалення професійних умінь, професійно важливих якостей. Проте, щоби успішно оволодіти професійною діяльністю, учневі необхідно знати власні індивідуальні психо-фізіологічні особливості та зіста-

вити їх із конкретними вимогами до професії [5]. Проте, як зазначає І. Кон, у такому підході чітко простежується методологічний недолік. Оскільки особистість та її професійна діяльність розглядаються як дві незалежні одна від одної структури, що зумовлює певну конфронтацію між цими двома поняттями.

За В. Серіковим готовність до вибору професії має двокомпонентну структуру: операційно-технічну та мотиваційно-смыслову складові частини [8]. Мотиваційний, орієнтаційний, операційний, вольовий, оцінюючий компоненти в структурі готовності до професійного самовизначення виокремлено в працях М. Дяченка та Л. Кандибовича [2].

У роботах В. Ширинського готовність до вибору професії має більш деталізовану структуру [12]:

- знання загальних предметів;
- загальні вміння;
- усвідомлення можливостей самовдосконалення через професію та професійну діяльність;
- психологічна готовність до професійної діяльності;
- естетична вихованість;
- фізична підготовка.

У дисертаційному дослідженні Н. Ковальської структура готовності до професійного самовизначення включає в себе мотиваційно-ціннісний (мотиви, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації), професійно-практичний (спеціальні знання, організаторські та комунікативні вміння), професійно-відповідний (наявність професійно значущих якостей) та самооцінковий (профінформаційні знання, рефлексивність, наявність чіткого плану професійного становлення) компоненти [3].

Готовність до професійного самовизначення В. Мачуського включає когнітивний, мотиваційний, практично-оперантний, психологічний, креативний та самооцінковий компоненти [4].

Низка дослідників дотримуються трикомпонентної структури готовності до професійного самовизначення: когнітивний, конативний та афективний компоненти, які включають у себе наявність певних спеціалізованих професійних знань, умінь та емоційного ставлення до професії.

Отже, проаналізувавши вищенаведені дослідження, можемо дійти висновку, що сьогодні не існує чіткої загальноприйнятої структури готовності до професійного самовизначення, хоча більшість дослідників у своєму баченні даного явища спираються на трикомпонентну структуру.

Значна увага, що приділяється проблемі готовності до професійного самовизначення останнім часом, зумовлює детальний розгляд структури цього явища, механізмів його формування та регуляції, рівні оцінки його сформованості тощо. Аналіз психологічної та педагогічної літератури дозволяє дійти висновку, що готовність до професійного самовизначення та сам процес профе-

сійного самовизначення розглядаються з позиції зіставлення загальних вимог до професії й індивідуально-психологічних особливостей особистості. На основі теоретичного зіставлення цих двох позицій відбувається вибір професії, яка найбільше підпадає під ці «збіги». Загалом, базуючись на такому підході, система професійної орієнтації в закладах загальної середньої освіти проваджується за принципом надання загальних знань та вмінь, розвитку загальних навичок, практично не приділяючи уваги особистісному й індивідуальному розвитку й особливостям конкретного учня. Проте, з огляду на те, що сьогодення виступає як безперервне середовище змін, такі підходи до обрання майбутньої професії недоцільні. Загалом, поняття професійного самовизначення як одноразового акту вибору професії, яка буде основним професійним середовищем протягом тривалого періоду або й усього життя, можна вважати неактуальним. Оскільки процеси глобалізації вимагають від сьогоденних спеціалістів високої мобільності, переключення, адаптивності, лабільності, то однією з найголовніших цілей професійної орієнтації сьогодні стає формування та розвиток навичок вибору професії, а не підбору конкретної професії чи професійної сфери.

Мета статті – розкрити сутність понять «готовність до професійного самовизначення», «професійне самовизначення», «вибір майбутньої професії», окреслити шляхи подальших перспективних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками вітчизняній науці, яка досліджує проблему професійної орієнтації, властиве зростання цікавості вчених до закордонного досвіду провадження професійної орієнтації в закладах загальної середньої освіти та підготовки майбутніх фахівців. Активно вивчається й адаптується досвід Німеччини, Англії, Франції тощо. Ці процеси наукових розвідок зумовлюють реформування методологічних та практичних підходів до професійної орієнтації учнівської молоді. Саме вивчення досвіду інших країн дозволило переглянути поняття готовності до професійного самовизначення не з позиції радянського наукового простору (готовність до професійного самовизначення в основному розглядалась як усвідомлення суспільної користі праці та свого обов'язку перед соціумом), а з позиції вміння суб'єкта самоорганізовуватись, розвиватись, самовдосконалюватись й адаптуватись до вимог ринку праці, а не конкретної професії.

Поняття готовності до професійного самовизначення передбачає полікомпонентну структуру та визначає ступінь підготовленості особи до здобуття чи орієнтування на певний вид діяльності в певний період часу. Сюди можна віднести й інформаційний простір, в якому перебувають

учні, і канали отримання інформації про професії, мотиви, які керують ними під час вибору того чи іншого професійного напрямку, загальна обізнаність про ринок праці, здатність до рефлексії, локус контролю тощо. Проте вихідними поняттями для розуміння готовності до професійного самовизначення є «вибір майбутньої професії» та «професійне самовизначення».

На думку І. Дубровіної та В. Моляко, професійне самовизначення школярів – це не лише теоретичний вибір майбутньої професії, а й практична реалізація цього вибору. Дослідники включають до складу професійного самовизначення, крім професійної підготовки, також адаптацію людини на конкретному робочому місці. Отже, вищезазначене дає підстави стверджувати, що поняття вибору старшокласниками майбутньої професії і професійного самовизначення старшокласників не тотожні. У працях Т. Йовайши вибір професії учнями розглядається як процес їхнього активного професійного самовизначення. За такої позиції вибір професії є необхідним складовим компонентом особистісного професійного самовизначення школярів. На думку Н. Побірченко, ухвалення рішення в процесі вибору професії розглядається як сукупність вольових дій. Ухвалення рішення – процес, який має певні етапи свого розвитку: спочатку учні вчать формулювати проблему, що означає уміння сприйняти, виділити, обґрунтувати проблему, визначити критерії успішного її вирішення. Далі школярі вчать виробляти критерії успішного її вирішення, уже потім вчать організувати виконання рішень, аналізувати, контролювати їх виконання.

Професійне самовизначення розглядають як багатомірний процес у різних аспектах:

- як серію завдань, які суспільство ставить перед особистістю, яка формується, і які вона повинна вирішити за певний проміжок часу;
- як процес поетапного ухвалення рішень, за допомогою якого особистість формує баланс між своїми інтересами та здібностями, з одного боку, та запитами суспільства в конкретний період часу, з іншого;
- як процес формування індивідуального стилю життя, важливою частиною якого є професійна діяльність.

Активізація процесу формування готовності особистості до професійного самовизначення реалізується в процесі проведення професійної консультації та професійного інформування. Основним елементом профконсультації є перенесення акценту з одноразового акту вибору професії або рекомендації щодо вирішення проблеми вибору професійного напрямку чи професійної діяльності на психологічну підготовку особистості в напрямі визначення своєї позиції, самостійного ухвалення рішення, формування та розвитку

навичок самостійного пошуку необхідної інформації, розвитку навичок, які допомагають ефективно визначати поле професійних інтересів у конкретний період часу.

Проте, оскільки учні старших класів перебувають на стадії формування особистості, інтересів, цінностей, поглядів, необхідним аспектом є патронаж та допомога в процесі формування готовності до професійного самовизначення. Патронат передбачає організацію та здійснення координуючого впливу відповідними педагогічними чи психологічними засобами з метою підготовки учня до свідомого та самостійного вибору професії. Даний процес не варто розглядати як заперечення принципу свободи вибору професії, оскільки:

- професійне самовизначення не обмежує свободу дій особистості;
- вільний вибір професії не відбувається стихійно.

Висновки. Проаналізувавши психологічну та педагогічну літературу, можемо дійти висновку, що готовність до професійного самовизначення є передумовою успішної професійної самореалізації, оскільки вибір професії учнем здійснюється свідомо та з урахуванням потреб ринку праці. Проаналізувавши вітчизняний досвід та досвід інших держав, можна стверджувати, що на сьогодні провадження профорієнтаційної роботи має системний та послідовний характер. Профорієнтаційна робота все ще зорієнтована на вибір професії як на акт визначення професійних перспектив на достатньо тривалий період часу. Проте сучасні глобалізаційні процеси вимагають від молодих спеціалістів значної мобільності та гнучкості в професійній сфері, що часто приводить до регулярного «трансферу» у професійній сфері чи різноспрямованим професійним інтересам. Проте одним із перспективних напрямів подальших досліджень є визначення готовності до професійного самовизначення саме сучасних школярів із позиції вивчення їхніх каналів отримання профінформаційних матеріалів, ставлення до професій, рівня толерантності до невизначеності, мотивів вибору тієї чи іншої професії.

Література:

1. Губенко О. Формування у старшокласників готовності до вибору професій у сфері творчої

технічної діяльності (психологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07. Київ, 1998. 24 с.

2. Дяченко Н., Кандыбович А. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск : БГУ, 1976. 174 с.
3. Ковальська Н. Формування готовності старшокласників до вибору професії у сфері менеджменту: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2003. 22 с.
4. Мачуський В. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності в позашкільних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2001. 16 с.
5. Платонов К. Цели и задачи профессиональной ориентации. *Профессиональная ориентация молодежи* / под ред. К. Платонова. Москва : Высшая школа, 1978. С. 61–82.
6. Побірченко Н. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2000. 456 с.
7. Побірченко Н. Психологічний супровід неперервної професійної орієнтації учнівської молоді. *Розвиток педагогічної та психологічної науки в Україні* : збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Ч. 2. 2001. Харків : ОВС. С. 347–384.
8. Сериков В. Формирование у учащихся готовности к труду. Москва : Педагогика, 1988. 192 с.
9. Синявський В. Професійна орієнтація у реформованні загальноосвітньої та професійної школи. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2000. № 2. С. 142–150
10. Тополь О. Формування готовності старшокласників до вибору професій сфери підприємницької діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1997. 22 с.
11. Харченко Е. Проблемы профессиональной ориентации молодежи в условиях новой экономики. *Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*. Ч. 2. Луганськ, 2002. С. 272–273.
12. Ширинский В. Воспитание у старшеклассников готовности к труду в сфере промышленного производства : автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07. Москва, 1975. 23 с.

Чечко И. И. Готовность к профессиональному самоопределению в контексте проведения профориентационной работы

В статье осуществлен теоретический анализ понятий готовности к профессиональному самоопределению, выбору будущей профессии и профессионального самоопределения. Рассмотрены взгляды отечественных исследователей на структуру явления готовности к профессиональному самоопределению. Разграничены понятия «профессиональное самоопределение» и «выбор будущей профессии». Проанализированы основные цели, ставящиеся при проведении профориентационной работы среди учеников заведений общего среднего образования, и их взаимосвязь с требованиями современного рынка труда.

Ключевые слова: *готовность к профессиональному самоопределению, профессиональное самоопределение, выбор будущей профессии, профессиональная ориентация, заведения общего среднего образования.*

Chechko I. I. Readiness for professional self-determination in the context of career guidance

In the article the theoretical analysis of concepts of readiness is carried out to professional self-determination, choice of future profession and professional self-determination. The looks of home researchers are considered to the structure of the phenomenon of readiness to professional self-determination. Concepts "Professional self-determination" and "choice of future profession" are differentiated. Primary purposes that is pursued during realization of vocational orientation work among the students of establishments of universal middle education and their intercommunication with the requirements of modern labour-market are analysed.

Key words: *readiness to professional self-determination, professional self-determination, choice of future profession, professional orientation, establishments of universal middle education.*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.95

О. В. Азаркінастарший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ НАРКОТИЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються основні причини вживання наркотиків, які об'єднані в групи факторів, що впливають на процес наркотизації особистості. Припускаючи, що бажання вживати наркотики як правило не виникає раптово, можна сказати, що сукупність поглядів, індивідуальних рис, звичок і традицій формується поступово протягом певного періоду часу під впливом відповідних позитивних та негативних явищ і процесів. Важливим у розумінні причин залежності є відносний внесок кожного фактора в залежності від соціального устрою суспільства, особливостей культурних традицій і звичаїв, етнічної своєрідності населення, характеру і властивостей наркотику і нарешті етапу розвитку пристрасті. Таким чином, провідною може ставати то одна, то інша група факторів. Ми виділяємо наступні групи: психічні (аномалії характеру, психічні захворювання, особливості особистості, її акцентуації), сімейні (виховання, особливості взаємин у сім'ї).

Ключові слова: наркотик, причини вживання, психічні фактори, психологічна допомога, наркотизація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Наркотична ситуація в останні роки в Україні значно погіршилася: поширення наркоманії відбувається великими темпами і має тенденцію до загострення, зросло споживання наркотичних засобів і психотропних речовин, неухильно зростає обсяг незаконного обігу наркотиків і кількість злочинів, скоєних на ґрунті наркотиків і наркоманії. Наркоманія стрімко молодшає, дедалі більше неповнолітніх набувають «досвід» споживання наркотичних і психотропних препаратів, зростає кількість жінок-споживачів наркотиків. Новим небезпечним явищем стала поява «сімейної наркоманії», залучення в наркоманію малолітніх дітей власними батьками, різко зросла захворюваність ВІЛ-інфекцією, збільшилася смертність від вживання наркотиків, особливо серед дітей.

Тема наркотиків почала інакше осмислюватися і психологами, що безпосередньо працюють із наркозалежними особами в медичних і правоохоронних службах, по-новому намагаються оцінити свою діяльність та її результати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення проблеми, на які опирається автор. У науковій літературі існує безліч пояснень причин наркотизації різного характеру, які досить детально описані і систематизовані в роботах таких авторів, як С.В. Березін, В.С. Битенський, С.В. Дворяк, К.С. Лісецький, В.Д. Менделевич, М.В. Поздняков, І.Н. П'ятницька

та інші. Серед причин, які називають автори, варто виокремити здатність наркотику відводити від реальних проблем, емоційна незадоволеність життям, порушення зв'язку між поколіннями, протест молоді проти існуючих норм, цікавість, наслідування, неблагополучні сімейні обставини, дисгармонія особистості, груповий вплив, психопатичні риси особистості, неможливість здійснити свої плани, доступність наркотику, традиції суспільства [1; 2; 3; 4].

Експерти ВООЗ вказують на такі мотиви, пов'язані з виникненням і збереженням звички до прийому наркотиків: цікавість, вираз незалежності; пізнання, яке приносить задоволення від нового досвіду; досягнення творчого натхнення і почуття повного розслаблення; прагнення бути прийнятим групою і відхід від гнітючих проблем. Загальною ознакою захворювання І.Н. П'ятницька вважає прагнення до задоволення. Стандартні посилання наркоманів на «цікавість» вона розцінює як прагнення піти від поглибленого самоаналізу, оскільки ні до чого іншого вони цікавості не виявляли [5].

У літературі, присвяченій проблемам наркотизму, як фактори ризику і причин наркоманії називаються явища різного порядку: ідейно-політична криза в суспільстві, втрата ідеалів і традиційних цінностей, економічні труднощі, безробіття, морально-психологічну кризу сім'ї (втрата близькості і довіри) і школи, масова культура взагалі і молодіжна субкультура зокрема, якій властива

героїзація девіантної поведінки. Все це можна об'єднати в одне явище, так звану «психо-соціо-духовну кризу суспільства».

З огляду на це **метою статті** є дослідження психологічних факторів наркотизації особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникненню пристрасті до наркотиків сприяють специфічні риси особистості. Головним чином, це емоційна незрілість, недостатньо розвинене вміння контролювати власну поведінку і порівнювати бажання та можливості в задоволенні своїх потреб, хибні уявлення про систему духовних цінностей.

Більшість дослідників вважають, що преморбідні особливості особистості відіграють роль і в розвитку наркоманії, і в характері її течії, і в прогнозі результатів лікування. Так, широко поширена думка, що наркоманія частіше формується в осіб з аномаліями характеру і психічними захворюваннями. У преморбіді в наркоманів фіксується перевага прикордонних розладів, акцентуації характеру [6; 7].

Молоді люди, у яких сформувався такий тип особистості, егоїстичні і вимагають негайного задоволення всіх своїх бажань. Вони жадають успіхів, звідси і протиріччя між особистими прагненнями, амбіціями та бажаннями і можливостями їх втілення у життя. Ці молоді люди зазвичай не вміють перебувати в хороших взаєминах із оточуючими. Їх психіка слабка і нестійка. Вони вразливі, боязкі і поступливі, дуже страждають від цього, позаяк вважають свою поступливість ознакою слабкості. Тому намагаються видавати себе за людей із сильним характером, прагнуть нав'язати свою волю іншим, але при цьому не здатні протистояти різним життєвим невдачам, хоча і намагаються це приховати. Вони не вміють миритися із поразками, легко дратуються від життєвих негараздів, які їх бентежать, і відбивають бажання що-небудь робити. Це заважає їм домагатися своїх цілей, вони дуже болісно переживають постійні невдачі і відсутність успіхів. Для того, щоб якось заглушити ці неприємні відчуття, вони стають агресивними, задиристими або навпаки пасивними, намагаючись уникати труднощів замість того, щоб долати їх.

Особливо сприяє виникненню пристрасті до наркотиків відхід деяких молодих людей у свій внутрішній світ, який легко може перетворитися у світ наркотичних ілюзій.

Важливе значення в дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених надається проблемі низької самооцінки як фактору ризику виникнення адиктивної поведінки, що, на наш погляд, добре узгоджується із позицією Р. Бернса про шкідливий вплив батьківських побоювань із приводу активності та ініціативності дитини в ранньому дитинстві, які ведуть до заниження його самооцінки, що і спостерігається надалі в його Я-концепції [8].

Підлітки, які не в змозі встановити задовільні стосунки з однолітками, починають ставитися до себе з надлишковою критикою, і їх самооцінка падає. Якщо «удари» по самооцінці продовжуються тривалий час і вона стає дуже низькою, підліток може відмовитися від участі в просоціальній групі, від відвідування громадського інституту (школи) і в цілому від прийнятих стандартів поведінки, яка проковує негативне почуття відносно самого себе. З цього моменту просоціальна діяльність втрачає для нього привабливість, а поведінка, що відхиляється, навпаки починає служити підвищенню самооцінки. Підліток шукає нову групу, де його приймуть, і де девіантна поведінка схвалюється. У цьому випадку споживання психоактивних речовин може слугувати механізмом підвищення самооцінки.

В якості основного мотиву особистостей, схильних до адиктивної поведінки, В.Д. Менделевич називає активну зміну задоволення його психічного стану, яке розглядається ними найчастіше як «сіре, нудне, монотонне, апатичне». Автор зазначає, що таким людям не вдається виявити в реальній дійсності будь-які сфери діяльності, здатні залучити надовго їх увагу, захопити, утворити або викликати іншу істотну і виражену емоційну реакцію. Життя бачиться їм не цікавим у силу його буденності та одноманітності [9].

Автор у своїй книзі «Психологія девіантної поведінки», описуючи портрети особистості, схильної до адиктивних форм поведінки, зазначає, що у індивіда з адиктивною націленістю поведінки значно знижена активність у повсякденному житті, наповненому вимогами і очікуваннями. При цьому адиктивна активність носить вибірковий характер у тих сферах життя, яка нехай тимчасово, але приносить людині задоволення і вириває її зі світу емоційної стагнації, завдяки чому вона може проявляти незвичайну активність для досягнення мети [9].

Аналізуючи роботи з проблем наркоманії, Р.Р. Гарифуллін зазначає, що наркозалежна особа не приймає і відкидає більшість мотивів і цінностей, які мають достатню спонукальну і змістовну функцію для здорових людей [10].

Незважаючи на те, що на сьогодні визнана провідна роль мікросоціальних чинників у розвитку наркоманії, не можна недооцінювати конституціональні риси, які відіграють важливу роль у прогресивній наркоманії.

Так, А.Є. Лічко вважає, що деякі акцентуовані риси характеру можуть сприяти залученню до наркотиків підлітків. Автор виділяє деякі акцентуації, які, на його думку, найбільш поширені для наркоманів: гіпертимний, циклоїдний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, конформний, апатичний [5].

Схильність до наркотичної залежності може бути також результатом різних психічних травм,

спровокованих несприятливою домашньою атмосферою, невдачами в школі або фізичними вадами, які викликають комплекс неповноцінності. Такі травми бувають причиною специфічного неврозу, при якому домінуючими є страхи, тривога, відчай або почуття безнадії. Все це призводить до депресії, втрати не тільки почуття власної гідності, але і власної значущості. При наростанні таких явищ навіть одноразове або просто випадкове вживання одурманюючих засобів може спровокувати виникнення пристрасті до наркотиків.

Психоневрологічні відхилення, що викликають схильність до наркоманії, це різні родові травми, часті інфекційні захворювання і черепно-мозкові ушкодження в дитячому віці; відхилення або затримки в психічному і фізичному розвитку.

Поєднання перерахованих несприятливих факторів індивідуального розвитку дитини, умов її виховання і обумовлюють той факт, що серед молоді, яка вживає наркотичні або інші одурманюючі засоби, дуже висока частка осіб із різними психопатологічними відхиленнями. За даними вітчизняних і зарубіжних лікарів, патологія особистості і характеру до початку вживання наркотичних або інших одурманюючих засобів має місце практично у всіх. При цьому всі ці різноманіття можуть бути зведені до трьох основних видів патології особистості, пов'язаних із затримкою психічного розвитку, з наслідками органічного ураження головного мозку, з формуванням психопатичних рис характеру.

Підлітків із затримкою психічного розвитку характеризує обмеження здібностей до абстрактного мислення. У них як правило знижена здатність до суджень і узагальнень, бідний словниковий запас, мова найчастіше носить характер штампа. Такі підлітки не можуть тривалий час зосередитися на чому-небудь. Коло їх інтересів звужено, у ньому переважають елементарні потреби. Настрій характеризується нестійкістю.

Інша група факторів, що розглядається нами, це сімейні фактори. Неблагополучні умови сімейного виховання – одна з найважливіших причин, що штовхає підлітка до вживання наркотичних засобів, хоча, як показує практика, вона не є специфічною детермінантою саме наркотизації.

Безконтрольність, занедбаність дітей, або навпаки гіперопіка, тобто прорахунки виховання, більше сприяють залученню підлітків до наркотиків, ніж спадкова обтяженість батьків психічними захворюваннями або алкоголізмом [11].

Можна з упевненістю сказати, що батьки ніколи свідомо не прагнуть виховувати у своїх дітях такі риси характеру, які згодом стають фактором ризику. Вони формуються в результаті, наприклад, зайвої дбайливості матері відносно своєї дитини, особливо якщо ця дитина єдина, наданням їй безмежної свободи, звільненням від обов'язків

по дому і виконання всіх її примх. Або ж навпаки в результаті надмірної строгості з боку батьків, холодності і нетерпимості матері. Така поведінка батьків, хоча в її основі лежать найкращі наміри, не дозволяє дитині навчитися справлятися з життєвими труднощами. Так формується психічна схильність деяких осіб до вживання наркотиків. Ця схильність не є вродженою, хоча її коріння сягає в період дитинства. Витоки схильності до наркотиків у більшості молодих наркоманів слід шукати у неправильній поведінці батьків по відношенню до власних дітей.

Наслідки такого виховання виявляються в більш старшому віці. Якщо взяти до уваги, що батьки таке ставлення до своїх дітей не сприймають як неправильне, а скоріше навпаки вважають свою поведінку найбільш вірною, то немає нічого дивного в тому, що через кілька років вони бувають вражені і розгублені дізнавшись, що їхній син або донька вживає наркотики.

Особливо податлива дитяча психіка у віці 12 – 15 років. У цьому перехідному віці незалежно від взаємин із батьками підліток прагне послабити родинні зв'язки і замикається в собі. Час від часу у нього виникають періоди агресивної поведінки, які можуть тривати до 2 – 9 місяців. Молоді люди стають грубими з дорослими, не підкорюються батькам, відчувають ретельно приховувані страхи, пов'язані з першими еротичними переживаннями. Знижується їх здатність до встановлення контактів за межами сім'ї при одночасному збільшенні потреби в таких контактах. У підлітків з'являється мрійливість, а також явна схильність до висловлення крайніх точок зору і до незрілої емоційної поведінки.

Всі ці прояви є природними особливостями розвитку психіки підлітка. Вони можуть призвести до появи дуже неприємних відчуттів, почуття провини і незадоволеності собою, які підлітки найчастіше приховують під маскою байдужості, глузування і зневажливого ставлення до дорослих. Таким чином, підлітковий вік є сприятливим ґрунтом для наркоманії в разі, якщо молода людина відкриє для себе, що наркотик згладжує всі ці неприємності і дає видимість душевного спокою.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Однією з причин наркотизації особистості у вітчизняній та зарубіжній літературі називають «психо-соціо-духовну кризу суспільства». Сюди належать явища різного порядку: ідейно-політична криза в суспільстві, втрата ідеалів і традиційних цінностей, економічні труднощі, безробіття, морально-психологічна криза сім'ї (втрата близькості і довіри) і школи, масова культура взагалі і молодіжна субкультура зокрема, якій властива героїзація девіантної поведінки і так далі.

Причиною розвитку наркоманії можуть бути психоневрологічні відхилення – це різні

родові травми, часті інфекційні захворювання і черепно-мозкові ушкодження в дитячому віці, відхилення або затримки в психічному і фізичному розвитку, несприятливі фактори індивідуального розвитку людини.

До соціальних факторів, які сприяють наркотизації особистості, відносять соціально-економічну ситуацію в державі, соціально-економічний статус особистості, сім'ю і так далі. Сімейні фактори виникнення наркотичної залежності формуються в результаті, наприклад, зайвої дбайливості матері по відношенню до своєї дитини, особливо якщо ця дитина єдина, надання їй безмежної свободи, звільнення від обов'язків по дому і виконання всіх її примх. Або ж, навпаки, в результаті надмірної суворості з боку батьків, холодності і нетерпимості матері. Така поведінка батьків, хоча в її основі лежать найкращі наміри, не дозволяє дитині навчитися справлятися з життєвими труднощами. Сюди ж можна віднести фактор сімейного неблагополуччя як один із найважливіших факторів, який сприяє розвитку наркоманії. В процесі розвитку наркотичної залежності індивід піддається ураженню на всіх рівнях його життєдіяльності: організмівому, психологічному, соціально-психологічному, соціальному.

У структурі залежності необхідно виділити відносно автономні, але взаємопов'язані підструктури: зруйнована система психофізіологічної саморегуляції; патологічна потребно-мотиваційно-сміслова структура; дезінтегрована «Я-концепція» та сформована паралельно з нею система ілюзорно-компенсаторних уявлень про себе; зруйнована система міжособистісних зв'язків і відносин, пов'язана з родинним колом і навчальною або професійною діяльністю; асоціальна, жорстка рольова структура поведінки;

система уявлень про цінності і значущості трансперсонального досвіду переживань.

Література:

1. Березин С. В., Лисецкий К. С. Психология ранней наркомании. М. : Самара, 2000.
2. Битенский В. С., Херсонский Б. Г. Мотивировка и условия, способствующие злоупотреблению опиатами у подростков // Психологические исследования и психотерапия в наркологии. М, 1989.
3. Психологические особенности наркоманов периода взросления (опыт комплексного экспериментально-психологического исследования) / Под ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. Самара, 1998.
4. Пятницкая И. Н. Клиническая наркология. Л. : Медицина, 1971.
5. П'ятницька І. Н. Наркоманія : Керівництво для лікарів. М. : Медицина. 1994. 544 с.
6. Личко А. Е. Подростковая психиатрия. Л. : Медицина. 416 с.
7. Личко А. Е., Битенский В. С. Подростковая наркология. М., 1992.
8. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание / Пер. сангл. М. : «Прогресс», 1986. С. 30–66.
9. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учеб. пособие / В. Д. Менделевич. М. : МЕДпресс, 2001. 428 с.
10. Гарифуллин Р. Р. Психокоррекция смысловых структур наркозалежной личности. Автореферат дисс. канд. псих. наук. Казань, 2000, 26 с.
11. Козлов А. А. Наркомании. Медицинские и социальные последствия. Лечение / А. А. Козлов, М. Л. Рохлина. М. : «Анахарсис», 2001. 208 с.

Азаркина А. В. Исследование психологических факторов наркотизации личности

В статье рассматриваются основные причины употребления наркотиков, которые объединены в группы факторов, влияющих на процесс наркотизации личности. Предполагая, что желание употребить наркотики, как правило, не возникает внезапно, можно сказать, что совокупность взглядов, индивидуальных черт, привычек и традиций, формируется постепенно в течение определенного периода времени под влиянием соответствующих положительных и отрицательных явлений и процессов. Важным в понимании причин зависимости является относительный вклад каждого фактора в зависимости от социального устройства общества, особенностей культурных традиций и обычаев, этнического своеобразия населения, характера и свойств наркотика и наконец этапа развития страсти. Таким образом, ведущей может становиться то одна, то другая группа факторов. Мы выделяем следующие группы: психические (аномалии характера, психические заболевания, особенности личности, ее акцентуации), семейные (воспитание, особенности взаимоотношений в семье).

Ключевые слова: наркотик, причины употребления, психические факторы, психологическая помощь, наркотизация.

Azarkina O. V. Research of psychological factors of drug additional personality

This article discusses the main causes of the use of drugs, which are grouped into groups of factors that influence the process of narcotization of the individual. Assuming that the desire to use drugs, as a rule, does not arise suddenly, one can say that the set of views, individual traits, habits and traditions, is formed gradually over a period of time, under the influence of the corresponding positive and negative phenomena and processes. Important in understanding the causes of dependence is the relative contribution of each factor, depending on the social structure of society, the peculiarities of cultural traditions and customs, the ethnic identity of the population, the nature and properties of the drug, and, finally, the stage of development of passion. Thus, the leading one can become one, then another group of factors. We distinguish the following groups: mental (abnormalities of character, mental illness, personality characteristics, its accentuation), family (education, peculiarities of relationships in the family).

Key words: *drug, causes of use, mental factors, psychological help, narcotization.*

Ю. В. Борецькандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Академія Державної пенітенціарної служби**У. В. Настояща**старший викладач кафедри психології
Академія Державної пенітенціарної служби

ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНУ ГАРМОНІЙНОСТІ

У статті емпірично проаналізовано феномен гармонійності особистості у зв'язку з її індивідуально-типологічними властивостями у студентів-магістрів. Розкрито основний зміст поняття «гармонії». Визначено, що розглядаючи гармонію широко використовують різні поняття: загальнонаукові (рівновага, цілісність, інтегрованість), природничі (адаптація, здоров'я), гуманітарні (благополуччя, соціальна зрілість, особистісна зрілість, душевна рівновага). Розглянуто типології провідних індивідуально-особистісних тенденцій як детермінантів стану гармонійності.

Ключові слова: гармонія, гармонійність, сензитивність, емотивність, ригідність, екстраверсія, інактивованість.

Постановка проблеми. Стаття присвячена вивченню гармонійності особистості у зв'язку з її індивідуально-типологічними властивостями. У наш час психологами мало досліджується гармонійність особистості, а її зв'язок з індивідуально-типологічними властивостями не досліджується взагалі. Не зважаючи на це тема має наукову значущість. Вивчаючи гармонійність особистості, доцільно було б розглядати її в залежності з індивідуально-особистісними властивостями, позаяк вони здебільшого можуть впливати на формування гармонійності.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Ще з давніх часів багато вчених цікавилися поняттям гармонія та гармонійність. Кожен із них у цьому понятті вбачав своє розуміння. Сюди можна віднести і вчення філософів щодо гармонійності людини (Гомер, Філолай, Геракліт, Платон, Гегель та інші), уявлення сучасних дослідників про психологічну сутність поняття «гармонія» (О.І Мотков, Л.В. Куликов), уявлення про індивідуально-типологічні властивості особистості (Л.М. Собчик).

Мета статті. Головною метою статті є представлення результатів емпіричного дослідження вивчення гармонійності особистості студентів-магістрів у взаємозалежності з індивідуально-особистісними властивостями.

Виклад основного матеріалу. Ключовим поняттям статті виступає гармонія. Тому аналіз проблеми, що вивчається, розпочнемо із вищевказаного феномену.

Гармонія, гармонійність (від грец. αρμονία – злагодженість, зв'язок, стрункність) – внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів [1, с. 1007]. У психології – поєднання індивідуальних чи особистісних позитивних рис.

Гармонія виробляється у процесі виховання особи й участі її в життєдіяльності певного колективу.

Естетичне значення цього поняття не виділяється із життєво-практичної або моральної сфер в епохи, коли мистецтво ще не відокремилось від інших сфер суспільного життя. Та вже в епоху грецької класики виник цілий ряд вчень про гармонію, які вплинули на подальший розвиток естетики і формування системи понять, що відбивали специфіку естетичної практики. Особливе місце тут належить вченню піфагорійців. Вони наголошували на гармонійній будові світу, включаючи природу і людину, взагалі весь космос. Про це свідчать численні фрагменти, які лишилися від вчення піфагорійців. Наприклад, Філолай [2, с. 399] вважав, що гармонія є внутрішнім зв'язком речей і явищ у природі, без якого космос не зміг би існувати.

Вивчаючи гармонійність особистості студентів-магістрів доцільно було б розглядати її в залежності з індивідуально-особистісними властивостями. Здебільшого вони можуть впливати на формування гармонійності. Л.М. Собчик [3, с. 96] виділяє типологію індивідуально-особистісних властивостей на базі теорії провідних тенденцій.

Провідна тенденція являє собою стійку, стрижневу якість особистості, яка залежить від типу вищої нервової діяльності, конституційно заданих властивостей нервової системи і визначає індивідуальні властивості адаптаційних механізмів, стиль мислення. Стійка провідна індивідуально-особистісна тенденція (тенденції) впливає на формування вищих рівнів орієнтації особистості – соціальної спрямованості, ієрархії цінностей, свідомої мотивації, моральних цінностей. Інтегративним центром цього конструкта є самосвідомість, яка включає в себе усвідомлене «Я» в контексті соці-

альних відносин. Відповідно до цього методологічного підходу індивідуально-особистісна типологія базується на протиставленні контрастних властивостей, які є ортогональними: інтроверсія – екстраверсія, тривожність – агресивність, лабільність – ригідність, сензитивність – спонтанність. Ці властивості співвідносяться з параметрами нервової системи: активованість – інактивованість, лабільність – інертність, динамічність збудження – динамічність гальмування, сила – слабкість.

«Провідна тенденція» – це дефініція, яка включає в себе і умови формування певних особистісних властивостей, і саму властивість та predisпозицію до того стану, який може розвинути під впливом середових дій і стати продовженням властивості. Наприклад, підвищена тривожність як конституціональна властивість веде до формування підвищеного рівня тривожності як індивідуально-особистісної риси і легко переростає в стан тривоги у рамках невротичної реакції або неврозу. Правильно підібрані корекційні заходи або психотерапія можуть сприяти посиленню контролю над тривожністю, успішному опануванню ситуації.

Л.М. Собчик [3, с. 96] виділяє такі індивідуально-особистісні властивості: емоції, тривожність, агресивність, сензитивність, спонтанність, інтроверсія, екстраверсія, емотивність та ригідність.

Емоція (з лат. *emovere* – хвилювати, збуджувати) – це форма психічного відображення оточуючого світу у вигляді короткочасних переживань людини, що виражають її ставлення до дійсності, реакцію на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників, ставлення до своїх дій та дій інших [4, с. 224]. Є рівні емоційних переживань, що пролягають нижче і високо організовані, але первинний рівень емоцій досить примітивний і лежить в основі емоційно-динамічного фундаменту типології індивідуально-особистісних властивостей як переважача характеристика емоційного середовища [5, с. 624].

Тривожність – індивідуальна властивість особистості, риса характеру, що проявляється схильністю до надмірного хвилювання, стану тривоги в ситуаціях, які загрожують неприємностями, невдачами, фрустрацією. Важливо, що мова йде про психологічну загрозу, тобто таку, що має суб'єктивний характер і не проявляється як фізична небезпека [6, с. 265]. Дезаптивні форми прояву тривожності – реакції надлишкової тривоги, паніка [5, с. 624].

Агресивність – риса особистості (характеру), яка полягає у схильності людини до агресивної поведінки [6, с. 265]. Якщо ця якість надлишкова і не урівноважена, то реакції такої людини виявляються в агресії [3, с. 96].

Сензитивність – міра чутливості до явищ дійсності, що стосується особистості. Незадоволення потреб, конфлікти, соціальні події в одних

людей викликають яскраві реакції, страждання, а інші ставляться до них спокійно, байдуже [7, с. 240]. Відомий радянський психолог Б. Ананьєв [8, с. 19–39] вважав, що сензитивність пов'язана з орієнтувальною рефлексорною діяльністю і входить до структури темпераменту. Вважається, що існують не лише окремі різновиди чутливості як потенційні властивості окремих аналізаторів, а й загальний для певної людини спосіб чутливості, що є властивістю сенсорної організації людини загалом. Сензитивність, на думку Б. Ананьєва, це порівняно стійка особливість особистості, у якій виражається тип нервової системи людини і яка відіграє свою роль у здібностях людини до різних видів діяльності [8, с. 19–39].

Спонтанність (лат. *мимовільний*) – мимовільність; характеристика процесів, викликаних не зовнішніми впливами, а внутрішніми причинами; самодіяльність, здатність активно діяти під впливом внутрішніх стимулів [9, с. 323].

Інтроверсія є типологічною властивістю, яка виявляється зовнішньою пасивністю при високій інтрапсихічній активності і відображає прагнення індивіда до відходу в себе, в світ свого «Я», який суб'єктивно сприймається як значущий у порівнянні з навколишньою реальністю [3, с. 96]. Крайні ступені інтроверсії характерні для аутизму. До комплексу рис інтроверта включають також прагнення до точності, педантичності, планування своїх дій, нерішучість, обережність, відповідальність [10, с. 464].

Екстраверсія – це властивість особистості, що виявляється у її спрямованості на оточуючих людей, події. Вона виражається у високому рівні товариськості, живому емоційному реагуванні на зовнішні явища. Екстраверт не схильний аналізувати свій внутрішній світ. Він орієнтований в зовні, товариський, легко вступає в контакт, ініціативний [6, с. 265].

Емотивність – підвищена чутливість, при якій емоційні реакції настають швидко, досягають великої сили і нерідко виявляються надмірно тривалими [6, с. 265]. Емотивні люди не лише схильні до впливу середовища, але і самі надають сильну дію на емоційний стан тих, хто їх оточує.

Ригідність (з лат. *rigidus* – жорсткий, твердий) – складність або нездатність перебудовуватися при виконанні завдань, якщо цього потребують обставини. У пізнавальній діяльності ригідність виявляється у повільній зміні уявлень при зміні умов життя, діяльності; в емоційному житті – у заклякості, млявості, нерухливості почуттів; у поведінці – у негнучкості, інертності мотивів поведінки та морально-етичних вчинків при цілковитій очевидності їх недоцільності [7, с. 240].

Проаналізувавши типологію індивідуально-особистісних властивостей можна стверджувати, що формування уявлення про гармонію та гармоній-

ність серед студентів-магістрів залежить від наведених вище властивостей. Чим помірніше виражена та або інша властивість, тим стійкіша структура індивідуально-особистісних властивостей.

Емпіричне дослідження було проведено за участю студентів-магістрів Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка психолого-педагогічного факультету за допомогою методики «Індивідуально-типологічний опитувальник» для дорослих (Л.М. Собчик). Загальна кількість респондентів – 40 студентів. Вік учасників 21–24 роки.

Опитувальник відрізняється невеликою кількістю (всього 91) і простотою включених у нього тверджень, що не викликають настороженості з боку респондентів, а також наявністю шкал достовірності («брехня» і «агравация»), які дозволяють судити про те, наскільки мотиваційні спотворення можуть вплинути на результати тестування.

Учасники дослідження, прочитавши кожне із тверджень, повинні були закреслити «так», якщо згодні з ним, і «ні», якщо не згодні. Час виконання тесту – 30 хвилин.

Індивідуально-типологічний опитувальник ІТО (Л.М. Собчик) містить вісім однойменних шкал (1 – екстраверсія; 2 – спонтанність; 3 – агресивність; 4 – ригідність; 5 – інтроверсія; 6 – сензитивність; 7 – тривожність; 8 – емотивність). Інтерпретація знаходиться в прямій залежності від кількості значимих відповідей по 8 шкалам (виключаючи шкали «брехня» і «агравация»).

Результати по шкалі «брехня» склали 2 бали, що свідчить про достовірність результатів, відкритість респондентів і відсутність у них тенденції до показу себе у кращому вигляді, ніж вони є насправді.

По шкалі «агравация» 1 бал. Це характеризує відсутність у студентів-магістрів прагнення підкреслити наявні проблеми і складність власного характеру.

Результати середніх значень у балах по методиці Л.М. Собчик представлені у таблиці 1.

Таблиця 1
Середні значення індивідуально-типологічних властивостей студентів-магістрів (у балах)

№	Шкали	Бали	Ступінь вираженості
1	Екстраверсія	7	високий
2	Спонтанність	5	високий
3	Агресивність	5	високий
4	Ригідність	5	високий
5	Інтроверсія	4	норма
6	Тривожність	5	високий
7	Сензитивність	6	високий
8	Емотивність	6	високий

Як бачимо з таблиці 1, шкала «екстраверсія» має показник 7 балів. Цей показник свідчить про

звернення у світ реально існуючих об'єктів і цінностей, відвертість, прагнення до розширення кола контактів.

По шкалі «спонтанність» показник сягає 5 балів, що свідчить про прояв у студентів-магістрів тенденції до лідерства, але в них зустрічається непродуманість у висловах і вчинках.

По шкалі «агресивність» також як і по шкалі «спонтанність» показник має вираз 5 балів. Це свідчить про відсутність зі сторони студентів агресивних висловів та дій, а також їм притаманна активна самореалізація, упертість і рішучість у відстоюванні своїх інтересів.

По шкалі «ригідність» також як і по попереднім двом шкалам було отримано 5 балів. Студентам-магістрам різних напрямків навчання не характерна надмірна конфліктність, але проявляється підвищене прагнення до відстоювання своїх поглядів і принципів, критичність відносно інших думок.

Протилежна шкала «екстраверсія» «інтроверсія» отримала 4 бали. Молоді характерна тенденція до відходу в світ ілюзій, фантазій і суб'єктивних ідеальних цінностей.

По шкалі «тривожність» було отримано 5 балів. Студентам притаманні тривожно-мимі риси характеру, емоційність, сприйнятливості, незахищеність.

Шкала «сензитивність» має показник 6 балів. Студенти-магістри ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка орієнтовані на авторитет більш сильної особистості (в багатьох випадках на викладачів). Їм характерні такі риси як вразливість, схильність до рефлексії і песимізм в оцінці перспектив. Вони здатні розрізняти, відчувати і реагувати на зовнішні дії.

Остання шкала «емотивність» також як і попередня шкала отримала 6 балів. Це свідчить про виражену мінливість настрою, мотиваційну нестійкість і сентиментальність.

Гармонійність особистості залежить від її індивідуально-типологічних властивостей, що доводять результати проведеного емпіричного дослідження.

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши типологію індивідуально-особистісних властивостей можна стверджувати, що формування уявлення про гармонію та гармонійність залежить від наведених вище властивостей. Чим помірніше виражена та або інша властивість, тим стійкіша структура індивідуально-особистісних властивостей.

Проведений теоретичний аналіз із досліджуваної проблеми показав, що при аналізі гармонії вчені широко використовують різні поняття: загальнонаукові (рівновага, цілісність, інтегрованість), природничі (адаптація, здоров'я), гуманістичні (благополуччя, соціальна зрілість, особистісна зрілість, душевна рівновага). Здебільшого феномен гармонії розкривають через поняття узгодженості й доцільності.

Розуміння гармонічності та дисгармонічності у процесі реалізації особистістю свого життя є значимою проблемою сучасної практичної психології.

Після підрахування середньостатистичних значень по методиці «Індивідуально-типологічний опитувальник» (Л.М. Собчик) можна зробити такі висновки, що студенти психолого-педагогічного факультету по всім шкалам (екстраверсія, спонтанність, агресивність, ригідність, сенситивність, тривожність, емотивність) крім шкали «інтроверсія» мають високий рівень вираженості.

Всі характеристики індивідуально-типологічних особливостей притаманні не тільки студентам-магістрам психолого-педагогічного факультету, а і усім студентам незалежно від напрямку навчання.

Література:

1. Варій М.Й. Загальна психологія : підр. для студентів вищого навчального закладу. 3-є вид., Київ : Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
2. Левчук Л.Т., Кучерюк Д.Ю., Панченко В.І. Естетика: підручник. Київ : Вища школа, 1997. 399 с.
3. Собчик Л.Н. Диагностика индивидуально-типологических и личностных отношений. СПб : 2002. 96 с.
4. Бобченко Н.Р., Бойко В.П., Жолнович І.В., Когутич І.І. Основи загальної та юридичної психології : курс лекцій. навч. посібн. Київ : Алерта ЦУЛ, 2011. 224 с.
5. Собчик Л.М. Психология индивидуальности. СПб. : Изд. «Речь», 2003. 624 с.
6. Немов Р.С. Психология. Словарь-справочник. Москва : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. Т. 2, 265 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія : навчальний посібник. 2-е видання, перероблене та доповнене. Київ : «Центр навчальної літератури», 2004. 240 с.
8. Ананьев Б.Г. Мясичев В.Н. О соотношении способностей и одаренности. Проблема способностей. Москва : АПН РСФСР, 1962. С. 19–39.
9. Казютинский В.В., Мамчур Е.А., Сачков Ю.В., Севальников А.Ю. Спонтанность и детерминизм. Москва : Ин-т философии РАН, 2006. 323 с.
10. Айзенк Г.Ю. Структура личности. СПб. : Ювента, 1999. 464 с.

Борец Ю. В., Настоящая У. В. Детерминанты состояния гармоничности

В статье эмпирически проанализированы феномен гармоничности личности в связи с ее индивидуально-типологическими свойствами студентов-магистров. Раскрыто основное содержание понятия «гармонии». Определено, что рассматривая гармонию, широко используют разные понятия: общенаучные (равновесие, целостность, интегрированность), естественные (адаптация, здоровье), гуманитарные (благополучия, социальная зрелость, личностная зрелость, душевное равновесие). Рассмотрены типологии ведущих индивидуально-личностных тенденций как детерминант состояния гармоничности.

Ключевые слова: гармония, гармоничность, сензитивность, эмотивность, ригидность, экстраверсия, инактивированность.

Borets Yu. V., Nastoiashcha U. V. Determination of harmony phenomenon

In the article, the phenomenon of personality's harmony is analyzed empirically in the connection with its individual-typological properties of the students, who take master's degree. The main content of the "harmony" concept is revealed. Determined that considering harmony, widely used the various concepts: general science (equilibrium, integrity), natural sciences (adaptation, health), humanities (well-being, social maturity, personality maturity, mental balance).

Key words: harmony, harmony, sensitivity, emotiveness, rigidity, extroversion, inactivity.

О. Р. Гереза

студент спеціальності «Соціальна робота»
Одеський національний політехнічний університет

М. О. Волошенко

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

ДЕВІАНТНЕ МАТЕРИНСТВО В СУЧАСНОМУ БАТЬКІВСТВІ

У останні десятиліття сучасний світ все частіше стикається з такою проблемою інституту сім'ї як девіантне материнство. Поняття «девіантне материнство» можна схарактеризувати як відмову дотримуватися права і обов'язку матері перед своєю дитиною. Якщо говорити про батьків як про особистості з певним життєвим досвідом, то безвідповідальне ставлення до дитини призводить до ряду питань. Але в статті хотілося б звернути увагу на підліткову вагітність, наслідки і труднощі, які неминучі у цьому випадку.

Ключові слова: батьківство, вагітність, допомога.

Вступ. Девіантне материнство – одна із найбільш гострих областей дослідження в психології як у практичному, так і в теоретичному аспекті. Вивченням материнства як соціально-культурного феномену займалися такі вчені, як Т. Кисельова, В. Раміх; материнство як частину особистої сфери жінки і як забезпечення умов для розвитку дитини розглянуто в працях Р. Овчарової, Г. Філіппової та інших; материнству жінок-одиначок у юному віці приділяли увагу такі науковці: Е. Матвеева, Г. Радчук, Г. Філіпова та інші.

Причинами виникнення проблеми материнства в неповних сім'ях та особливостями життєдіяльності одиноких матерів у кризових життєвих ситуаціях були розкриті в роботах Т. Гурко, В. Деларю, М. Киблицької [1].

Несприятливий перебіг вагітності у майбутньому, особливості поведінки жінок, які призводить до подальшої відмови від дитини, аналізуються в роботах В. Брутмана, А. Варги, М. Радіонової. Як вважають автори, відмова від материнства – форма девіантної поведінки, в основі якої лежить комплекс соціальних, психологічних, педагогічних та патологічних причин, які діють у сукупності та порушують механізми формування материнства.

Основний виклад матеріалу. Тема материнства стає все більш актуальною як у прикладних, так і в теоретичних аспектах. Сьогодні соціологи, медики, педагоги, психологи і багато інших фахівців активно займаються проблемами материнства. С. Ю. Мещеряковою були виділені три рівні психологічної готовності до материнства:

1. Низький рівень готовності до материнства – характеризується наявністю вагань в ухваленні рішення мати дитину, негативних відчуттів і переживань у період вагітності.

2. Високий рівень. Жінки не відчували вагань в ухваленні рішення мати дитину; раділи, дізнавшись про вагітність.

3. Середній рівень. У жінок цього рівня спостерігалася суперечлива установка на виховання, вони не збиралися часто брати дитину на руки, не були прихильницями годування по годинах [2].

Так само важливо звернутися й до ситуації дитячо-батьківських взаємин, коли ми говоримо про сучасне материнство. Аналіз наукової літератури та дисертаційних досліджень останніх років свідчить про зростання уваги вчених і практиків до проблем материнства неповнолітніх дівчаток у зв'язку із ростом соціального сирітства, де фіксуються випадки жорстокого поводження з дітьми, неналежного догляду, пов'язаного з небезпеками для фізичного і психічного розвитку дитини [3].

На теперішній час проблема матерів, які виявляють по відношенню до своїх дітей відкрити зневагу та насильство й відмовляються від них, досить актуальна в нашій країні. У таких родинах порушені дитячо-батьківські відносини, що викликає знижений емоційний стан дитини та її відхилення у психічному розвитку. У зв'язку з цим не можна ігнорувати факти наростання девіантного материнства.

Девіантну поведінку можна розглядати як послідовність вчинків, які не відповідають суспільству, в якому знаходиться людина. Матері-одиначки, низька народжуваність, величезна кількість дітей-сиріт при живих батьках, часті випадки жорстокого поводження з дітьми – один із прикладів прояву девіації в материнській поведінці.

Як вважає В.І. Брутман, відсутність сприятливого дитячого комунікативного досвіду майбутніх батьків може бути наслідком девіантного материнства. Знедолені своїми батьками, діти стикаються

з проблемою порушених процесів ідентифікації як на психологічному рівні, так і при становленні материнського інстинкту та ролі. Ці наслідки призводять до того, що діти самі відмовляються сприймати себе матір'ю в майбутньому. У зв'язку з чим спочатку для сформованості материнської поведінки повинен бути позитивний досвід ідентифікації себе з матір'ю та на цій основі емоційна сепарація від неї [4].

Тому проблемам девіантного материнства важливо приділити особливу увагу. У нашій країні девіантне материнство стикається з низкою проблем. Розглянемо деякі з цих проблем:

- 1) посилення окремих компонентів материнської готовності, їх гармонізація;
- 2) пов'язані з адаптацією до вагітності та народження дитини (підвищений рівень тривожності, страхи, депресивні стани та інше);
- 3) пов'язані з порушенням материнсько-дитячих взаємин;
- 4) прояв відкритого нехтування до дітей, насильства над ними;
- 5) прояв прихованої агресії, яка спричиняє емоційне неблагополуччя дитини та відхилення в її психічному розвитку;
- 6) пов'язані з жінками, що відмовляються від своїх дітей;
- 7) раннього підліткового материнства;
- 8) материнства одиноких жінок;
- 9) пов'язані зі зниженням рівня готовності до материнства [5].

Досліджуючи причини, що призводять до факту девіації материнської поведінки, аналізуючи наслідки (соціальні, психологічні, особистісні), ми приходимо до висновку, що мало уваги приділяється профілактиці цього соціального явища.

Узагальнюючи накопичений досвід щодо попередження девіацій у материнській поведінці зарубіжних країн, робимо висновок, що вирішення проблеми профілактики повинно включати цілий комплекс заходів, здійснюваних на різних рівнях держави і суспільства. Ці заходи відносяться до масштабів загальної соціальної політики держав і спрямовані на суспільство в цілому. Це і більш селективні заходи, пов'язані з певними соціальними групами, і заходи, адресовані індивідуальному, особистісному рівню конкретної жінки, що знаходиться в кризовій ситуації, загрожуючи відмовою від материнства [6].

На наш погляд, однією з причин девіантного материнства в Україні є недостатнє статеве виховання підлітків. Як батьки, так і загальноосвітні установи дуже мало часу відводять на цілеспрямоване статеве виховання підлітків або зовсім не займаються цим питанням. Спеціальною формою соціально-педагогічної діяльності, націленої на молодь, є виховання батьківських почуттів і обов'язків. На жаль, іноді воно звукується

до інформації про сексуальні відносини. Однак виховання майбутніх батьків є більш широким і глибоким завданням. У сучасній державі доцільно розробляти адекватні методи профілактики девіантного материнства, сприяти формуванню компетентності такої поведінки.

У зв'язку з цим необхідно ввести просвітницьку та навчальну допомогу за наступними напрямками:

- а) інформування про заходи щодо соціальної підтримки сімей, які мають дітей;
- б) інформування та просвіта в області правового захисту та юридичної відповідальності батьків;
- в) просвітництво в області охорони здоров'я та медичних аспектів материнства й дитинства;
- г) просвіта та навчання, спрямовані на формування готовності до батьківства, материнської компетентності та умов нормального психоемоційного розвитку дитини.

Для виявлення ставлення молоді до проблем девіацій у материнській поведінці нами було проведено дослідження. У ньому взяли участь молоді люди віком від 18 до 22 років, студенти Одеського національного політехнічного університету: 60 дівчат і 20 юнаків. Опитувальник містив кілька запитань, на які ми отримали наступні результати:

На питання «Як Ви вважаєте, чи актуальна для держави проблема девіантного материнства?» 88% респондентів відповіли «Так», ухилилися від відповіді 12%. Це показує високий ступінь актуальності цієї проблеми для держави і суспільства в цілому.

На питання «Чи були Ви свідком девіантних проявів матері по відношенню до дитини?» ствердно відповіли 66%, 34% опитаних мали сумніви щодо своєї відповіді. Це говорить про те, що в середньому свідком девіантних проявів материнства стосовно дитини є кожен третій респондент.

На питання «На Вашу думку чим девіантна поведінка викликана частіше?» були отримані наступні результати, які зведено у таблицю 1.

Таблиця 1

Причина	Відсоток респондентів, %
безвідповідальністю	56
Емоційною нестійкістю	23
наркотичною та алкогольною залежністю	16
інше	5

З таблиці видно, що безвідповідальність – один із основних критеріїв девіантної поведінки.

На питання «Як Ви вважаєте, чи повинна нести відповідальність жінка, яка відмовляється від дитини?» позитивно відповіли 81% опитаних, негативно 12%, не змогли відповісти 7%. Процентне співвідношення показує явне підтримання позиції,

що жінка повинна нести відповідальність за свою дитину за будь-яких життєвих обставин.

На питання «Як Ви вважаєте, чи є об'єктивні причини відмови від дитини (як одного із проявів девіантного материнства)?» позитивну відповідь дав 31% респондентів, негативну 54%, складно відповісти було 15%. Це свідчить, що більшість респондентів заперечують існування об'єктивних причин, що вказує на відмову від дитини як на девіацію в материнській поведінці.

На питання «Хто на Вашу думку в більшій мірі може вплинути на запобігання девіацій у материнській поведінці?» отримані наступні результати: суспільство – 26% респондентів, уряд – 10%, сім'я – 47%, коло спілкування – 17%. Отже, на думку респондентів, сім'я та суспільство здебільшого можуть впливати на ситуацію з девіацій у материнській поведінці.

Отримавши такі результати опитування, приходимо до висновку про глобальні протиріччя: з одного боку, педагогічна наука і практика розробляє величезну кількість методів, методик і технологій формування громадянської відповідальності, морально-етичних цінностей, а з іншого боку ми спостерігаємо зростання числа випадків жорстокого поводження з дітьми, число відмовників у пологових будинках не знижується, процедура позбавлення батьківських прав стає звичайною справою.

Висновки. Сьогодні в суспільстві спостерігається тенденція пошуку нової моделі розвитку материнської сфери, заснована на усвідомленні як потребі самої матері, так і особливостей психічного розвитку дитини. Це виражається в підвищенні запиту батьків на кваліфіковану соці-

ально-педагогічну допомогу в освоєнні своїх батьківських і, зокрема, материнських функцій.

Соціальна робота як еволюційний процес не може стояти на місці або бути націленою на подолання наслідків девіантної материнської поведінки. Одне з її основних завдань – це профілактична робота. Навчальні заклади різного рівня (школи, ЗВО) повинні включитися в виховно-інформаційну роботу щодо запобігання девіацій у сучасному батьківстві, особливо матері.

Література:

1. Деларю В. Психология отклоняющегося поведения: Учебно-методическое пособие / В. Деларю. Волгоград, 2004. 36 с.
2. Мещерякова С. Психологическая готовность к материнству / С. Мещерякова // Вопросы психологии, 2000. № 5. С. 18–27.
3. Брутман В., Варга А., Хамитова И. Влияние семейных факторов на формирование девиантного поведения матери / В. Брутман, А. Варга, И. Хамитова // Психологический журнал. 2000. Т. 21, № 2. С. 79–87.
4. Брутман В.И. Психические нарушения и личностные расстройства у женщин, бросающих своих детей / В.И. Брутман // Детский дом. 2005. № 16. С. 38–46.
5. Брутман В.И., Панкратова М.Г., Ениколопов С.И. Некоторые результаты обследования женщин, отказывающиеся от своих новорожденных детей / В.И. Брутман, М.Г. Панкратова, С.И. Ениколопов // Вопросы психологии. 1994. № 5. С. 31–36.
6. Мещерякова С. Психологическая готовность к материнству / С. Мещерякова // Вопросы психологии, 2000. № 5. С. 18–27.

Гергеа О. Р., Волошенко М. А. Девиантное материнство в современном отцовстве

В последние десятилетия современный мир все чаще сталкивается с такой проблемой института семьи как девиантное материнство. Понятие «девиантное материнство» можно охарактеризовать как отказ соблюдать права и обязанности матери перед своим ребенком. Если говорить о родителях как о личности с определенным жизненным опытом, то безответственное отношение к ребенку приводит к ряду вопросов. Но в статье хотелось бы обратить внимание на подростковую беременность, последствия и трудности, которые неизбежны в этом случае.

Ключевые слова: отцовство, беременность, помощь.

Hereha O. R., Voloshenko M. O. Deviant motherhood in modern parenthood

In recent decades, the modern world is increasingly faced with the problem of a family institution, such as deviant motherhood. The concept of “deviant motherhood” can be characterized as a refusal to respect the rights and duties of the mother in front of their child. If we talk about parents as a person with a certain life experience, then, of course, irresponsible attitude to the child leads to a number of issues. But in the article I would like to draw attention to adolescent pregnancy, the consequences and difficulties that are inevitable in this case.

Key words: paternity, pregnancy, help.

Т. В. Клібайсдоцент кафедри практичної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка**К. О. Чернець**асистент проектів, консультант Національної гарячої лінії,
Громадське об'єднання «Ла Страда – Україна»

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ЖІНОК З ВІКТИМНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

У статті поставлена проблема виявлення зв'язку копінг-стратегій та типів віктимної поведінки у жінок, що пережили домашнє насилля та тих, у кого фактів насилля не було. Під час емпіричного дослідження було виявлено значну різницю між зазначеними групами досліджуваних та визначені найбільш поширені копінг-стратегії жінок, які постраждали від домашнього насилля: «втеча-уникнення» та «дистанціювання». Дослідження проведено на вибірці жінок (n = 50) у віковому діапазоні від 22 до 54 років.

Ключові слова: віктимна поведінка, копінг-стратегії, домашнє насильство, реалізована віктимність, стратегія дистанціювання, конфронтаційний копінг, планування вирішення проблеми, залежна поведінка, гіперсоціальна поведінка, агресивна поведінка.

Постановка проблеми. Багато жінок не тільки в Україні, але і в Європі страждають від фізичного та психологічного насильства в сім'ї. У доповіді Всесвітньої організації охорони здоров'я зазначено, що кожна третя жінка в світі потерпає від насильства. Програми реабілітації жінок, які постраждали від домашнього насильства, не завжди є ефективними. Це зумовлює потребу в поглибленні науково-практичних знань щодо стратегій реагування на проблемні ситуації жінок-жертв домашнього насильства: механізмів психологічного захисту або копінг-стратегій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із адаптивно-перетворювальних механізмів суб'єкта є копінг – усвідомлена відповідь людини на стрес і засіб його подолання. Копінг-стратегії визначаються як конкретні послідовні дії особистості, які спрямовані на подолання стресогенних ситуацій та завдяки яким реалізується копінг-поведінка або долаюча поведінка [1]. Різниця між копінг-стратегією та копінгом полягає в тому, що перша є сукупністю свідомих дій особи, які об'єднують когнітивні, емоційні та вольові компоненти її саморегуляції, а копінг – це окремий спосіб, засіб подолання стресу. Таке розмежування понять копінг-стратегій та копінгу відповідає розумінню поняття стратегії у психології [2].

У дослідженнях О.А. Тихомандрицької для вивчення особливостей ситуацій домашнього насильства, уявлень про себе і про чоловіків жінок, які зазнали насильства в сім'ї, а так само для вивчення способів врегулювання конфліктів як способів подолання ситуацій домашнього насильства були вивчені анонімні реєстраційні

записи телефонних розмов із жінками, які звернулися на телефон довіри з приводу свого становища, пов'язаного з домашнім насильством.

У результаті проведеного аналізу консультацій було встановлено, що у таких сім'ях присутні всі види домашнього насильства, але переважаючим є психологічне. Як правило, з роками у сім'ї насильство стає нормою і посилюється, стаючи більш жорстоким і частим. Це пов'язано зі зміною особливостей сприйняття з'ясування відносин, що передбачає зміну характеру взаємодії подружжя в конфлікті. О.А. Тихомандрицька зазначає, що багато жінок, які пережили досвід домашнього насильства, мають особистісні властивості, які можуть провокувати насильство. Вони визначаються низькою самооцінкою, невпевненістю в собі, пасивністю, почуттям провини [3].

На нашу думку, дослідження І.І. Ветровою гендерних відмінностей у розвитку долаючої поведінки частково пояснюють можливість формування у жінок певних форм віктимної поведінки, оскільки кількість зв'язків між копінг-стратегіями і шкалами контролю поведінки у хлопчиків підвищується з 14 до 18 років, а у дівчат навпаки знижується, що може призводити до відчуття неможливості контролю ситуації при будь-яких зусиллях [4]. Зокрема, Д.В. Носенко зазначає, що феномен самоінвалідазації можна віднести до копінг-стратегії уникнення проблеми, яка дає можливість виправдати за допомогою створених суб'єктом обставин очікуваний ним неуспіх [5].

Чоловіки, що є учасниками домашнього насильства, часто характеризуються підвищеною критичністю до інших, високим рівнем агресії,

деспотичністю, імпульсивністю, які в свою чергу стають для прояву насильства. Більш позитивне сприйняття себе жінками, об'єктивне сприйняття ними розбіжності з чоловіком як ситуації насильства визначають більш різноманітні способи взаємодії і вибір конструктивних стратегій поведінки в конфлікті. Це знижує частоту і різноманітність застосовуваних форм насильства. Схильність до самозвинувачення та виправдання поведінки насильника у конфлікті сприяє вибору не продуктивних стратегій вирішення конфлікту. У ситуації домашнього насильства зусилля жертви найчастіше спрямовані на пряму зміну ситуації, при цьому можуть використовуватися активні копінг-стратегії, або ухилення від вирішення ситуації, що призводить до збільшення проявів домашнього насильства. Основною причиною вибору тих чи інших копінг-стратегій, взаємодії в конфлікті є особистісні риси жінок, особливості сприйняття себе, свого чоловіка та обставин, у яких відбувається домашнє насильство [3].

Дослідження Т.В. Корнілової дозволяє припустити, що когнітивні особливості суб'єкта пов'язані з копінг-стратегіями, але це питання потребує додаткового дослідження щодо сфери сімейних стосунків [6].

Отже, ми можемо припустити, що існує прямий зв'язок між віктимною поведінкою та певними копінг-стратегіями, а саме стратегією уникнення та прийняття відповідальності із самозвинуваченням, що є показником неадаптивного копінгу.

Мета статті. Метою цього дослідження є вивчення особливостей копінг-стратегій жінок, що пережили домашнє насильство, у порівнянні з копінг-стратегіями жінок, які не були жертвами насильства.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь дві групи респондентів: перша група – жінки, які зазнали домашнього насильства, друга група – жінки, які ніколи не зазнавали домашнього насильства. Загальна кількість вибірки становила 50 жінок (по 25 осіб у кожній групі): 28 осіб віком від 22 до 33 років та 22 особи віком від 33 до 54 років.

Відповідно до мети, в дослідженні були використані методика визначення копінг-стратегій Р. Лазаруса, С. Фолкмана та методика «Схильність до віктимної поведінки» І. Малкіної-Пих для виявлення рівня віктимності [7; 8]. Для статистичної обробки отриманих даних використовувалися методи математичної статистики: коефіцієнт кореляції Спірмена та U-критерій Манна-Уїтні. Обробка даних проводилася із застосуванням комп'ютерного пакету статистичних програм Statistical Package for Social Science (SPSS).

Як видно з діаграми (рис. 1), жінки, які не зазнавали домашнього насильства, в складних ситуаціях частіше застосовують стратегію самоконтролю.

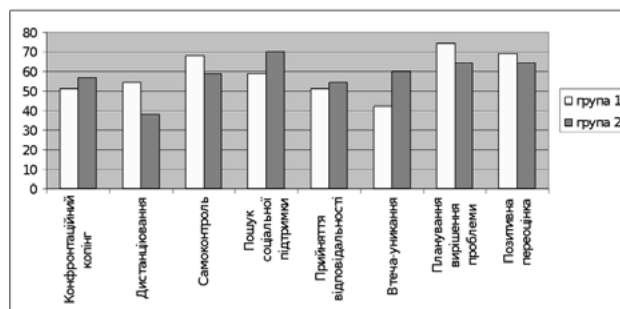

Рис. 1. Копінг-стратегії жінок з віктимною поведінкою у сім'ї та без неї

Примітка: група 1 – жінки, які не зазнавали домашнього насильства; група 2 – жінки, які стали жертвами домашнього насильства.

Отриманий результат свідчить, що вони у стресогенній ситуації мають вищий рівень самовладання, більш емоційно стримані та здебільшого контролюють власну поведінку. Показник планування вирішення проблеми свідчить, що у жінок, які ніколи не зазнавали домашнього насильства, основною копінг-стратегією є створення плану по виходу із критичної ситуації.

Жінки, що пережили домашнє насильство, найчастіше схильні застосовувати у стресових ситуаціях конфронтаційний копінг, стратегію втеча-уникнення та пошук соціальної підтримки. Конфронтаційний копінг у свою чергу може проявлятися в агресивному або провокуючому типі поведінки, що зазвичай не дає змоги конструктивно вирішити конфлікт.

Жінки, які страждають від домашнього насильства, переважно застосовують стратегію втеча-уникнення, яка передбачає уникнення вирішення проблеми та відмову від усвідомлення її існування або некоректної оцінки ситуації. Про це може свідчити той факт, що жінки-жертви роками живуть зі своїми кривдниками, сприймаючи ситуацію домашнього насильства за норму. В той же час жінки застосовують пошук соціальної підтримки, і одночасно з цим формується залежність від оцінки та дій оточуючих (рис. 1).

Результати кореляційного аналізу поглиблюють та дають можливість пояснити попередні показники.

Як бачимо з таблиці 1, найбільшу кількість значимих прямих кореляційних зв'язків із різними типами віктимної поведінки виявлено за шкалою «дистанціювання». Цей параметр корелює зі шкалами «агресивна поведінка» (0,768), «само-руйнівна поведінка» (0,697), «гіперсоціальна поведінка» (0,753) та шкалою «реалізована віктимність» (0,887). Такі показники можуть свідчити, що дистанціювання у такому випадку не є ефективною стратегією, оскільки чим більше жінка відсторонюється від проблеми, тим більше зростає її внутрішня напруга, яка проявляється в само-

Таблиця 1
Значимі кореляційні зв'язки між типами віктимної поведінки та копінг-стратегіями в групі жінок, що зазнали домашнього насильства

Змінні	агресивна поведінка	саморуйнівна поведінка	гіперсоціальна поведінка	залежна поведінка	некритична поведінка	реалізована віктимність
Конфронтаційний копінг	-	-,688	-,911	-	-	-
Дистанціювання	,768	,697	,753	-	-	,887
Самоконтроль	-	-	-	,681	-,708	-
Пошук соціальної підтримки	-	-,624	-,784	-	-	-
Прийняття відповідальності	-	-	-	-	-	,987
Втеча-уникнення	-	-	-	-	-	,81
Планування вирішення проблеми	-	-,0778	-,859	-	-,635	-
Позитивна переоцінка	-	-,064	-,791	-	-	-

Таблиця 2
Оцінка відмінностей між двома незалежними вибірками за копінг-стратегіями

	Конфронтаційний копінг	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Втеча-уникнення	Планування	Позитивна переоцінка
Mann-Whitney U	114,500	54,000	106,500	100,000	135,000	60,500	99,500	112,000
Asymp. Sig. (2-tailed)	,303	,002	,190	,125	,745	,004	,120	,260
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	,313	,001	,198	,135	,772	,003	,126	,281

руйнівній поведінці. Цікавий параметр взаємозв'язку «дистанціювання» зі шкалою «гіперсоціальна поведінка» (0,753) – жертвна поведінка, соціально схвальна. Такі жінки переносять домашнє насильство шляхом відсторонення від проблеми та пояснення цього факту рятівними настановами «у дітей має бути батько», «він без мене не виживе» і тому подібних.

У цій групі також виявлені зворотні взаємозв'язки за параметром «конфронтаційний копінг» зі шкалами «саморуйнівна поведінка» (-0,688) та «гіперсоціальна поведінка» (-0,911), що вказує на те, що чим більше жінки налаштовані на протистояння проблемі, тим менше вони схильні до саморуйнівної поведінки та гіперсоціальної віктимної поведінки (табл.1).

Прямий зв'язок за шкалою «реалізована віктимність» виявлено для параметрів «втеча-уникнення» (0,81) та «прийняття відповідальності» (0,987) (табл.1). Такі результати свідчать про те що, жінка, відносно якої було вчинено насильство, схильна брати на себе за це відповідальність та проявляти пасивну поведінку, уникати вирішення проблемною ситуації. Це в свою чергу, лише погіршує її становище.

З метою підтвердження статистичної значущості виявлених відмінностей між копінг-стратегіями жінок, що зазнали насильства та не зазнавали його, було використано U-критерій Манна-Уїтні (табл. 2).

За результатами аналізу статистично значущі відмінності між вибіркою жінок, що зазнали домашнього насильства, та жінками, у яких такого досвіду не було, існують для стратегій «дистанціювання»: $p \leq 0,001$ та «втеча-уникнення»: $p \leq 0,003$, що відповідає нашому припущенню.

Висновки і пропозиції. Під час емпіричного дослідження було виявлено, що найбільш поширені копінг-стратегії жінок, які постраждали від домашнього насильства: «втеча-уникнення» та «дистанціювання». Було виокремлено найбільш успішні типи поведінки, якими користуються жінки, що не зазнавали домашнього насильства: стратегії самоконтролю та планування вирішення проблеми.

Дослідження може бути продовжено в напрямку розробки на основі отриманих результатів програми психологічної корекції настановлень та дезадаптивних копінг-стратегій жінок та формування у них більш продуктивних стратегій поведінки.

Література:

1. Лазарус Р.С. Психология эмоций: учеб. пособие [для студ. вузов, обуч.
2. по спец. псих.] / Р.С. Лазарус. СПб : Питер, 2007. 328 с.

3. Чорна Л.Г. Поняття стратегії мислення в психології / Л.Г. Чорна // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: зб. наук. праць / за ред. В.О. Моляко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. Т. 12, вип. 3. С. 300–307.
4. Тихомандрицкая О.А. Проблемы совладания в ситуации домашнего насилия // Психология стресса и совладающего поведения: материалы III Междунар. науч.-практ. конф. Кострома, 26–28 сент. 2013 г. Кострома, 2013. 2 т. С. 63–64.
5. Ветрова И.И. Связь совладающего поведения с контролем поведения и психологической защитой в системе саморегуляции. // Совладающее поведение: современное состояние и перспективы. / И.И. Ветрова. М.: Изд-во Ин-та психологии РАН, 2008. С. 179–196.
6. Носенко Д.В. Феномен «самоінвалідації» у структурі форм прояву копінг-поведінки і його особистісні детермінанти / Д.В. Носенко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. К.: 2013. Т.11: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості, вип. 7., ч. 1. С. 459–472.
7. Корнилова Т.В. Интеллектуально-личностный потенциал человека в стратегиях совладания. // Вестник Московского Университета. Сер. 14. Психология, 2010. / Т.В. Корнилова. № 1. С. 45–57
8. Крюкова Т.Л., Куфтык Е.В. Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ) / Т.Л. Крюкова, Е.В. Куфтык // Журнал практического психолога. М.: 2007. № 3. С. 93–112.
9. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы. / И.Г. Малкина-Пых. М.: Феникс, 2006. 1008 с.

Клибайс Т. В., Чернец К. А. Особенности копинг-стратегий женщин с виктимным поведением

В статье поставлена проблема выявления связи копинг-стратегий и типов виктимного поведения у женщин, переживших домашнее насилие и тех, у кого фактов насилия не было. В ходе эмпирического исследования было выявлено значимую разницу между указанными группами испытуемых и определены наиболее распространенные копинг-стратегии женщин, пострадавших от домашнего насилия: «бегство-избегание» и «дистанцирование». Исследование проведено на выборке женщин (n = 50) в возрастном диапазоне от 22 до 54 лет.

Ключевые слова: виктимное поведение, копинг-стратегии, домашнее насилие, реализованная виктимность, стратегия дистанцирования, конфронтационный копинг, планирование решения проблемы, зависимое поведение, гиперсоциальное поведение, агрессивное поведение.

Klibais T. V., Chernets K. O. Peculiarities of coping strategy of women with victim behavior

The article deals with the problem of identifying the relationship between coping strategies and types of victim behavior in women who survived domestic violence and those who had no violent facts. During the empirical study, a significant difference was found between the groups identified and the most common coping strategies for female victims of domestic violence: escape-avoidance and distancing. The study was conducted on a sample of women (n = 50) in the age range of 22 to 54 years.

Key words: victim behavior, coping strategy, domestic violence, implemented victimization, distancing strategy, confrontational coping, planning of problem solving, dependent behavior, hypersocial behavior, aggressive behavior.

Г. А. Кошонькокандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДРУЖНЬОЇ СУМІСНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА

У статті представлено узагальнені результати теоретичного аналізу головних досліджень подружньої сумісності. Здійснено короткий огляд визначень сумісності та подружньої сумісності, які подаються дослідниками зі сфери сімейної та соціальної психології. Розглянуто критерії та рівні феномена сумісності. Виявлена суттєва різниця в описі феномена, викликана змішанням різних типів і видів сумісності.

Ключові слова: сумісність, подружня сумісність, аспекти подружньої сумісності, критерії сумісності, рівні сумісності.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що у наукових дослідженнях немає чіткого розуміння феномена сумісності, зокрема подружньої сумісності, а також існує підміна іншими феноменами.

Нині суспільство знаходиться на етапі змін і перебудов всіх сфер життя. Ці перетворення торкнулися сімейної системи, в якій центральне місце займають подружні стосунки. Міжособистісна взаємодія подружжя є основою сімейного благополуччя і психологічного комфорту її членів. Якість шлюбних відносин багато в чому обумовлена сумісністю подружжя, їх соціальною і психофізичною відповідністю і узгодженістю поглядів, установок і звичних форм реагування.

Актуальність нашого дослідження визначається залежністю стану соціуму від стійкості сім'ї, посилення її впливу на всю життєдіяльність суспільства в цілому і конкретного індивіда в ньому. Дослідження проблеми сумісності подружжя вимагає аналізу всієї сукупності багатоаспектних взаємозв'язків між чоловіком і дружиною, а критерій сумісності подружжя буде найбільш повним, позаяк у сім'ї одна людина розкриває перед іншою багато сторін своєї особистості. В силу цього проблема сумісності в сім'ї є багатогранною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема стійких шлюбних і формування подружніх відносин привертає все більше уваги дослідників. Ступінь розробленості цієї тематики відображається в роботах, що представляють концептуальні підходи до благополуччя в шлюбі і феноменологічні основи подружньої сумісності: М. Обозова, Т. Андрєєвої, С. Ковальова, В. Бойко, Е. Ейдемільера, В. Юстицькіса, А. Альошиної; фактори подружньої сумісності та їх вплив на стабільність шлюбу, питання задоволеності сімейними стосунками, міжособистісного сприйняття подружжям, сімейної стабільності детально висвітлено у роботах А. Волкової, А. Дмитренко, Т. Галкиної, Д. Ольшанського, А. Ощепкової,

К. Вітека, Д. Майєрса; питання психологічної сумісності у шлюбі висвітлено у працях Ю. Альошиної, А. Волкової, М. Обозова, А. Обозової, Ю. Олійника, Р. Кричевського, А. Свенціцького та інших.

Зазначимо, що феномен сумісності має багату історію як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціальної психології. В той же час визначилися певні суперечності, а саме: поняття сумісності визначено недостатньо чітко і пересікається з іншими поняттями, що призводить до розмитості самого поняття і підміни феномена сумісності іншими соціально-психологічними феноменами. При цьому існують різні уявлення про види сумісності та їх якісний зміст.

Мета статті. Головна мета роботи полягає у тому, щоб представити теоретичний аналіз наукових досліджень проблематики подружньої сумісності.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення та систематизація наукових даних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сумісність є одним із найбільш складних феноменів соціально-психологічної науки в цілому і психології сім'ї зокрема. У соціальній психології сумісність, незважаючи на те, що це досить давнє поняття, почали вивчати порівняно недавно. Слід зазначити, що це поняття є загальнонауковим, оскільки воно вживається в медицині, біології, кібернетиці, філософії тощо.

Сумісність – поняття, що давно вживається у словнику соціальної психології, проте наукове вивчення явища, що позначається цим поняттям, зацікавило соціальних психологів порівняно недавно.

У психологічних словниках сумісність визначається як:

1) сумісність групова – соціально-психологічний показник згуртованості групи, що відбиває можливість безконфліктного спілкування і погодженості дій її членів в умовах спільної діяльності;

2) сумісність міжособистісна – взаємне визнання партнерів у спілкуванні і спільній діяльності, засноване на оптимальному сполученні – подібності або взаємодоповненості – ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, мотивів, потреб, характерів, темпераментів, темпу і ритму психофізіологічних реакцій та інших значимих для міжособистісної взаємодії індивідуально-психологічних характеристик» [1, с. 515].

Сумісність є взаємним прийняттям партнерів по комунікації і взаємодіяльності, заснованим на найкращому поєднанні, яке може мати форму подібності або взаємодоповнення, ціннісній єдності, спільних соціальних установках, інтересах, мотивації, потребах, характерах, темпераментах і ритмах психофізіологічного реагування, а також інших важливих для спільної діяльності індивідуальних і психологічних характеристиках. Критеріями сумісності є характеристики високої безпосередньої задоволеності партнерів результатами комунікації і процесом взаємодії [2].

Слід зазначити, що міжособистісні відносини виражаються в сумісності людей. Як і більшість соціально-психологічних явищ, сумісність не має однозначного визначення. Вона розглядається переважно як діадний феномен, що не виключає звернення до власне групового її аспекту і передбачає наявність моменту обопільного задоволення членами діади потреб і поведінкових проявів один одного [3, с. 193].

Науковець М. Обозов визначає сумісність як «ефект поєднання і взаємодії індивідів, що характеризується максимальною суб'єктивною задоволеністю партнерів одне одним при значних (вище середнього) емоційно-енергетичних витратах» [4, с. 103]. Згідно з А. Свенціцького, психологічна сумісність – це здатність членів групи до спільної діяльності, заснована на їх оптимальному поєднанні.

З точки зору В. Бойко, А. Ковальова, В. Парфенова, сумісність людей передбачає таке оптимальне поєднання їх якостей, при якому забезпечується найбільша ефективність їх діяльності у колективі. При цьому маються на увазі всі якості особистості, що характеризують її структуру [5].

У той же час О. Волкова розуміє під сумісністю таке співвідношення характеристик членів групи, при якому група найбільш ефективно виконує свої функції. При цьому науковець приписує сумісності подружжя два аспекти: 1) сумісність із реалізації функцій сім'ї (узгодженість установок на сімейний уклад і розподіл ролей; 2) особистісна сумісність. Крім того, згідно з О. Волковою, у сумісних подружніх пар характеристики, що значно опосередковані вихованням і умовами розвитку, мають тенденцію до подібності, а характеристики, обумовлені переважно спадковістю – до контрасту

[6]. З іншого боку, Д. Майєрс вважає, що люди схильні одружуватися з тими, чиї потреби і особистісні якості подібні їх власним [7].

Фахівці вважають, що сучасний шлюб ґрунтується в першу чергу на сумісності подружжя в особистісному плані, що у значній мірі визначається можливістю спільного задоволення основних потреб, серед яких найбільш значущими для подружжя є наступні: 1) потреба у виконанні певних сімейних ролей; 2) потреба подружжя у спілкуванні один з одним, її задоволення пов'язане зі збігом таких якостей подружжя як товарицькість або замкнутість. При розбіжності цих якостей товарицькість одного із подружжя може вступити в протиріччя із замкнутістю іншого, що може призвести до виникнення конфліктів; 3) пізнавальні потреби подружжя; 4) матеріальні потреби, що включають потреби в спільному придбанні необхідних сім'ї матеріальних цінностей, у забезпеченні матеріального благополуччя сім'ї; 5) потреба в захисті «Я-концепції», задоволення якої забезпечує підтримку уявлення людини про себе як певної цілісності, що виникає на основі самосприйняття і сприйняття цієї людини соціальним оточенням [8, с. 128–135].

Американські дослідники розуміють під сумісністю максимальний ступінь взаємного задоволення потреб і поведінки один одного. Коли особистісні властивості членів групи сприяють сумісності їх дій, групова атмосфера сприятлива, в стосунках членів групи відсутня напруженість, і група функціонує більш ефективно [9, с. 161–170].

М. Шевандрін також вважає сумісними людей, які «ситуативно неподільні в сенсі внутрішньої єдності і самоврядування». Наслідком їх несумісності є конфліктність, нездатність зрозуміти один одного, несинхронність психомоторних реакцій, відмінності в увазі, мисленні та інших процесах [10, с. 294].

Науковці А. Сухов і М. Обозов пропонують розглядати сумісність з двох сторін: як процес і як результат взаємодії. «Сумісність як результат – це ступінь задоволеності партнерів один одним (думками, почуттями, поведінкою). При розгляді ж сумісності як процесу виділяються процеси пристосування, «притирання» характерів, потреб, мотивів поведінки [11, с. 211].

Відтак всі наведені вище описи можна розділити на групи за розумінням сумісності: а) поведінкового феномена (узгодженість дій, узгодженість поведінки, взаємна регуляція поведінки, здатність до спільної діяльності, синхронність психомоторних реакцій); б) емоційного феномена (задоволеність один одним, взаємні симпатії, задоволеність процесом і результатом взаємодії); в) когнітивного феномена (розуміння один одного, взаєморозуміння); г) системного феномена (ефект поєднання індивідів, відповідність, оптимальне поєднання

властивостей членів групи); д) ступеня близькості людей (ситуативна неподільність, внутрішня єдність, цілісність).

Таким чином, у феномені сумісності однозначно виділяються три аспекти, типові для багатьох психічних процесів: поведінковий, емоційний і когнітивний. Така трикомпонентна структура виявляється досить зручною для опису і пояснення відносин, в тому числі і внутрішньої суті феномена сумісності.

Отже, можна з достатньою впевненістю сказати, що сумісність є результатом відносин; зовні сумісність проявляється у прагненні і здатності людей тривалий час добровільно спілкуватися одне з одним; внутрішньо сумісність – це узгодженість поведінки, взаємовпливу, але не тільки; внутрішньо сумісність являє собою узгодженість емоцій, взаємини, але не тільки; внутрішньо сумісність супроводжується взаємопізнанням і взаєморозумінням, але не тільки; її причиною є певні поєднання властивостей людей; сумісність призводить до інших психологічних феноменів (любові, дружби, згуртованості, психологічного клімату та іншого).

Вважаємо, що всі критерії сумісності можна розділити на три групи: 1) поведінкові (вибір партнера для спілкування, відносин, ефективність взаємодії, низька конфліктність, узгодженість рольової поведінки); 2) емоційні (задоволеність результатом і процесом взаємодії, міжособистісними відносинами, позитивні міжособистісні почуття); 3) когнітивні (високе взаєморозуміння, позитивні уявлення про взаємодію).

За результатами проведеного вище аналізу наукових джерел ми дійшли висновку, що у психології сумісність розглядається як групова, міжособистісна, психологічна і просто сумісність. Вона буває і процесом взаємодії, і результатом взаємодії, і характеристикою групи, і ефектом взаємодії, і ефектом поєднання, і здатністю до спільної діяльності, і просто феноменом.

Міжособистісна сумісність – це здатність двох людей узгоджувати свою взаємодію і тривалий час добровільно спілкуватися одне з одним, що обумовлена оптимальним поєднанням їх властивостей. Під узгодженістю розуміється несуперечливість, відповідність, очікувань і домагань людей.

Варто зазначити, що взаємозв'язки між чоловіком і дружиною різносторонні та багатоаспектні, в силу чого проблема сумісності сім'ї є достатньо складною. Складність подружньої сумісності як психологічного феномена відображає безліч підходів до її вивчення. Аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних авторів дозволив М. Обозову та А. Обозовій виділити три підходи до дослідження психологічної сумісності: структурний, функціональний і адаптивний.

Структурний підхід на сьогоднішній день є найпоширенішим при розгляді проблеми сумісності.

Він орієнтований на вивчення персональної сумісності, на пошук оптимальних поєднань характеристик подружжя: характерологічних, інтелектуальних, мотиваційних. У цьому випадку сумісність подружжя виражається у здатності утворити гармонійну пару, структуру, що володіє ознаками цілісності, врівноваженості, ефективності, завершеності. Це оптимальне поєднання позначається як гармонія.

У функціональному підході до дослідження сумісності суттєвою є реалізація партнерами функцій і ролей. Прийняття ролі, згідно досліджень лідерства у соціальній психології, залежить від особистісних якостей індивіда, групи й ситуації. Звідси мірою сумісності виступає рольова узгодженість.

Третій підхід – адаптивний – орієнтований на дослідження не сумісності, а її результатів: позитивних міжособистісних взаємостосунків, ефективного спілкування. З причин можливості корекції характеристик партнерів і покращення міжособистісних стосунків цей підхід має велике практичне значення, тобто пошук ресурсів адаптації є шляхом до гармонізації шлюбу.

Поширеність структурного підходу відбивається у різноманітності виділених рівнів і в їх змісті. Досить традиційним є виділення наступних рівнів подружньої сумісності: 1) фізіологічний – як сумісність вікових статевих особливостей індивідів, особливостей метаболічних процесів, властивостей нервової системи; 2) психофізіологічний – як сумісність темпераментів, потреб; 3) психологічний – як сумісність характерів, мотивів поведінки; 4) соціально-психологічний – як сумісність соціальних ролей, інтересів, ціннісних орієнтацій (іноді сюди включають і соціально-економічний статус, професію, освіту); 5) соціально-ідеологічний – як спільність ідеологічних цінностей, соціальних установок щодо найважливіших чинників дійсності.

А. Обозова виділяє наступні аспекти подружньої сумісності: 1) духовна сумісність – як узгодженість цілепокладань, компонентів поведінки партнерів: установок, ціннісних орієнтацій, потреб, інтересів, поглядів, оцінок, думок тощо; 2) персональна сумісність – як відповідність структурно-динамічних особливостей партнерів: властивостей темпераменту, характеру, емоційно-вольової сфери; 3) сімейно-побутова сумісність – як узгодженість уявлень про функції сім'ї та відповідному укладі, узгодженість рольових очікувань і домагань при реалізації цих функцій; 4) фізіологічна сумісність – як сексуальна і еротична сумісність [12, с. 121]. Високо оцінюючи таку структуру сумісності, Т. Андреева додає ще один аспект – соціальний рівень сумісності, куди вона відносить сумісність за соціально-демографічними, соціально-економічними, класовими і іншими параметрами.

На думку А. Волкової, існує декілька рівнів незалежних одна від одної характеристик, що зумовлюють подружню сумісність. На першому рівні представлені соціологічні характеристики, які позитивно впливають: 1) високий рівень освіти подружжя; 2) відсутність різниці в освіті подружжя; 3) гарні житлові умови. Другий рівень представлений соціально-психологічними характеристиками шлюбних партнерів: 1) задоволеність подружжя їхніми стосунками; 2) високий рівень емоційної привабливості партнерів один для одного; 3) високий рівень взаємоповаги партнерів; 4) узгодженість сімейних установок і подружніх ролей [13, с. 113–134].

Методологія структурного підходу призводить до виділення і опису деяких окремих відносно незалежних рівнів (шарів, стратів, видів тощо), на яких відбувається взаємодія людей. Кількість таких рівнів варіює у різних авторів від 2 до 5. Так, А. Свенціцький виділяє два основних види сумісності: 1) психофізіологічну (певна схожість психофізіологічних характеристик людей і на цій основі узгодженість їх емоційних і поведінкових реакцій); 2) соціально-психологічну (оптимальне поєднання типів поведінки людей у групі, спільність їх соціальних установок, потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій).

Науковці А. Петровський, М. Ярошевський, С. Ковальов вважають, що сумісність утворює ієрархію, яка складається з трьох рівнів: 1) психофізіологічна сумісність темпераментів і характерів членів групи, сенсомоторна узгодженість при спільних діях; 2) узгодженість функціонально-рольових очікувань; 3) ціннісно-орієнтаційна єдність [14].

З точки зору А. Бодальова існує три рівні сумісності: 1) індивідуально-психологічний; 2) соціально-психологічний; 3) соціально-культурний [15, с. 211]. К. Вітек також виділяє три рівні подружньої сумісності: 1) сексуальна і біологічна сумісність та сумісність за віком; 2) сумісність за рисами особистості; 3) сумісність за відносинами і установками (до праці, до вірності, реакції на стреси, духовні інтереси, ставлення до алкоголю, обов'язки, вільний час та інше) [16].

К. Платонов описує ієрархічну систему рівнів сумісності, що складається із чотирьох рівнів: 1) фізіологічний (вікові, статеві особливості, особливості метаболізму, темпоритмічна організація, властивості нервової системи); 2) рівень психофізіологічний (взаємодія особливостей темпераментів і потреб); 3) рівень психологічний (взаємодія характерів і мотивів); 4) соціально-психологічний (найвищий рівень: узгодження соціальних ролей, інтересів, ціннісних орієнтацій) [17, с. 6–11].

Науковці М. Обозов і А. Обозова, а також Ю. Олійник виділяють чотири досить незалежних рівні відносин у подружніх парах: 1) психофізіоло-

гічний (сексуальні характеристики партнерів, особливості статури, реактивності організму, психодинамічні характеристики поведінки, оформлення зовнішності тощо); 2) психологічний (параметри темпераменту і характеру, подоби або контраст особистісних рис); 3) соціально-психологічний (сімейно-рольова сумісність як узгодженість сімейних цінностей і узгодженість рольових уявлень про функції чоловіка і дружини в сім'ї); 4) соціокультурний (духовна сумісність як узгодженість загальної спрямованості і мотивації поведінки) [18, с. 98–101; 19, с. 59–96].

На думку І. Гребеннікова існує п'ять рівнів подружньої сумісності: 1) соціальна сумісність (спільність світоглядів, ціннісних орієнтацій, ідеалів, інтересів); 2) духовна сумісність (духовна спрямованість, погляди на життя); 3) психологічна сумісність (взаємодія характерів, темпераментів, особистісно-вольових особливостей подружжя); 4) сексуальна сумісність (включає в себе не тільки біофізичні, а й психологічні компоненти, впливає на відносини подружжя, на інші види сумісності); 5) сімейно-побутові сумісності (збіг поглядів на значення і стиль життя сім'ї, на сімейні ролі і обов'язки) [20].

Таким чином, на підставі проведеного теоретичного аналізу низки досліджень кожний із представлених підходів розглядає подружню сумісність у досить односторонньому порядку. Виходячи з вищевказаного, нами пропонується модель міжособистісної сумісності, що складається із 5 видів: 1) психофізична сумісність (взаємодія вікових, статевих, конституціональних, сенсорних, метаболічних особливостей); 2) психофізіологічна сумісність (взаємодія базових потреб, темпераментів, емоцій і сенсомоторних процесів); 3) психологічна сумісність (взаємодія особливостей характерів, мотивів, рис особистості); 4) соціально-психологічна сумісність (взаємодія соціальних установок, соціальних потреб, функціонально-рольової поведінки); 5) духовна сумісність (взаємодія цінностей, інтересів, переконань, смислів, ідеалів, світоглядів).

Результати проведеного нами теоретичного аналізу дозволяють зробити деякі приватні висновки, що представляють інтерес для нашого дослідження:

1) у нашому дослідженні сумісність розглядається як соціально-психологічний феномен, результат взаємодії, що має зовнішні і внутрішні прояви, умовами якого є певні поєднання характеристик людей. Зовні феномен проявляється у прагненні і здатності людей тривалий час добровільно взаємодіяти одне з одним. Внутрішньо феномен полягає у здатності людей узгоджувати свою взаємодію і має складну структуру, що включає в себе поведінкові, емоційні і когнітивні компоненти;

2) при аналізі визначень сумісності виявлена суттєва різниця в описі феномена, викликана змішанням різних типів і видів сумісності. Нами запропоновано типологію, що включає в себе (за критерієм величини групи) два типи сумісності: 1) міжособистісна сумісність – як результат взаємодії в діаді, 2) групова сумісність – як результат взаємодії в групі з трьох і більше осіб, що утворюється із сукупності діадних взаємин, але відмінна від них. У проведеному дослідженні вивчалася саме міжособистісна сумісність.

Висновки. Таким чином, вивчивши основні рівні і підходи сумісності партнерів у подружній парі, стає очевидним, що існує багато критеріїв, за якими відбувається взаємодія подружжя. Природно, що стовідсоткова сумісність подружжя неможлива, адже кожна особистість володіє винятковим і неповторним набором психологічних, фізіологічних, духовних, соціальних якостей і властивостей.

У цілому можна резюмувати, що проблема подружньої сумісності актуальна завжди і буде такою, поки існує інститут сім'ї та шлюбу. Сумісність подружжя є важливою умовою задоволеності шлюбом, суб'єктивного, але високо показового критерію для вивчення міжособистісних відносин. Подружжя сумісність є необхідною умовою формування сприятливого психологічного клімату в сім'ї, гармонійних відносин між подружжям і всіма іншими членами сім'ї, що в результаті позитивно позначається на стані суспільства в цілому.

Перспективи подальших розвідок пов'язані із виявленням психологічних особливостей впливу подружньої сумісності на якість шлюбу.

Література:

- Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
- Краткий психологический словарь / Ред. А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский; ред.-сост. Л.А. Карпенко. Издание 2-е, расширенное, исправленное и дополненное. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 512 с.
- Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов. М. : Аспект Пресс, 2001. 318 с.
- Обозов Н.Н. Межличностные отношения / Н.Н. Обозов. Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. 149 с.
- Бойко В.В. Социально-психологический климат коллектива и личность / В.В. Бойко, А.Г. Ковалев, В.Н. Панферов. М. : Мысль, 1983. 206 с.
- Волкова А.Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости: дис. ... канд. психол. наук: 19.0.05. / А.Н. Волкова. Ленинград, 1979. 181 с.
- Майерс Д. Социальная психология: пер. с англ. / Д. Майерс. 2-е изд. СПб. : Питер Ком, 1998. 688 с.
- Левкович В.П., Зуськова О.Э. Методика диагностики супружеских отношений. Вопросы психологии. 1987. № 4. С. 128–135.
- Кричевский, Р.Л. Проблема межличностной совместимости в зарубежной социальной психологии / Р.Л. Кричевский // Вопросы психологии, 1979. С. 161–170.
- Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин. М. : ВЛАДОС, 1998. 512 с.
- Основы социально-психологической теории / под общей ред. А.А. Бодалева и А.Н. Сухова. Москва : Международная педагогическая академия, 1995. 420 с.
- Обозова А.Н. Супружеская совместимость – фактор устойчивости брака // Личность в системе общественных отношений. Ч. 4. М., 1983. С. 121.
- Волкова А.Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости: дис. ... канд. психол. наук: 19.0.05. Ленинград, 1979. 181 с.
- Ковалев С.В. Психология современной семьи / С.В. Ковалев. Москва : Просвещение, 1988. 208 с.
- Основы социально-психологической теории / под общей ред. А.А. Бодалева и А.Н. Сухова. Москва : Международная педагогическая академия, 1995. 420 с.
- Витек К. Проблемы супружеского благополучия / К. Витек. Москва : Прогресс, 1988. 138 с.
- Платонов К.К. Общие проблемы теории групп и коллективов / К.К. Платонов // Коллектив и личность. Москва : Наука, 1975. С. 6–11.
- Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Три подхода к исследованию психологической совместимости. // Вопросы психологии, 1981. С. 98–101.
- Олейник Ю.Н. Исследование уровней совместимости в молодой семье. / Ю.Н. Олейник // Психологический журнал, 1986. Т. 7. № 2. С. 59–76.
- Гребенников И.В. Основы семейной жизни / И.В. Гребенников. Москва : Просвещение, 1991. 157 с.

Кошонько Г. А. Теоретические основы исследования супружеской совместимости как психологического феномена

В статье представлены обобщенные результаты теоретического анализа главных исследований супружеской совместимости. Осуществлен краткий обзор определений совместимости и супружеской совместимости, которые подаются исследователями из сферы семейной и социальной психологии. Рассмотрены критерии и уровни феномена совместимости. Обнаружена существенная разница в описании феномена, вызванная смешением различных типов и видов совместимости.

Ключевые слова: совместимость, супружеская совместимость, аспекты супружеской совместимости, критерии совместимости, уровни совместимости.

Koshonko H. A. Theoretical subjects of the examination of marital compatibility as a psychological phenomenon

The article presents the generalized results of theoretical analysis of the main studies of marital compatibility. A brief overview of the definitions of compatibility and matrimonial compatibility provided by researchers in the field of family and social psychology. Criteria and levels of the phenomenon of compatibility are considered. A significant difference was found in the description of the phenomenon, caused by the mixing of different types and types of compatibility.

Key words: compatibility, marital compatibility, aspects of matrimonial compatibility, compatibility criteria, types of compatibility.

Н. О. Кримовакандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології і соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет**О. М. Лисенко**кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри психології і соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ГРУПОВИХ ПРОЦЕСІВ

У статті аналізуються теоретичні підходи до характеристик групового процесу. Розкрито концепти функціонування груп і внутрішньогрупових процесів. Розглянуто психологічні, соціально-психологічні, комунікативні процеси, що становлять несвідомий складник міжособистісної взаємодії. Охарактеризовано неоднозначні процеси соціально-психологічного та психологічного впливу групової динаміки на особистість.

Ключові слова: група, особистість, групові процеси, феномени групового впливу, психологічні процеси.

Постановка проблеми. Соціально-психологічний вплив групової динаміки на особистість є вельми актуальною і водночас недостатньо вивченою проблемою. Серед фахівців немає однозначного розуміння того, яким чином процеси, що протікають у групі, впливають на поведінку індивіда. Особливої уваги заслуговує той факт, що групи не тільки створюють умови для отримання особистісного досвіду, сприяють розвитку самосвідомості, орієнтують на активну позицію, самовираження, а й активізують несвідомі страхи, сприяють виникненню небажаних соціальних ефектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фахівці зазвичай досліджують такі аспекти соціально-психологічного та психологічного впливу групи на індивіда: ефективні зміни в установках особистості (К. Левін); створення безпосереднього життєвого досвіду для навчання та особистісного зростання; перетворення внутрішнього світу учасників групи завдяки переусвідомленню життєвих цінностей, внаслідок прийняття цінностей і потреб інших за допомогою групової взаємодії (К. Рудестам); самоусвідомлення особистості, яке може відбуватися в тому числі під час спостереження за поведінкою інших (Ф. Перлз); можливість пропонувати різні шляхи вирішення проблем за допомогою інформації, якою володіють окремі члени групи (В. Квін); створення безпечного простору щодо випробування нового досвіду побудови відносин з іншими (Ю.Т. Ковальов).

Мета статті – проаналізувати особливості групової динаміки з точки зору різних теоретичних підходів і показати необхідність врахування проявів цих явищ під час підготовки фахівців в галузі соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу. Груповий процес може бути розглянутий як модель зовнішнього світу, констеляція суспільних, колективних патернів поведінки, які містять в собі також соціальні страхи і несвідомі індивідуальні конфлікти.

К. Рудестам зазначає, що коло цілей груп достатньо широке: від орієнтованих на інформацію або на завдання, до орієнтованих на розуміння власної особистості; від центрованих на керівника до центрованих на учасника; в групах можуть захочуватися і жорстко прораховані, і спонтанні дії; основна роль у визначенні ходу групових процесів може належати керівнику або ж самим членам групи; групи можуть відрізнятися за ступенем структурованості і тривалості існування [7].

Розглянемо деякі підходи щодо феноменології груп і внутрішньогрупових процесів. Функціональний підхід описує вплив груп на індивіда через певні функції: групи сприяють тому, що людина здобуває навички, які необхідні для соціального життя, засвоює норми і цінності, що розділяються групою і суспільством в цілому; групи сприяють організації спільної діяльності людей; групи можуть виконувати підтримуючу функцію в разі, якщо люди об'єднуються у важкій ситуації для вирішення проблеми; групи виконують емоційну функцію, дають своїм членам можливість задовольнити емоційні потреби [8].

М. Лекін виділив шість процесів, які, на його думку, є загальними для різного роду груп. Групи: 1) полегшують вираз емоцій; 2) створюють відчуття приналежності до колективу; 3) спонукають до саморозкриття; 4) знайомлять з новими моделями поведінки; 5) дозволяють співставити особистісні особливості окремих членів групи; 6) сприя-

ють розподілу відповідальності між керівником та іншими учасниками [11].

Структура групи у межах функціональних відносин допомагає зрозуміти систему ролей членів групи залежно від їх здатності впливати на інших членів в групі.

В. Дідерікс-Пешке, характеризуючи процеси, які відбуваються в групі, виділяє певні специфічні групові феномени, а саме: соціалізацію; феномен дзеркала; феномен конденсатора; обмін інформацією; поляризацію; підтримку; комунікацію. Завдяки цим процесам в групі визнається індивідуальність кожного [3].

В інтеракційному підході акцентується увага на ключовому характері міжособистісної взаємодії в груповій терапії. І. Ялом виділив одинадцять первинних чинників групового процесу (характерних для більшості груп). Серед них він називає такі: навіювання надії, універсальність переживань, постачання інформації, альтруїзм, корегуюча рекапітуляція первинної сімейної групи, розвиток навичок соціалізації, імітаційна поведінка, міжособистісне (інтерперсональне) навчання, згуртованість групи, катарсис. З точки зору І. Ялома, ці процеси «взаємозалежні і жоден з них не виникає і не діє у відриві від інших» [9, с. 21].

Соціально-психологічний підхід пропонує для аналізу широке поле експериментальних досліджень групових процесів, а також соціально-психологічного та психологічного впливу групи на індивіда.

Д. Майерс на підставі багатьох досліджень описує такі феномени групового впливу, як соціальна фасилітація, соціальне лінивство, деіндивідуалізація. Ці феномени можуть спостерігатися за мінімальною взаємодією, але вони також впливають на поведінку людей за сталої взаємодії. Він розглянув ще такі моделі соціальних впливів під час групової взаємодії, а саме: групова поляризація, групове мислення і вплив меншини [6].

На цей час соціальна фасилітація розглядається як посилення домінантних реакцій людини (інтенсифікація виконання звичних, добре засвоєних операцій) в присутності інших людей, а також як посилення мотивації людини до вирішення поставленого перед ним завдання.

Ефект соціальної фасилітації корисно враховувати під час організації навчальної діяльності майбутніх фахівців з соціальної роботи. Соціальна фасилітація зазвичай проявляється в тому випадку, коли учасники групи прагнуть до досягнення індивідуальних цілей, і коли їх зусилля можуть бути оцінені індивідуально.

Соціальне лінивство – ще один феномен групового впливу, коли існує тенденція людей зменшувати свої зусилля, якщо вони об'єднуються з іншими для досягнення загальної мети, але при цьому не відповідають за кінцевий резуль-

тат. Але «у разі важкого і цікавого завдання люди можуть сприймати власний внесок як незамінний» [6, с. 368]. Згідно з дослідженнями Хакмана, якщо група зустрічається із стимулюючою перешкодою, і винагороджується успіх групи як цілісного утворення, панує дух командної гри, – члени групи працюють найбільш енергійно [6].

За певних умов в груповій роботі виникає ефект синергії. Він проявляється в підвищенні ефективності протікання когнітивних процесів людей за їх об'єднання в групу для вирішення загального завдання і виражається в груповому результаті, який перевищує суму індивідуальних результатів (тобто відповідає вимозі $1 + 1 > 2$).

Ефект синергії вивчали В.М. Бехтерев, М.В. Ланг та інші вчені. Внаслідок численних досліджень було встановлено, що в деяких видах діяльності успішність роботи групи може значно перевищувати індивідуальну успішність окремих людей. Це проявляється не тільки в інтелектуальній сфері, але і в плані спостережливості людей, точності їх сприйняття і оцінок, обсязі пам'яті і уваги, ефективності вирішення простих завдань, які не вимагають складної і узгодженої взаємодії. Однак під час вирішення складних завдань, коли необхідні логіка і послідовність, «особливо обдаровані люди» (за термінологією В.М. Бехтерева) можуть перевершувати середньогрупові досягнення [4].

На відміну від ефекту соціальної фасилітації, ефект синергії проявляється у колективних видах діяльності, спрямованих на досягнення загального, переважно когнітивного результату.

Н. Котрелл, Р. Зайенс у своїх дослідженнях виявили істотний вплив на процес вирішення завдань в групі, що надає присутність спостерігачів. Вони дійшли висновку, що соціальне збудження, яке виникає в присутності інших людей, підсилює домінуючу реакцію і покращує виконання простих завдань, а виконання важких завдань – погіршує [6].

Встановлено, що під час вирішення складних завдань несвідома реакція на присутність інших людей, які не займаються безпосередньо цим же завданням в цей же час, ускладнює розумові операції і підвищує ймовірність неправильного рішення [4]. Цей ефект був названий ефектом інгібіції.

Це може пояснити, чому під час вирішення кейсових завдань в навчальному процесі різні групи отримують неоднозначні рішення за достатнього інформаційного забезпечення.

Також під час розуміння групових процесів необхідно мати на увазі особливу схильність людей, що знаходяться в групі, до психічного зараження. В цілому люди в групі більш схильні до наслідування, некритичної і ризикованої поведінки, ніж за її межами [8].

Л. Фестінгер, Т. Ньюкомб, А. Пепітоун досліджували групові ситуації, в яких люди схильні до агресивної поведінки. Вони пояснювали агресію як наслідок «деіндивідуалізації», що відбувається з індивідом в групі. Оскільки група здатна забезпечувати анонімність своїх членів, то під час групових дій невпевненість щодо оцінки індивідуальної поведінки різко падає, і перебуваючи в натовпі, індивіди сприймають свої дії як групові та свою поведінку пояснюють ситуацією, що склалася, а не вільним власним вибором. Чим більше група, тим сильніше деіндивідуалізація і тим імовірніше прояв актів насильства, вандалізму та інших асоціальних дій [6].

Існують й інші аспекти вивчення психологічних процесів великих і малих груп, де досліджуються такі феномени: групові інтеракції; групова ідентичність; групова культура і мислення; лідерство і влада; міжгрупова взаємодія; соціальна перцепція. Ці складні явища мають кілька рівнів функціонування, в тому числі неусвідомлювані.

Для орієнтації в складних багаторівневих несвідомих процесах, що відбуваються в групі, були розроблені теоретичні моделі, які дозволяють їх систематизувати.

На підставі моделі Шіндлера А. Хайгл-Еверс запропонувала концепцію з соціодинамічним розподілом ролей. На підставі цієї концепції описані актуальні позиції членів групи щодо типу участі в загальній активності групи. Були виділені наступні позиції членів групи: альфа – виразник групових дій і групової волі (лідер або керівник); гамма – з трьома варіантами ролей: той, хто ідентифікувався (ад'ютант); той, хто доповнює (готовність і тенденція вдосконалити наявну часткову активність для перетворення її на повне соціального сенсу ціле відносно учасника або сподвижника); критично налаштований, як інквізитор або хоронитель норм (позиція Супер Его); бета – це участь з обмеженнями («так, але ...»); омега – це представник противника або анти-альфа, причому омега зазвичай не досягає успіху у своїй протилежній позиції, крім того, якщо він відстоює свою позицію силою, то переймає позицію альфи [1]. При цьому в поведінці більшості членів групи власні приховані тенденції протистоять одна одній.

У межах психодинамічного підходу зазначається, що трансформації відбуваються як в групі, так і в індивіді через групу в постійно мінливому полі основних відносин і в динамічній мережі об'єктних відносин. Тобто зміни відбуваються внаслідок психологічних процесів, які вступають у взаємодію в груповий матриці і є несвідомими, інтерпсихічними і трансперсональними [3].

В.Р. Біон припустив, що жоден індивід, який навіть знаходиться в ізоляції, не може розглядатися поза групою або без активних проявів групової психології, навіть коли відсутні умови для

їх демонстрації. Він вважав, що індивід повинен встановити контакт з емоційним життям групи, що ставить перед ним дилему розвитку і диференціації, а також стійкості перед страхами, пов'язаними з цим розвитком [5].

Біон описав загальні риси явищ, які спостерігаються в групі: групове мислення, групова культура, базові припущення, групи в базових припущеннях, робоча група [2]. Групове мислення формується одноставною думкою, вольовим рішенням або бажанням групи в даний момент. При цьому групове мислення може перебувати в конфлікті з бажаннями, власними думками і думками окремих індивідів. Групова культура включає в структуру групи завдання, які вона передбачає вирішувати, і організацію, яку вона створює для досягнення цієї мети. Групове мислення є реципієнтом всіх вкладів, які роблять члени групи, а поняття базового допущення передбачає утримання цієї думки, що дає можливість кращого розуміння емоційних феноменів в групі [10].

Перше базове групове припущення – про залежність. Члени такої групи ідеалізують лідера, вони намагаються отримати від нього знання, владу і досконалість. Коли лідер не може відповісти їхньому ідеалу, вони реагують запереченням, потім – знеціненням, і починаються пошуки заміни. Цю групу характеризують пошук турботи і залежності. Друге базове припущення – про боротьбу-втечу. Учасники такої групи об'єднуються проти тих, кого вони сприймають як зовнішніх ворогів, і очікують, що лідер буде вести боротьбу проти цих ворогів, а також захистить групу. У таких групах поширені прагнення керувати лідером або тенденція відчувати контроль з боку лідера, переживання близькості через загальне заперечення внутрішньогрупової ворожнечі і проекція агресії на інших. Цю групу характеризують конфлікти через агресивний контроль, боротьбу, підозрілість і страх знищення. Третє базове групове припущення – про утворення пар. Центральна пара символізує позитивне сподівання групи, що «народжена в їхньому союзі дитина» збереже поставлену під загрозу ідентичність групи і забезпечить її виживання [2]. Всі базові припущення є емоційними станами, які спрямовані на уникнення фрустрації, що супроводжує навчання через досвід, що містить зусилля, страждання і контакт з реальністю.

Будь-яка група завжди функціонує на двох рівнях: примітивному (група в базовому припущенні) і зрілому (робоча група) [10]. Робоча група здатна витримувати фрустрацію, що дозволяє розвиватися новим ідеям, функцією робочої групи є діалог. Під час вирішення завдань робоча група використовує раціональні і наукові методи роботи, а лідером є та людина, яка є найбільш ефективною в забезпеченні умов такої роботи.

Співіснування групи на примітивному і зрілому рівнях призводить до постійного конфлікту, який завжди відтворюється всередині групи. Групам в базовому припущенні притаманні: якість ворожості, з якою вони опираються будь-яким стимулом, що сприяють зростанню або розвитку; неконструктивна комунікація; непереносна фрустрація [10].

Так, Біон вважав, що рівновага між групою, сфокусованою на завданні (робоча група), і групою, зосередженою на активації примітивних об'єктних відносин в своєму соціальному полі (групою з базовим припущенням), залежить від таких чинників, як ступінь ясності і точність формулювання завдання, адекватне лідерство в робочій групі і розуміння базових припущень, що допомагають або перешкоджають виконанню завдання [2].

Ф. Слейтер запропонував модель, яка впорядковує стадії і розгортається в часі групового процесу. Він виділив кілька фаз групового процесу: 1) фаза, що характеризується схильністю до ідеалізації лідера; 2) фаза бунту проти лідера; 3) фаза, на якій бунт припиняється, і досягається взаємне єднання з новими правилами і нормами [5]. Знання фаз групового розвитку дозволяє усвідомлювати їхні наслідки, враховувати особливості того періоду, на якому перебуває група.

Висновки і пропозиції. Таким чином, у статті наведено теоретичне узагальнення різних підходів до особливостей процесів в групі.

Розглянуто психологічні, соціально-психологічні, комунікативні процеси, що складають основу міжособистісної внутрішньогрупової взаємодії. Схарактеризовано неоднозначні процеси соціально-психологічного та психологічного впливу групової динаміки на особистість. Так, групова взаємодія сприяє вдосконаленню досвіду, внутрішнього і зовнішнього. Зазвичай це включає процес перебудови, корекції вже сформованого потенціалу особистості.

У статті показана взаємозалежність індивідуальних інтрапсихічних і інтерактивних психосоціальних процесів, пов'язаних з груповою динамікою.

Наданий аналіз структурних елементів групового несвідомого, що полягає у визначенні групової

матриці з урахуванням структурних елементів групового процесу на свідомому і несвідомому рівнях.

Такі складні і суперечливі процеси необхідно враховувати під час підготовки майбутніх психологів та фахівців з соціальної роботи.

Література:

1. Базисное руководство по психотерапии. Пер. с нем. / А. Хайгл-Эверс, Ф. Хайгл, Ю. Отт, У. Рюгер. 3-е изд. Санкт-Петербург: «Восточно-Европейский Институт Психоанализа» совместно с издательством «Речь», 2002. 784 с.
2. Гринберг Л. Введение в работы Биона. Пер. с англ. / Л. Гринберг, Д. Сор, Э. Табак де Бьянchedi. Москва: Изд-во «Когито-центр», 2007. 158 с.
3. Дидерихс-Пешке В. Групповой процесс и групповые феномены в ходе групповой аналитической работы. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2001. № 3.
4. Квин В. Прикладная психология. Пер. с англ. / В. Квин. Санкт-Петербург: Изд-во «Питер», 2000. 560 с.
5. Куттер П., Мюллер Т. Психоанализ: Введение в психологию бессознательных процессов. Пер. с нем. / П. Куттер, Т. Мюллер. Москва: Изд-во «Когито-центр», 2011. 384 с.
6. Майерс Д. Социальная психология. Пер. с англ. / Д. Майерс. Санкт-Петербург: Изд-во «Питер», 1997. 688 с.
7. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Л.П. Петровской. 2-е изд. Москва: Прогресс, 1993. 368 с.
8. Социальная психология: ключевые идеи. Пер. с англ. / Р. Бэрон, Д. Бирн, Б. Джонсон. 4-е изд. Санкт-Петербург: Изд-во «Питер», 2003. 512 с.
9. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии. Санкт-Петербург: Изд-во «Питер», 2000. 640 с.
10. Bion W. R. *Erfrahrungen in Gruppen*, Klett, Stuttgart, 1974.
11. Lakin M. *Interpersonal encounter: Theory and practice in sensitivity training*. New York: McGraw-Hill, 1972.

Крымова Н. А., Лысенко О. М. Феноменология групповых процессов

В статье анализируются теоретические подходы к характеристикам группового процесса. Рассмотрены концепты функционирования групп и внутригрупповых процессов. Выявлены психологические, социально-психологические, коммуникативные процессы, которые составляют неосознаваемую компоненту межличностного взаимодействия. Охарактеризованы неоднозначные процессы социально-психологического и психологического влияния групповой динамики на личность.

Ключевые слова: группа, личность, групповые процессы, феномены группового влияния, психологические процессы.

Krymova N. A., Lysenko O. M. Phenomenology of group processes

The article analyses the theoretical approaches regarding the characteristics of the group process. The concepts of group functioning and intragroup processes are disclosed. The psychological, socio-psychological, communication processes that constitute the unconscious component of interpersonal interaction are revealed. The characteristic of the socio-psychological and psychological impact of group dynamics on the person.

Key words: group, personality, group processes, phenomena of group influence, psychological processes.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ ОСОБИСТОСТІ В СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ

У статті аналізуються та виносяться на розгляд основні наукові підходи до вивчення поняття «статус». Зазначено, що соціальна група студентів є статусною, її об'єднує спільний для всіх членів групи рід занять. Наголошено, що перебування в статусі студента закладу вищої освіти передбачає вироблення нових компетенцій, нових поведінкових стратегій. Розглянуто і проаналізовано цінності, які займають високі позиції в орієнтирах молоді. Зазначено, що студенти самі визначають своє місце всередині вибраної спільноти, відносячи себе до певної категорії, приймаючи пов'язані з цією позицією обов'язки, певні права та поведінкові стратегії.

Ключові слова: статус, студентська молодь, стратегії поведінки, міжособистісна взаємодія, особистість, соціальна група.

Постановка проблеми. Період студентства є значущим у сфері вивчення соціальних уявлень, оскільки саме на даному віковому етапі можна спостерігати фактори і закономірності формування соціальних уявлень в динаміці професійного і особистісного самовизначення. На момент закінчення закладу вищої освіти молоді люди вирішують ключове питання про місце, яке вони займуть в системі соціальних і насамперед статусних відносин.

Проблема статусу особистості в групах однолітків більшою мірою вивчалася дослідниками дитячого розвитку, підліткового та юнацького віку, тоді як такий важливий етап, як «студентський вік», вивчений в цьому плані недостатньо. Особливості студентів як суб'єктів спілкування можуть бути проінтерпретовані з точки зору соціальної ситуації розвитку. Студентський період характеризується зміною провідної діяльності, зміною соціального статусу, входженням молодих людей у нову соціальну роль. Студентський вік – це особливий життєвий етап, який опосередковує перехід людини у доросле життя [1].

На цей час у соціальній психології виявляється великий інтерес до вивчення груп студентів у системі вищої професійної освіти. Кожна людина, будучи суб'єктом міжособистісних взаємовідносин, виявляється включеною в різні соціальні групи, в тому числі малі соціальні групи. Однією з важливих характеристик міжособистісної взаємодії є позиція особистості в групі чи статус, що визначає положення людини в системі міжособистісних відносин і міру його «психологічної принятності» членами групи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальний статус студентської молоді та його роль у соціальній структурі стали предметом досліджень Ю. Вишневецького, Ю. Волкова, В. Добренєвкова, Т. Ковальової, Я. Коломинського,

Ж. Тощенко, В. Чупрова. Також проблематиці соціального статусу особистості та різних соціальних груп присвячували свої роботи такі видатні зарубіжні та вітчизняні вчені, як М. Вебер, К. Девіс, Р. Лінтон, У. Мур, П. Сорокін, Г. Дворецька, Н. Коваліско, О. Куценко, В. Хмелько та інші.

Метою статті є з'ясування соціально-психологічних особливостей статусу особистості у студентській групі.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання статусу особистості в студентській групі насамперед слід виходити з визначення поняття «статус». У науковій літературі можна виділити безліч визначень даного феномену: від структурної характеристики малої групи до розгляду соціального статусу в якості критерію для поділу суспільства на великі групи. Проте всі визначення мають загальну основу: під соціальним статусом розуміється місце людини в суспільстві, яке залежить від ряду показників. Набір даних критеріїв варіюється в різних підходах і залежить від авторської позиції. Серед показників відзначають: дохід, професію, освіту, владу, соціальний ресурс, стиль життя, поведінку споживачів, стать, вік, національність та інші аспекти [2].

М. Вебер визначив «соціальний статус» як реально покладені домагання на позитивні або негативні привілеї щодо соціального престижу, якщо він ґрунтується на одному або більшій кількості таких критеріїв: спосіб життя; формальна освіта, що полягає в практичному або теоретичному навчанні і засвоєнні відповідного способу життя; престиж народження або професії [4].

Б. Ананьєв розглядав соціальний статус як вихідний момент її структурно-динамічних властивостей. На його думку, статус особистості є об'єктивним і усвідомлюється частково або цілісно, неадекватно чи адекватно, пасивно чи активно. Статус, ролі та ціннісні орієнтації, що будуються

на його основі, складають первинний клас особистісних властивостей; вони визначають особливості мотивації поведінки, структуру суспільної поведінки, що утворюють другий ряд особистісних властивостей. Вищим інтегрованим ефектом взаємодії первинних та вторинних особистісних якостей є характер людини та схильності [3].

За твердженням Ф. Меріла, під соціальним статусом розуміється становище індивіда в системі соціально-економічної ієрархії. У такому розумінні поняття соціального статусу стало елементом рольової теорії і воно набуває структурного значення. Вживання поняття соціального статусу у зв'язку з «роллю» широко використовують Дж. Хоманс та інші американські соціологи, позначаючи місце індивіда, яке він займає в соціальній системі. На їхню думку, статус вказує місце у соціальних відносинах, з яким пов'язані певні суспільні рольові очікування [4].

За визначенням Г. Андрєєвої, під соціальним статусом розуміється єдність об'єктивно властивих індивіду характеристик, що визначають його місце в групі, і суб'єктивного сприйняття його іншими членами групи. У зв'язку з цим можна стверджувати, що соціальний статус є важливим феноменом суспільного життя і оцінюється суб'єктом пізнання в ході первинного сприйняття [5]. Американський психолог Е. Аронсон розглядає соціальний статус як компонент інформації, яку людина отримує під час першого контакту з об'єктом пізнання. У своїх роботах Р. Кричевський і Є. Дубовська зазначають, що ступінь престижності тієї чи іншої позиції в групі виступає її структурною характеристикою. При цьому в психології часто робиться наголос на дослідженні впливу соціального статусу людини на поведінку, на сприйняття і конструювання картини світу, на самосприйняття й інші процеси [6].

Дослідниця Л. Орбан-Лембрик зазначає, що статус визначається позицією, соціальним рангом, повагою, симпатією, авторитетом, престижністю, ставленням до особистості у групі [7]. Я. Коломинський визначає статус як інтегральне поняття, що включає як об'єктивні параметри, такі як положення особистості у внутрішньогруповій структурі, так і суб'єктивне відображення свого становища, відрефлексоване різною мірою. Таким чином, у сучасній соціальній психології статус розглядається як становище суб'єкта в системі міжособистісних відносин, яке визначає її права, обов'язки, визначені привілеї у групі [8].

Цікаві роздуми щодо ознак соціального статусу представлені в праці Л. Москаленко. Дослідницею було зазначено, що соціальний статус передбачає розкриття таких його характеристик: ступінь авторитетності та престижності статусного становища, його місце у системі соціальної стратифікації певного суспільства у конкретний історичний час;

обсяг і зміст прав, привілеїв та обов'язків носіїв статусу; специфіка соціальних груп, у контексті яких конструюється соціальний статус; особливості індикації соціального статусу (одяг, житло, манери, способи проведення часу носіїв статусу тощо); оцінка соціального статусу (демонстрація поваги неповаги, дотримання / недотримання ввічливості) та соціальні санкції у міжособистісній взаємодії [3].

Вітчизняні науковці А. Коваленко та М. Корнєв наголошують, що підґрунтям статусу є права, які надаються особистості суспільством, конкретними соціальними групами, і обов'язки, які вона повинна виконувати відповідно до місця в соціальній структурі. Дослідники виокремлюють авторитет і престиж як головні складники статусу. Також розглядають статус як величину престижу в спілкуванні з іншими і саме у процесі спілкування вбачають найповніше розкриття сутності людини через її ставлення до інших, що спостерігається під час безпосередньої взаємодії людей. Отже, А. Коваленко та М. Корнєв розглядають соціальний статус не тільки як явище, що виникає у процесі взаємодії з іншими, але й як прояв особистісних характеристик людини [9].

Таким чином, поняття статусу включає в себе становище індивіда в соціальній системі, що має специфічні для даної системи ознаки. Кожен індивід має власне уявлення про місце в суспільстві і відповідно до цього будує свою поведінку, що безсумнівно надає певний вплив на формування його особистості.

Перебування в статусі студента закладу вищої освіти передбачає вироблення нових компетенцій, нових поведінкових стратегій. Найчастіше вони асоціюються з домінантною, незалежною поведінкою. Для студентів характерне прагнення в спілкуванні контролювати все, що відбувається навколо них, впливати на те, що роблять, відчувають або думають про них оточуючі.

Як свідчить дослідження Л. Лабезної [10], соціальна позиція студентів як особистісна якість є за своєю суттю інтегративною, вона відображає всі основні параметри включення людини в соціум. Вона не тільки проявляється в будь-якому виді діяльності: навчальній, трудовій, суспільній, політичній, дозвільній, спортивній, ігровій, комунікативній, але властива будь-якому суб'єкту соціальної взаємодії. Виходячи з провідного критерію – соціальної позиції, студентство може бути представлене такими соціотипами, які можна розцінити як опис стратегій поведінки:

– інтелектуальний тип – відрізняється вираженою здатністю мислити послідовно, логічно. Віддає перевагу участі в тих видах познавальної роботи, які вимагають певного заданого алгоритму, обдуманості дій. Активно бере участь у роботі студентського наукового товари-

ства, редагуванні, випуску друкованих матеріалів. Відмінні риси: висока мовленнєва культура, почуття такту, амбіційність, схильність до суперечок і дискусій, обачність, небажання брати участь у масових формах суспільного життя;

– художній тип – характеризується високим рівнем естетичного розвитку й підвищеними культурно-естетичними запитами. Виражене естетичне начало в манерах поведінки й спілкуванні. Схильність до саморефлексії, моральних переживань;

– творчий (креативний) тип – найбільш масовий тип студента. Відрізняється підвищеною активністю, здатністю захоплено займатися різними видами громадської роботи, при цьому встигати з усіх предметів. Для нього характерна розкиданість інтересів, часта зміна захоплень;

– виконавський тип – зазвичай сором'язливі й дещо закомплексовані. Однак у процесі успішної адаптації до умов міського й вузівського життя переходять у розряд активних, інтелектуальних і діловитих. Віддають перевагу виконанню разових і необтяжливих громадських доручень, але у разі, якщо діяльність особистісно-значима, віддаються їй цілком;

– діловитий тип – у громадському житті участь бере епізодично, але стосунки з товаришами підтримує гарні. Бере участь у громадському житті, якщо в цьому є безпосередня необхідність або якщо він дійсно захоплений якимось престижним заходом. Із задоволенням бере на себе роль лідера чи його оточення;

– консервативний тип – стереотипність поведінки, запрограмована в сім'ї чи найближчому соціальному оточенні, становить основу поведінки. Неініціативний, але надійний і скрупульозний виконавець. Намагається триматися в затінку, однак у випадку захоплення якимось видом діяльності домагається великих успіхів;

– авантюрний тип – один із підвидів творчої особистості. Особливість у тому, що ця активність здійснюється без попередньої підготовки й не завжди адекватна ситуації. Швидко захоплюється, береться за будь-яку фантастичну пропозицію, не приймає розумні аргументи проти. Основний доказ і принцип діяльності – віра в удачу й везіння. Найбільш яскраво ці якості виявляються під час академічних сесій;

– споглядальний тип – студенти, які належать до цього типу, схильні до міркувань з приводу будь-якої проблеми, однак не дуже налаштовані на їх розв'язання. Захоплюються умоглядними (хоча часом і привабливими) проектами, які самі не збираються втілювати в життя. З готовністю обговорюють дії інших, критикують, радять, але самі від реалізації своїх порад утримуються. Вважають престижним для себе дружити з відомими активістами [10, с. 29–31].

Даний період характеризується інтенсивністю міжособистісної взаємодії, розширенням кола спілкування. Особливо значущим для студентів є неформальне спілкування, яке оптимізує емоційний стан особистості, дає підтримку у важких життєвих ситуаціях. Яскраво виражена потреба у визнанні, у самоповазі, самоприйнятті.

Головним завданням у період юності є визначення місця особистості в суспільстві, самовизначення. Проведене дослідження О. Ідобаєвої показало, що більшість респондентів у віці 20–21 року не мають сформованих новоутворень юнацького періоду (таких як рефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, сформованість життєвих планів, установка на свідому побудову власного життя, активний розвиток самосвідомості і власного світогляду). Це негативно позначається на самоактуалізації особистості та її психологічному благополуччі [11].

Слід вказати, що соціальна група студентів є статусною: її об'єднує спільний для всіх членів групи рід занять, а саме навчання, спрямоване на отримання вищої освіти. Група забезпечує ідентифікаційну приналежність студентам. В середині неї формуються студентські цінності, ідеї, цілі, інтереси.

Статусні відмінності грають величезну роль в соціальній поведінці в цілому і надають значний вплив на групові процеси. Організації та групи наділяють індивіда статусними атрибутами. Таким чином, серед членів групи існує досить явне уявлення про статусне положення кожного конкретного індивіда. В якості статусної характеристики може виступати будь-яка соціальна й індивідуальна характеристика: зовнішня привабливість, молодість або старість та інші. Різні вміння і навички індивіда також можуть виступати в якості статусної характеристики [12].

Студентство являє собою неоднорідну групу, диференційовану за соціально-демографічними ознаками, відповідно до типу закладу вищої освіти, в якому студенти навчаються (середня, вища); за формою навчання (денна, вечірня, заочна); за особливостями майбутньої професії, а також за позитивним або негативним соціальним оцінюванням.

Навчання у престижному університеті сьогодні може виступати однією з головних підстав групового статусу студентства. Студенти державних вузів спочатку оцінюють престижність закладу вищої освіти вище, ніж учні недержавних освітніх установ. Матеріальне становище сім'ї робить вирішальний вплив на соціальний статус молоді: сім'ї з різним рівнем матеріального достатку дають неоднакові життєві старту молоді, суттєво коригують плани і очікування молодих людей [13].

Походження індивіда, а саме статус його сім'ї може впливати на те становище, яке людина

може набути в майбутньому. Проте багато дослідників вважають, що в сучасному суспільстві статус індивіда все менше залежить від положення його сім'ї, скоріше, на перший план виходять деякі риси характеру особистості, які дозволяють досягати певного статусу. З іншого боку, сім'я продовжує грати важливу роль в проблемі нерівності суспільства. Дж. Оакс і Р. Россі відзначали батьківське благополуччя в якості одного з основних аспектів соціального статусу, які визначають становище людини в суспільстві. Таким чином, простежується чітка залежність між освітою молоді та матеріальними умовами їхнього життя: вища освіта стає доступною матеріально забезпеченим людям. Особливу соціальну напруженість таке положення набуває в умовах постійного зростання платних послуг в освіті. Багаті родини мають доступ до кращих світових університетів, і їхні діти можуть отримувати в них освіту, а отже, надалі вони можуть починати свою кар'єру з більш високих позицій і отримувати більш високий дохід. Таким чином, виявляється залежність статусу сім'ї від розподілу ресурсів і благ [5]. Отже, походження людини і ресурси, до яких його сім'я має доступ, створюють базу для майбутнього досягнення самим індивідом статусу.

Різноманітні мотиваційні установки певним чином диференціюють студентську молодь. Залежно від мотивації отримання високого соціально-освітнього статусу можна розділити студентство на чотири групи:

– «переможці» – бачать можливості у вищій освіті, роблять активні дії для отримання високого соціального статусу;

– «аутсайтери» – хочуть одержати більш високий статус, ніж у батьків, планують зробити це за допомогою вищої освіти, однак бажаного результату не отримують;

– «песимісти» – є бажання отримати високий статус, однак занижуючи планку власних очікувань, відмовляються від активних дій;

– «зневірені» – не бачать в собі сил досягти тих чи інших успіхів. Відсутня мета вибратися по соціальній драбині. Освіта для них не є засобом соціальної мобільності.

Теоретичний аналіз наукової літератури свідчить, що активно-діяльнісна, неформальна сторона соціального статусу студентства проявляється у виборі ціннісних орієнтацій, формування світоглядних позицій студентської молоді. Сучасне молоде покоління називають поколінням «незалежності»: воно відрізняється своїм прагненням до досягнення високого становища у суспільстві, професійної кар'єри, матеріального благополуччя.

Численними дослідженнями представників психологічної науки доведено, що цінності, які займають високі позиції в орієнтирах молоді, –

здоров'я, любов, щасливе сімейне життя, цікава робота, фінансова забезпеченість. Сучасній молоді притаманні такі якості особистості, як впевненість, активність, незалежність, підприємливість, рішучість, цілеспрямованість, вміння ризикувати. Підвищується значущість інтелекту і комунікативних якостей особистості.

На першому місці виявляються цінності власного життя, слідом за ними позначені цінності-цілі, що наближають досягнення успіху. Разом з тим трапляються випадки, коли молодь визначає кар'єру і високий статус як пріоритетні цінності, а морально-духовні складники залишаються на задньому плані. Любов до комфорту і різні задоволення стають певним стимулом життєвої активності.

Якщо економічні, територіальні, демографічні та освітні характеристики групового статусу студентської молоді формуються зусиллями самої молоді, то престиж студентства визначається через громадську думку.

Висновки. Таким чином, з'ясувавши соціально-психологічні особливості статусу особистості в студентській групі, можна зробити наступні узагальнення. Отже, статус може бути розглянутий як міжособистісний компонент і як складник відносин всередині соціальної групи. Статус — це положення індивіда в структурі групових або соціальних стосунків, яке визначає його права і обов'язки. Він тісно пов'язаний з роллю, яку людина має виконувати відповідно до очікувань групи. Таким чином, за статусом закріплюється певний комплекс дій, який надалі повинен бути реалізований в рольовій поведінці особистості.

Також з огляду на вищесказане наголошуємо, що студентська молодь як соціальна група включена в складну систему соціальних взаємовідносин і її становище всередині соціальної системи визначається соціальним статусом. Студенти самі визначають своє місце всередині вибраної спільноти, відносячи себе до певної категорії, приймаючи пов'язані з цією позицією обов'язки, певні права та поведінкові стратегії.

Література:

1. Дроздова І.І., Капитанова Е.В. Социально-психологические факторы статуса личности в студенческой группе. *Инженерный вестник Дона*. 2014. №4-1. С. 31–33.
2. Мойсеєнко В.В., Блинова О.Є. Соціальний статус у контексті психологічних досліджень. *Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 9–10 квітня 2018 р.). Дніпро : ЛІРА, 2018. С. 398–401.
3. Москаленко Л.С. Психологічні умови становлення соціального статусу молодшого школяра: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 243 с.

4. Филиппов А.А. Категория социального статуса в зарубежной и отечественной социологии. *Вопросы современной науки и практики*. 2012. № 1. С. 37.
5. Федотова С.В. Особенности восприятия социального статуса человека в молодежной и студенческой среде. *Психологическая наука и образование*. 2015. Т. 7. № 3. С. 108–118.
6. Федотова С.В. Структура социальных представлений молодежи о социальном статусе. *Вестник Российского нового университета. Серия «Человек в современном мире»*. 2015. № 4. С. 37–45.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 448 с.
8. Коломинский Я.Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах. Москва : АСТ. 2010. 448 с.
9. Лапшова Н.С. Теоретичні засади дослідження соціального статусу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 1. С. 235–243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipprr_2015_1_32. (дата звернення: 25.03.2019).
10. Лабезна Л.П. Соціально-психологічні детермінанти адаптивної копінг-поведінки студентської молоді в освітніх закладах різного типу: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Сєвєродонецьк, 2017. 265 с.
11. Сачкова М.Е., Тимошина И.Н. Психологическое благополучие в контексте представлений студентов о высоком социальном статусе. *Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика*. 2016. № 4. С. 80–87
12. Мойсеєнко В.В. Основні характеристики статусної поведінки. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості: матеріали Всеукраїнської (із міжнародною участю) наук.-практ. конф. (Херсон, 5-6 жовтня 2017 р.)*. Херсон, 2017 С. 94-97
13. Короткова М.С. Социальный статус студенчества в субъективном измерении: результаты эмпирического исследования. *Знание. Понимание. Умение*. 2014. № 4. С. 108–117.

Мойсеєнко В. В. Анализ исследования статуса личности в студенческой группе

В статье анализируются и выносятся на рассмотрение основные научные подходы к изучению понятия статус. Отмечено, что социальная группа студентов является статусной, ее объединяет общий для всех членов группы род занятий. Отмечено, что пребывание в статусе студента учреждения высшего образования предполагает выработку новых компетенций, новых поведенческих стратегий. Рассмотрены и проанализированы ценности, которые занимают высокие позиции в ориентирах молодежи. Отмечено, что студенты сами определяют свое место внутри выбранного сообщества, относя себя к определенной категории, принимая связанные с этой позицией обязанности, определенные права и поведенческие стратегии.

Ключевые слова: статус, студенческая молодежь, стратегии поведения, межличностное взаимодействие, личность, социальная группа.

Moiseienko V. V. Socio-psychological features of personality status in student group

The article analyzes and presents the main scientific approaches to the study of the concept of status. It is noted that the social group of students is a status, it is united by a group of occupations common to all members of the group. It is emphasized that staying in the status of a student of a higher education institution involves the development of new competencies, new behavioral strategies. Considered and analyzed the values that occupy high positions in the landmarks of youth. It is noted that students themselves determine their place within the chosen community, attributing themselves to a certain category, taking responsibilities associated with this position, certain rights and behavioral strategies.

Key words: status, student youth, behavior strategies, interpersonal interaction, personality, social group.

ІСТОРИЧНИЙ МІФ: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В РАМКАХ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ

У статті досліджено основні підходи до визначення історичного міфу, його структури та суті. Проаналізовано передумови становлення окремих міфів та їх вплив на світоглядно-оціночну сферу життя людини, а також на її індивідуальну та колективну ідентичність. Розглянуто функції, які міфи виконують на сучасному етапі. Відстежено особливості застосування міфів у формуванні характеру особистості.

Ключові слова: історичний міф, наратив, адаптивність, колективна ідентичність, світогляд.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження міфів у різних їх формах є очевидною в контексті тісної взаємопов'язаності між ними й історичним розвитком людства. Неперервність міфологічного процесу зумовлена не лише світоглядною функцією, яку виконує цей тип наратива. Маніпуляції з використанням міфів відбувалися як у минулому, так і в сьогоденні. Прикладом цього можуть слугувати численні ідеологічні техніки і так звані «війни за історію», де міф виступає, з одного боку, як об'єднувальний чинник, а з іншого – як розрізняючий (у рамках конструювання протиставлення «ми – вони»). Міфологічна складова частина є одним з основних чинників, що спричинили і надалі підживлюють гібридну війну, з якою сьогодні стикається Україна.

Попри поширеність використання цього поняття, існують проблеми з однозначним визначенням дефініції міфу аж до помилкового ототожнення з іншими наративними формами. Крім того, індивідуальний та колективний аспекти сприйняття, збереження, модифікації та поширення міфу на сучасному етапі становлять неабиякий інтерес у психологічній науці.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблему міфу вивчали багато вчених у різних сферах наукової діяльності. Так, у психологічному ключі це явище досліджували З. Фройд та К. Г. Юнг. Р. Мей розглядав міф із погляду екзистенціальної психології. З. Коваль зосередився на міфах як на управлінських інформаційно-психологічних проектах. Теоретичні засади історичного міфу досліджували О. Ясь, І. Гирич та Ю. Шаповал. Трикомпонентний комплекс «міф – держава – нація» був об'єктом наукового інтересу Е. Кассіра, Дж. Шопфліна, Дж. Госкінга, Е. Сміта та Б. Стрета. Низка вчених досліджували феномен історичного міфу, його вплив на національну ідентичність та свідомість з акцентом на конкретні народи. Так, А. Седжестен та Л. Бойя зосередилися на румунських міфах, Х. Торесілья – на іспан-

ських, А. Вреттос і Н. Сміт конкретизували поле свого дослідження не лише географічно, а й темпорально, сфокусувавшись на вікторіанській Англії. Дж. Сміт, Р. Бакстон та К. Болле ґрунтовно дослідили міф з історико-культурного погляду, а Р. Барт висвітлив це питання під кутом філософії. Попри таку кількість доробків у вивченні цього типу наративів, невирішеною є проблема неточностей у розрізненні окремих типів міфу (зокрема, політичного, історичного, національного). Крім того, питання історичного міфу саме з погляду психологічної науки також лишається недослідженим.

Метою статті є розгляд концепцій міфу з погляду історіографії, літературознавства та філософії, з акцентом на психологічній складовій частині досліджуваного явища, зосереджуючись на категорії історичного міфу, а також аналіз його структури, особливостей формування, функціонального арсеналу та взаємозв'язку з основними психічними процесами.

Специфіка мети зумовила формулювання таких завдань статті:

- проаналізувати підходи до визначення міфу як такого та його історичного різновиду зокрема;
- охарактеризувати структуру історичного міфу та його природу;
- зіставити різні класифікації міфів на сучасному етапі;
- дослідити функції, які виконує міф у психологічній сфері;
- проаналізувати роль міфу в становленні як індивідуальної, так і колективної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. З огляду на пов'язаність термінів (а подекуди їх помилкове взаємозаміщення), вважаємо за необхідне спочатку розглянути співвідношення понять «легенда» та «міф». Як зазначає А. Седжестен, спільною ознакою в обох випадках є належність до категорії наратива, хоча кожна легенда могла бути міфом, що втратив свій міфічний вплив [12]. Дж. Сміт та інші визначають легенду як традиційну

розповідь, що, як вважалося, мала історичне підґрунтя. На відміну від неї, міф звертається до надприродних чи священних аспектів [14].

Оксфордський словник англійської мови подає таке визначення міфу: «повністю вигаданий наратив, в якому згадуються надприродні істоти, дії чи події, і який уособлює популярну ідею, що стосується природних чи історичних явищ» [17]. За словами А. Седжестен, особливу увагу на вивчення міфу звернули на початку ХХ ст. релігієзнавці й антропологі. К. Леві-Строс розглядав цей термін як спосіб мислення, що презентував універсальні структури. Натомість М. Еліаде приписував міф до ідеального священного часу, трактуючи цей термін як явище священне та моральне, яке виконувало пояснювальну функцію та приносило задоволення. Зрештою, Б. Маліновський означив міф як засіб соціальної згуртованості [12].

За словами Р. Барта, міф – це семіологічний комплекс. Контекст відіграє для нього важливу роль, оскільки залежно від контексту змінювався ефект міфу. Важливим аспектом цього явища є імпресивний характер, який є сильнішим, ніж раціональні пояснення, здатні його розвінчати [1]. Цю тезу підтверджують напрацювання Н. Сміт, яка аналізувала вплив артуріанського міфу на формування свідомості дітей Вікторіанської доби. Зіставляючи варіанти історії про короля Артура авторства Т. Мелорі й А. Теннісона, науковець звертає увагу на те, що останній був значно популярнішим. Цей факт вона пояснює тим, що стиль А. Теннісона, на відміну від фактичного опису Т. Мелорі, передбачав використання яскравої образної системи та поетичний викладу [15]. Отже, інструментарій А. Теннісона більше апелював до емоцій читача, ніж до раціонального мислення, у чому ми вбачаємо яскравий приклад творення та передачі міфу.

Р. Барт також пояснює прийняття міфу тим, що читач бачить у ньому індуктивну систему, на відміну від семіологічної. Еквівалентність, що трапляється в міфі, реципієнт розглядає як казуальну обумовленість, а означення та означуване поєднує природним співвідношенням. Отже, як зазначає науковець, будь-який семіологічний комплекс є системою цінностей, які реципієнт приймає за факти [1]. На хибне заміщення понять при сприйнятті міфу звертає увагу і З. Коваль [3]. Схожість, якою її можна побачити під кутом зору наукового аналізу, у міфі розглядають як тотожність. Таким чином міф формує та керує новою реальністю, яка, попри свою сюрреалістичність, дає реципієнтові оманиливе відчуття цілісної дійсності, якої він прагне.

Так само й А. Седжестен визначає міф як наратив, у якому події часто відбуваються у фантастичних часових рамках та перебувають у тісній взаємопов'язаності між собою. Особливу увагу науковець звертає на метенаративи в міфоло-

гії. За її словами, такі конструкти, як Прогрес, Цивілізація, Націоналізм, Демократія, мали керівний статус у різні історичні епохи. Крім того, міф частково підтримує формування колективної ідентичності через приписування потенціалу загрози представникам інших груп. З огляду на це, дослідниця означає міф як наратив про минуле певної спільноти, скомпонований із відібраних подій, які здатні змобілізувати емоції та виробити або ж модифікувати погляди членів цієї групи. Важливо звернути увагу на те, що під час вибору таких подій їхня історична достовірність не береться до уваги [12]. Це визначення можна зіставити з дефініцією Дж. Шопфліна та Ж. Госкінга, які вважають міф наративом, що ілюструє уявлення спільноти про саму себе [11].

Досліджуючи функції, які виконують міфи в житті людини, Р. Мей теж значну роль відводить інтеграційному аспекту. Окрім надання відповіді на питання творіння на творчості, учений виокремлює функцію підтримки моральних цінностей, які є важливою складовою частиною національної ідентичності та національної свідомості. Зрештою, за словами Р. Мея, міфи допомагають індивіду зрозуміти, хто він такий, зумовлюють відданість певній спільноті [10].

Як зазначають Дж. Сміт та інші, процес міфотворення триває і зараз. Цей особливий вид наративів адаптується відповідно до епохи, моральних цінностей, що можна простежити в зміні певних елементів: хронотопа (наприклад, траса замість лісу), персонажів (привид-автостопер замість вовкулаки). Одну із ключових ролей на сучасному етапі, на думку дослідників, відіграють комп'ютерні ігри та вигаданий всесвіт супергероїв [14]. У будь-якому разі і архаїчні, і сучасніші міфи виконують подібну функцію, яку К. Юнг означив задоволенням, яке приносить зміст кожної міфологеми [4].

Визначивши основні моменти дефініції міфу перейдемо до його різновидів, зупинившись на історичному. За словами З. Ковалья, який розглядав їх як психологічні маніпулятивні проекти, міфи загалом можна поділити на три групи [3]. Перша – короткотривалі, тобто такі, які не проходять перевірку часом. На противагу, довготривалі міфи, що становлять другу групу, є стійкішими в цьому плані. До третьої категорії належать ті, які важко перевірити. Їх дослідник називає історичними, і саме їх ми розглянемо детальніше.

За словами І. Гирича та Ю. Шаповала, історичний міф – це «система позитивних оцінок героїв і подій минулого, на підставі яких формується цьогочасна національна політика, національно-визвольний рух» [2, с. 41]. О. Ясь трактує історичний міф як своєрідну, проте часто деформовану історичну свідомість. У такому разі через емоційно-психологічні й інтуїтивні елементи (наприклад, образи та символи) передані знання та пояс-

нення процесів, подій, фактів та явищ минулого. Водночас ірраціональні компоненти поєднані з вибраними тенденційними складниками логіко-раціонального пояснення [6]. У цьому контексті варто також звернути увагу на класифікацію А. Седжестен. Науовець зосереджується на орієнтованих у минуле міфах про заснування (також відомих як фундаторські), які пояснюють походження спільноти й описують її минулий устрій, та есхатологічних, які спроектовані в майбутнє. Серед міфів, що функціонують на сучасному етапі, А. Седжестен до першої групи відносить історичні, а до другої – політичні [12]. Проте Е. Сміт розмиває цю межу між двома типами, зазначаючи, що політичні міфи зосереджені на народженні та розвитку суспільства та нації [13]. На нашу думку, у концепції Е. Сміта відбулося заміщення поняття «політичний міф» з «історичним міфом, який використовують із політичними цілями».

Історичний міф має комплексну структуру. І. Гирич та Ю. Шаповал визначають п'ять основних її компонентів: 1) національний месіанізм; 2) власний історичний шлях; 3) колективний дух народу; 4) протиставлення свого національного інтересу національним інтересам панівних націй; 5) заклик до будівництва автономного ладу.

Перший елемент передбачає відчуття месіанізму нації. Постулюється її винятковість, а також приписуються позитивні характеристики, що виводять її у контраст з іншими націями [2]. Як зазначає А. Седжестен, такі месіаністичні міфи досить типові для національної політики. Вони відводять нації особливу місію, а риси, які приписуються цій спільноті, виводять її у привілейоване становище порівняно з іншими націями [12]. Прикладом такого месіаністичного міфу може слугувати випадок, описаний Л. Бойєю. Пояснюючи, чому румуни втратили важливі атрибути західної цивілізації, історик зазначив, що саме цьому народу випало захищати Європу від наступу ісламських держав у XV – XVII ст. Румунам доводилося «радше тримати меч, ніж перо», отже, вони заплатили свою ціну. Як наслідок, розвиток західної цивілізації Л. Бойя обумовлює жертвовною місією свого народу [7].

Друга складова частина історичного міфу, окреслена І. Гиричем та Ю. Шаповалом, – це власний історичний процес нації, який є окремим та незалежним від інших народів [2]. Найяскравіше його можна проілюструвати міфом американського індивідуалізму, який досліджував Р. Мей. Саму характеристику людської самостійності дослідник обумовлює рисами соціальних та національних груп, які виїздили на новий континент [10]. У момент осмислення себе окремою нацією та здобуття незалежності розпочався і самостійний історичний шлях Америки.

Третій компонент – постулювання єдиного «духу народу» – передбачає, що це колективне

явище керує історичним шляхом нації від найдавніших часів аж до сучасності. Н. Сміт називає цей феномен національним характером. Досліджуючи історичні міфи вікторіанської Англії, науовець зазначає, що в контексті імперіалізму тогочасні підручники історії були просякнуті ідеєю цієї спільноти [15].

Наступним елементом є протиставлення власного національного інтересу інтересам панівної нації. І. Гирич та Ю. Шаповал зазначають, що в такому разі наголошується на невпинній суперечності, виходом з якої є побудова своєї національної держави [2]. Це можна простежити в процесі іспанського націогенезу. Х. Торесілья наводить тезу про народження іспанської нації у момент початку протистояння французькій окупації на початку XIX ст. За словами дослідника, також важливу роль за цих умов відіграло застереження видатного іспанського діяча А. де Капмані щодо небезпеки запозичення та прийняття французьких звичаїв [18]. Отже, є підстави говорити про конативний компонент історичного міфу.

Останньою складовою частиною історичного міфу є ідея розбудови автономного устрою в складі більшого – багатонаціональної держави. Цей процес вважається першим кроком на шляху до національної незалежності. Такому формулюванню відповідає ідея органічної праці, що була поширена на теренах розподіленої Польщі у XIX ст.

Говорячи про структуру, варто також зазначити, що історичний міф, у свою чергу, входить до складу більш комплексної конструкції – міфу національного. Формування історичного міфу, за словами І. Гирича та Ю. Шаповала, лежить в основі національно-визвольного руху кожного народу. Цей наратив зазвичай складається в епоху романтизму та лягає в основу головних творів літератури, історіографії, національної думки [2]. Варто звернути увагу на те, що дослідники виводять історичну прозу в ряд найсприятливіших середовищ для поширення історичних міфів, що зумовлює необхідність аналізу саме цього виду літератури в міфологічному контексті.

Як зазначає А. Седжестен, міфи виконують не лише пояснювальну функцію, а й беруть участь у формуванні ідентичності особистості [12]. Так само і З. Фройд визначає міф кроком, що виводить індивіда за межі групової психології. Крім того, за його словами, на базовому рівні людського розуму ми знаходимо міфи [9]. Питання ідентичності в цьому контексті також порушує Р. Мей. Дослідник вважає, що коли панівним міфам не вдається відповідати усім різновидам людського становища, індивід особливо гостро відчуває потребу в пошуку внутрішньої ідентичності. Досліджуючи американський міф, Р. Мей наводить ілюстрацію з роману «Великий Гетсбі» Ф. Фітцджеральда: відчувши втрату колективного

міфу («Американської мрії»), герой розмірковує над власним розумінням Америки як такої [10].

Дж. Шопфлін та Ж. Госкінг вважають, що однією з функцій міфу є розмежування когнітивного поля, отже, і спрощення складних конструкцій [11]. Про ефективність міфу в когнітивній площині також пише А. Седжестен. За її словами, міф створює концентроване, спрощене та стандартизоване бачення реальності. У цьому контексті доречно згадати про міфічне мислення, яке дослідниця вважає засобом контролю хаосу, що надає певної закономірності, здавалося б, неупорядкованому видимому світу. Із занепокоєнням, яке «відчуває людина, стикаючись із неконтрольованим та примхливим потоком життя, допомагають впоратися міфи, історії, які роблять життя та її місце в ньому наповненим сенсом» [12, с.142]. Міф дає відчуття належності не лише до групи людей, а й до світу загалом.

Наведене А. Седжестен пояснення стосується нерозвиненого і примітивного мислення, яке вона вважає протилежним чіткій, раціональній аргументації. Ця теза співзвучна з ідеєю Р. Барта, який зазначає, що навіювання та констатація – два важливі елементи будь-якого міфу [1]. Сам термін «міф» походить від грецького “*muthos*”, що, як зазначає А. Седжестен, протиставлялося логічному мисленню (гр. “*logos*”) у постаристотелівському давньогрецькому світі. Поняття “*muthos*” позначало ірраціональну, емоційну частину особистості, імпульси людської поведінки, поетичну грань розуму. Крім того, міфічні наративи мобілізують емоції завдяки інтенсивному використанню символів та ритуалів. З огляду на це науковець попереджає про небезпеку потенціалу міфу [12]. У контексті використання символів та міфів гітлерівським режимом Е. Кассінер визначав міф як загрозу, оскільки «міфічні монстри» перемагають рацію в часи суспільного й економічного неспокою [8].

Отже, можна підсумувати, що міф базується на ірраціональній складовій частині людської психіки, апелюючи до неї. Р. Барт переконаний у тому, що будь-який міф має імпресивний характер, оскільки його метою є здивувати, вразити реципієнта. До того ж таке враження є набагато потужнішим, ніж будь-які раціональні пояснення, що можуть розвінчати цей наратив [1]. Проаналізувавши творчість Т. Гарді, А. Конан Дойла, Дж. Льюїса, С. Батлера та Ф. Майерса, науковець А. Вреттос зазначає, що особливості свідомості й особистої ідентичності у вікторіанській Англії відображено в намаганнях пояснити проникність емоцій у матеріальний світ [19]. Важливо пам'ятати, що тогочасна Британська імперія була дуже родючим ґрунтом для міфотворчості. Одним із провідних наративів цієї епохи був міф про короля Артура. Як зазначає Н. Сміт, із запровадженням обов'язкової початкової освіти в школах заохочувалося вивчення бри-

танської історії через її видатних особистостей, серед яких був і легендарний король Артур [15]. Отже, із раннього дитинства формувався образ національного героя.

Значною мірою міфи впливали на формування норм поведінки в людській спільноті, визначаючи провідні риси характеру, яких мали прагнути представники певної національності. Х. Торесілья зазначає, що міфи мають визначний вплив на формування конкретного суспільства, зумовлюють поведінку людей та відіграють роль у становленні їхньої ідентичності [18]. Зв'язок між міфом та поведінкою, хоч і зворотний, знаходить і А. Седжестен, розглядаючи його в контексті пострадянського простору. За таких умов люди відчували розрив зі своїм минулим, який, незалежно від політичної системи, привів до необхідності пошуку нових орієнтирів та підлаштування способу мислення до нового набору цінностей та типів поведінки. Зміни в таких вимірах можуть бути травматичними, а атмосфера непевності та суспільних проблем створює сприятливі умови для міфотворення [12].

Інше середовище, де міф визначає тип прийнятної поведінки та рис характеру, зазначає Р. Мей. Дослідник звертає увагу на американський міф індивідуалізму, який, почавши формуватися, становив разючу опозицію загальноприйнятій обцинності середньовічного «Старого світу». Двома наслідками цього Р. Мей визначає розвиток духу змагання і самостійності та відчуття самотності, притаманне американцям. Однією з передумов формування міфу індивідуалізму науковець вбачає у волелюбності та свободі як одній із провідних цінностей вихідців із різних народів, що згодом стали фундаментом нової нації [10]. Ціннісну складову частину будь-якого міфу зазначав і Р. Барт. За його словами, міф містить цілу систему цінностей, серед яких історія, географія, література, і особливо мораль, що і диктує стандарти поведінки [1].

Далі перелічуючи особливості американського характеру, продиктовані міфом, Р. Мей згадує нестабільність та авантюризм. Знову-таки витоки цих якостей варто шукати в історичному контексті колонізації Америки, яка по своїй суті була ризикованою справою. «Зміна» як явище, як стверджує дослідник, має для цієї нації неабияку вагу. Не прив'язуючи себе ні до чого, окрім зміни, американці звикли ставитися до мінливості як до природного стану людини. Концепт нестабільності, втративши для них негативну конотацію, тепер розглядався лише як джерело позитивних змін, і, таким чином, став в один ряд із таким поняттям, як «диво». Незалежно від того, чим американець обумовлює зміни, що відбувалися, – провидінням чи прогресом, вони найчастіше вважатимуться сприятливими. З іншого боку, Р. Мей вказує, що в такій гонитві за змінами питання щодо якості

нового явища, об'єкта, тенденції не порушується і часто залишається поза увагою. Зрештою, корені такої моделі непостійності вчений вбачає у намаганні втекти від страху смерті [10].

Інший яскравий приклад впливу міфу на формування сценаріїв поведінки можна простежити в Англії. Н. Сміт переконана, що у Вікторіанську епоху паралельно зі зростанням популярності дитячої літератури активізувалося пропагування цінностей та наборів рис характеру, які поділялися на три групи [15]. Так, відповідно до цієї парадигми, «хлопчачими» рисами є сила, вірність, правильність та відважність. «Дівчача» група включала такі якості, як люб'язність, м'якість, скромність та ввічливість. Спільною для обох статей є третій набір рис, як-от честь, щедрість, ґречність, християнська лагідність та бажання допомогти. Визначну роль у формування прийнятної поведінки науковець відводила колоніальному духу, що панував у часи Британської імперії. Він знаходив прояв у відчайдушності моряків та першовідкривачів, що вирушали підкорювати й освоювати нові землі. Цей самий дух, як стверджує Н. Сміт, зумовлює жорсткість та впертість у подоланні труднощів, а також відчуття справедливості. Зрештою, колоніальний міф постулював «владний дух, який давав їм [англієцям] владу над народами Сходу» [15, с. 27].

У контексті «популярних» рис характеру, що диктуються міфом, варто згадати і набір героїв та антигероїв, який укладається тим самим наративом. Такі дійові особи є прикладами для наслідування або ж зразками неприйнятної поведінки, якої носії міфу намагаються уникати. За словами І. Гирича та Ю. Шаповала, історичний міф варто розглядати також з погляду історико-духовного буття народу. Дослідники трактують міф як уявлення широких мас про своє минуле, сформоване та впроваджене за участі ідеологічного механізму держави або ж силами інтелектуалів-політиків. Важливою складовою частиною цього явища дослідники вважають наявність системи позитивних та негативних героїв історії. У конкретній спільноті виробляється загальне стереотипічне ставлення до події в історії та дійових осіб – як позитивних, так і негативних. Виводиться бінарна опозиція «свій – чужий», оскільки так само формується бачення духовно-ідейних цінностей суспільства (зокрема, позитивні риси характеру та норми поведінки), що виконують функції інтеграційного елемента для конкретної групи. Окрім ставлення до (анти)героїв та психологічних характеристик, оціночний характер також має бачення власного давнього та близького минулого, коли події трактуються як досягнення або трагедії [2].

Як зазначає З. Коваль, міф (зокрема, політичний) містить гіперболізований образ ворога, який подається як корінь всього зла, оскільки цей нара-

тив дослідник вважає управлінським інформаційно-психологічним проектом [3]. Ми повертаємося до вищезгаданого протиставлення, проте в цьому випадку воно ще й марковане, оскільки концепт «свій» вважається позитивним, а «чужий» – негативним. Загалом, у такій демонізації ворога можна простежити маніпулювання архетипом Чужого. К. Юнг, який увів саме поняття архетипу, визначає це явище як своєрідну готовність знову і знову репродукувати ті самі чи подібні міфічні ідеї [5, с. 84]. У такому разі ми знову простежуємо провідну роль узагальнення, коли ідентичне або схоже об'єднується в одну групу. У цьому контексті цікавим є спостереження Дж. Сміта й інших: в уявленні грецьких істориків народи, що мешкали на межах відомого їм світу, мають звичаї, цілковито протилежні грецьким [14].

У важливості ролі національних героїв у формуванні особистості під впливом міфу переконана і Н. Сміт. Метою віднайдення історії про Артура у Вікторіанську добу був пошук англійського героя, що був би ідеалом для широкого загалу [15]. Так само і Р. Мей стверджує, що люди потребують рольових моделей, зразків поведінки, моральності, уособленої в образі людини, з якою можна себе ідентифікувати. За словами дослідника, люди наслідують героя, який є міфом у дії. На прикладі Мартіна Лютера Кінга Р. Мей показує, як багато людей різних статей, віку, що мали відмінні риси характеру, об'єднувалися в переживанні триумфу та зміцненні власної самооцінки через ідентифікацію із цією особистістю. Зрештою, герої необхідні членам спільноти для пошуку власних ідеалів, відваги та мудрості [10].

Повертаючись до тези про риси характеру, варто зазначити їхній об'єднувальний чинник. Як зазначає Р. Мей, предки більшості американців – емігранти XIX ст., які залишали свою батьківщину з різних причин: через картопляний голод в Ірландії, втрату власності через борги у Швеції чи погроми в Східній Європі. Усіх їх об'єднувала сміливість, що стосувалася не лише подорожі в незвідане, а й відмови від міфів суспільства, яке вони покидали [10]. А. Седжестен переконана, що міф є як засобом культурної репродукції, так і носієм вищих моральних цінностей, на яких будуються норми групової поведінки [12]. Отже, за словами Дж. Шопфліна, міф є інструментом самовизначення конкретної спільноти [11]. Б. Строт вважає, що такий наратив згуртовує членів суспільства, зміцнюючи їхні внутрішні зв'язки навколо спільного «ми», урівноважуючи його з відмежуванням від тих, хто не належить до їхньої спільноти (об'єднаних у категорію «вони») [16].

Висновки. Отже, маючи високий рівень адаптивності, явище міфу пройшло тривалий процес становлення та видозмін, зберігши за собою основну функцію доповнення відсутніх елементів кар-

тини світу особистості (зокрема тих, що спроектовані в минуле), об'єднання своїх носіїв у спільноту й ірраціональну природу. Однією з характерних рис цього явища є помилкова заміна схожості між двома елементами тотожністю.

Говорячи про основні класифікації сучасних міфів, варто звернути увагу на критерії поділу: за тривалістю вони поділяються на короткострокові, довгострокові й історичні; за проекцією – на ті, що спрямовані в минуле, і ті, що звернені в майбутнє. На теперішньому етапі міфи здебільшого пропагують популярну ідею, що стосується природних чи історичних явищ. Зосереджуючись на історичному типі міфу, варто зазначити, що його структуру становлять національний месіанізм, власний історичний шлях, колективний дух народу, протиставлення свого національного інтересу національним інтересам панівних націй та заклик до будівництва автономного ладу.

У своїй суті, історично протиставляючись логічному мисленню, міф апелює до емоційного складника; його найдієвіший інструмент – це враження, а мета – стимулювати емоції, почуття та пристрасті. Ще одним елементом ірраціонального характеру міфу є догмат про його достовірність, яка не перевіряється критично, а, як наслідок, стає імперативом.

Крім того, міф має чітко виражену конотативну специфіку не лише тому, що включає в себе цілу систему цінностей, а й тому, що є системою позитивних та негативних оцінок подій та постатей минулого. Ідеалізація власних героїв безпосередньо пов'язана зі встановленням домінуючих рис характеру, що пропагувалися в конкретному суспільстві. Характерною особливістю міфу є різка негативізація ворога та виведення чіткого протиставлення між членами спільноти та тими, хто до неї не входять. Варто зазначити, що ця властивість має архетипну природу. Зрештою, водночас зі значним впливом на окремо взятих індивідів міф пов'язаний зі спільнотою, багато в чому визначаючи й окреслюючи її, що, зокрема, можна простежити і на прикладах людей, які покидали свої соціальні групи або ж творили нові.

З огляду на розміщення поняття історичного міфу на перетині кількох дисциплін та недостатню увагу, приділену цьому феномену з боку психології, це питання лишається перспективним для подальших досліджень у різних галузях психологічної науки. У прикладному аспекті напрацювання у сфері історичних міфів зроблять вагомий внесок у розвиток політичної психології з огляду на широке використання таких наративів у царині політики. Перспективи для соціальної психології зумовлені потужною об'єднувальною функцією, яку виконують історичні міфи, та їх спрямуванням на міжособистісні відносини та суспільні групи загалом. Насамкінець, ціннісні компоненти істо-

ричного міфу відкривають це явище як поле досліджень аксіопсихології та психології особистості.

Література:

1. Барт Р. Мифологии. Пер. С. Засекина. Москва : Академический проект, 2017. 394 с.
2. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? Київ : Фонд Конрада Аденауера, 2010. 44с.
3. Коваль З. Міфи як успішні та стійкі управлінські інформаційно-психологічні проекти. *Актуальні проблеми державного управління* : збірник наукових праць ОРІДУ / голов. ред. М. Іжа. Вип. 4 (60). Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2014. С. 94–98.
4. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. Пер. с англ. В. Наукманов. Кинв : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. 384 с.
5. Юнг К. Г. Психология бессознательного. Пер. с англ. В. Зеленского. 2 изд. Москва : Когито-Центр, 2010. 352 с.
6. Ясь О. Міф історичний. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Т. 6 : Ла – Мі. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с.
7. Boia L. History and Myth in Romanian Consciousness. Trans. from Hungarian by J. Brown. Budapest : Central European University Press, 2001. 228 p.
8. Cassirer E. The Myth of State. New Haven ; London : Yale University Press, 1946. 303 p.
9. Freud S. Group Psychology And The Analysis Of The Ego. Authorized translation by J. Strachey. Fifth Impression. London : The Hogarth Press, 1949. 134 p.
10. May R. The Cry for Myth. New York : W. W. Norton & Company, 1991. 324 p.
11. Hosking G. et al. Myths and nationhood. New York : Routledge, 1997. 256 p.
12. Segesten A. Myth, Identity and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks. Lanham : Lexington Books, 2011. 314 p.
13. Smith A. National identity. Reno : University of Nevada Press, 1991. 226 p.
14. Smith J., Buxton R., Bolle K. Myth. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/myth#ref23605> (access date: 13.10.2018).
15. Smith N. King Arthur and the historical myth of England: a child's guide to nationalism and identity in the Victorian era. *College of Arts & Sciences Senior Honors Theses*. 2016. P. 124.
16. Streth B. European Identity. To the Historical Limits of a Concept. *European Journal of Social Theory*. 2002. Vol. 5. № 4. P. 387–401.
17. Simpson J., Weiner E. The Oxford English Dictionary. 2 ed. Vol. X. Oxford : Clarendon Press, 1989. P. 177.

18. Torrecilla J. Spanish Identity: Nation, Myth, and History. *Studies in 20th & 21st Century Literature*. Vol. 33. Is. 2. Art. 2. P. 204–226.
19. Vrettos A. Displaced Memories in Victorian Fiction and Psychology. *Victorian Studies*. 2007. Winter. № 2 (49). P. 99–107.
-

Савчук В. А. Исторический миф: психологические аспекты в рамках междисциплинарного подхода

В статье исследованы основные подходы к определению исторического мифа, его структуры и сути. Проанализированы предпосылки становления определенных мифов и их влияние на мировоззательно-оценочную сферу жизни человека, а также его индивидуальную и коллективную идентичность. Рассмотрены функции, выполняемые мифами на данном этапе. Отслежены особенности применения мифов в формировании характера личности.

Ключевые слова: исторический миф, нарратив, адаптивность, коллективная идентичность, мировоззрение.

Savchuk V. A. Historical myth: psychological aspects within interdisciplinary approach

The paper analyses main approaches to defining the historical myth, determining its structure and essence. It focuses on the prerequisites for formation of specific myths and the impact they have on worldview and axiological spheres of human's life as well as one's individual and collective identity. The functions that modern day myths fulfil are also studied in the paper. Finally, it analyses the peculiarities of myth implementation in molding a person's character.

Key words: historical myth, narrative, adaptability, collective identity, worldview.

I. Ю. Чайкадоктор філософських наук, доцент,
професор кафедри соціальної філософії та управління
Запорізький національний університет**I. Ю. Бондаренко**магістр соціальної роботи
Запорізький національний університет

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ВЕТЕРАНАМИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ В ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Метою статті є визначення особливостей соціальної роботи з ветеранами антитерористичної операції в Україні в державних організаціях соціальної сфери. Ефективність соціальної роботи з ветеранами антитерористичної операції визначається її системним характером, орієнтацією на сполучення методів психологічної і соціальної реабілітації, дотриманням поетапності в реалізації окремих технологій, залученням до проведення відповідних заходів членів сімей ветеранів. Умовою досягнення такої ефективності є розвиток науково-методичного підґрунтя системи соціальної роботи з ветеранами антитерористичної операції, що має здійснюватися передусім у державних організаціях соціальної сфери, в яких можна забезпечити системність, фаховість та безперервність надання таких соціальних послуг, і цілісної всеукраїнської мережі таких державних організацій. Обнадійливим є той факт, що в структурі Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції вже існують організації, які достатньою мірою відповідають таким вимогам і можуть розглядатися як модель для побудови цілісної системи. Яскравим прикладом такої організації є Соціально-психологічний центр м. Славутича, в якому організована високо-ефективна фахова соціальна робота з ветеранами антитерористичної операції, про що свідчать результати проведеного дослідження.

Ключові слова: соціальна послуга, якість соціальної послуги, демобілізований учасник воєнних дій на сході України, психологічна та соціальна реабілітація, консультування.

Постановка проблеми. Проблема соціальної роботи з ветеранами антитерористичної операції (далі – АТО) в Україні є однією з найбільш актуальних як для учасників АТО і членів їхніх родин, так і для кожного громадянина нашої держави.

Усе українське суспільство явно чи неявно залучене до переживання потенційно психотравмуючої ситуації, беручи участь у воєнних діях чи перебуваючи під загрозою (більш чи менш імовірно) стати учасником, спостерігачем чи жертвою збройного конфлікту. Очевидно, що суспільна свідомість у таких обставинах характеризується ознаками психологічної напруги, фрустрації, тривожності.

Завданням обстоювати українську державність зі зброєю в руках постало у 2014 р. як виклик для українського суспільства, відповіддю на який стало створення добровільних батальйонів, регулярних військових структур, до яких бійці залучалися в процесі державної мобілізації. В обох випадках мінімальна воєнна підготовка через обмеженість часу не доповнювалася психологічним тренінгом, що сприяв би первинній адаптації мирних українських громадян до участі в збройному протистоянні. «Сама ситуація війни, що

характеризується надекстремальним впливом на психіку людини, викликаючи у неї травматичний стрес, призвела до того, що більшість бійців, котрі повертались із зони антитерористичної операції, отримували на передовій діагноз посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Більшість бійців, що повертаються з АТО і мають яскраво виражений діагноз ПТСР здебільшого не можуть і не знають, як впоратись зі станами та відчуттями, які вони переживають» [1, с. 244]. Учасники бойових дій, у яких не розвивається посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР), не позбавлені інших психологічних проблем чи психосоматичних проявів, серед яких підвищена втомлюваність, безсоння, відчуття перманентної пригніченості, переживання почуття провини перед своїми братами по зброї, які загинули або зазнали тяжких вад унаслідок поранень. Не менш значущими є проблеми ресоціалізації в умовах мирного життя, причому йдеться як про налагодження соціальних зв'язків (насамперед у родині), так і про повернення до професійної діяльності.

Сьогодні спеціалізованих центрів соціально-психологічної реабілітації населення, які належать до сфери управління Державної служби

України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, налічується лише п'ять, відповідні організації також створюються рішеннями місцевих органів виконавчої влади як самостійні одиниці (наприклад, Дніпропетровська область) або підрозділи в складі Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (наприклад, Волинська область). У рамках взаємодії громадської організації «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» із Міністерством оборони України, Державною службою з надзвичайних ситуацій, Міністерством соціальної політики, Міністерством охорони здоров'я в 13 містах України створено центри психологічної підтримки учасників АТО. Саме тому актуальним стає розвиток і науково-методичного підґрунтя системи соціальної роботи з ветеранами АТО, що має здійснюватися насамперед у державних організаціях соціальної сфери, де можна забезпечити системність, фаховість та безперервність надання таких соціальних послуг, і цілісної всеукраїнської мережі таких державних організацій.

Мета статті – визначення особливостей соціальної роботи з ветеранами АТО в Україні в державних організаціях соціальної сфери, а також дослідження ефективності соціальної роботи з ветеранами АТО шляхом використання методики оцінки якості соціальних послуг споживачами (на прикладі Соціально-психологічного центру м. Славутич Київської області).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна робота з учасниками та ветеранами воєнних дій має системний характер. О. Федан визначає такі її напрями:

1. Діагностика.
2. Психологічне консультування (індивідуальне та сімейне).
3. Психокорекційна робота.
4. Навчання навичкам саморегуляції (прийомам зняття напруженості за допомогою релаксації, аутотренінгу й іншим методам).
5. Соціально-психологічні тренінги з метою підвищення адаптивності військовослужбовця і його особистісного розвитку.
6. Допомога в професійному самовизначенні, профорієнтація в цілях перенавчання та подальшого працевлаштування [2, с. 515].

У центрі уваги, звичайно ж, перебуває сам ветеран, тому першочергове значення має його (її) психологічна реабілітація. На думку Є. Калмикової, «психологічна реабілітація є найважливішим елементом відновлення психічної рівноваги. Сутність її полягає у здійсненні різних впливів через психіку на військовослужбовця з урахуванням терапії, профілактики, гігієни та педагогіки» [3, с. 45].

О. Буряк, М. Гіневський, Г. Катеруша зазначають, що метою психологічної реабілітації є

надання військовослужбовцю допомоги у відновленні психічного здоров'я. Психологічна реабілітація повинна включати чотири ключові етапи: 1) діагностичний етап – вивчення характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, ступеня впливу цих проблем на їхнє психічне здоров'я і життєдіяльність; 2) психологічний етап – передбачає цілеспрямоване використання конкретних методів впливу на психіку реабілітованих військовослужбовців; 3) реадaptaційний етап – здійснюється здебільшого під час проведення специфічної реабілітації; 4) етап супроводу – включає спостереження за військовослужбовцями, їх консультування та, за потреби, надання їм додаткової психологічної допомоги після етапу психологічної реабілітації [4, с. 137].

Особливу значущість для людини мають події суспільного життя і найближче оточення – соціальний чинник, тому соціальна реабілітація також має велике значення в побудові системи соціальної роботи з ветеранами АТО. Психосоціальний вплив здійснюється проведенням групової терапії, стимулюванням соціальної активності, зайнятістю суспільно значущими справами.

Групова психотерапія є одним із найбільш поширених видів терапії для пацієнтів, які пережили травматичний досвід. Часто вона використовується в поєднанні з різними видами індивідуальної терапії.

Серед інших методів групової роботи можна виокремити арт-терапію, яка сприяє розкриттю внутрішніх ресурсів, оскільки під час занять клієнт-ветеран має можливість дистанціюватися від травматичних переживань завдяки їх об'єктивізації й утримання у візуальних, пластичних образах [5, с. 520]. Метод гештальт-терапії як метод терапії тривожних розладів використовується в роботі з великим спектром міжособистісних конфліктів. Гештальт-терапія передбачає психологічну допомогу за наявності синдрому «провини вижившого». Метод когнітивно-поведінкової терапії посттравматичного стресового розладу посідає базисне місце, тому дана форма психотерапії відводиться зустрічі бійців з їхніми власними травматичними образами-спогадами та спрямована на поступове зменшення симптомів посттравматичного стресового розладу. Даний метод ефективний у подоланні унікальної поведінки, а також для зниження інтенсивності флешбеків. Не менш важливим методом є метод психодрами Морено. Головною ціллю методу є діагностичний та корекційний вплив на неадекватні настрої і емоційне реагування та поглиблене самопізнання.

Як груповий метод соціальної роботи можемо виділити трудотерапію. Можемо пояснити це тим, що залучення демобілізованих воїнів із травмованою психікою до виконання нескладних робіт і завдань, окрім розвитку фізичної активності, веде

до формування стійкого позитивного тла настрою, позитивної настанови на працю, сприяє прискоренню адаптації у цивільному колективі.

Виклад основного матеріалу. Прикладом державної організації соціальної сфери, в якій зазначений підхід до організації соціальної роботи з ветеранами АТО реалізується найбільш повно, можна вважати Соціально-психологічний центр м. Славутич (Київська область).

Першочергово діяльність Центру була спрямована на захист громадян, які стали жертвами катастрофи в м. Чорнобилі, та полягала у вирішенні проблем соціального та психологічного характеру, які стали наслідком радіоактивного забруднення. 2015 р. Соціально-психологічний центр в м. Славутич переданий у підпорядкування Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції.

Зараз діяльність Центру спрямована на соціально-психологічну допомогу, надання послуг з інформаційної та юридичної допомоги ветеранам війни, учасникам АТО, членам їхніх сімей та громадянам, які переселилися з тимчасово окупованої території України, фізкультурно-оздоровчі послуги.

Демобілізований учасник АТО, який звернувся до Центру по допомогу, спілкується із психологом або соціальним працівником, який здійснює первинний прийом, під час якого відбувається мотиваційна бесіда, яка спрямована на виявлення потреб клієнта. Центр працює за шістьма конкретними напрямками, як-от: соціально-психологічна допомога, юридична (правова) допомога, фізична реабілітація, інформаційна підтримка, допомога родині та направлення до суміжних фахівців інших закладів.

У разі виявлення в колишнього військовослужбовця соціально-психологічних потреб у Центрі надаються індивідуальні консультації психолога, організовується психотерапія, проводяться групові тренінги та групи самопомоги. Групи самопомоги передусім спрямовані на підтримку одним демобілізованих учасників АТО, на обмін досвідом щодо особливостей пристосування кожного з них до умов мирного життя та на взаємодопомогу. Дана форма роботи включає в себе релаксаційні заняття, екскурсії, майстер-класи тощо. Також ефективною формою групової роботи є проведення круглих столів із вирішення актуальних питань цільової групи.

У разі виявлення юридичних потреб Центр надає консультації із правових питань, а саме допомогу в складанні скарг та заяв, адже ветеран стикається з великою кількістю бюрократії на шляху до отримання статусу учасника бойових дій, пільг, допомог, роботи, житла тощо.

Під час проведення фізичної реабілітації технології лікувальної фізкультури та заняття на трена-

жерах сполучаються із психологічними методами: відновлення м'язового тону на масажному кріслі, реабілітація з елементами тілесно-орієнтованої терапії.

Інформаційна підтримка учасника АТО в процесі адаптації до мирного життя здійснюється соціальним працівником шляхом надання рекомендацій щодо покращення сімейних взаємин, позитивної мотивації до здорового способу життя, що загалом приводить до подолання психічної травми та відновлення ресурсів клієнта.

Можливою також є ситуація, коли на первинному прийомі виявляється необхідним направлення демобілізованого учасника АТО до суміжних фахівців, до таких закладів, як міський центр зайнятості, спеціалізована лікарня, управління соціального захисту, військкомат тощо. Але навіть після перенаправлення клієнта до іншого закладу підтримується постійний зв'язок із цією установою щодо допомоги бійцю.

Також важливо те, що після отримання послуги учасниками АТО обов'язково підбиваються підсумки роботи, після чого соціальний працівник та клієнт планують подальше супроводження клієнта.

До того ж на базі Соціально-психологічного центру м. Славутич регулярно випускається газета «Вісник правової та психологічної допомоги». У ній публікується інформація, актуальна для кожного бійця, наприклад, про державні програми професійної адаптації; про те, на що може розраховувати боєць після повернення із зони АТО; розтлумачення пільг із комунальних послуг для учасників АТО.

На базі даного Центру проведено соціологічне дослідження на тему: «Особливості надання демобілізованим учасникам (ветеранам) АТО соціальних послуг у Соціально-психологічному центрі м. Славутича». Як методологічна підстава для дослідження використана система критеріїв якості надання соціальних послуг, розроблена Ю. Приймак. Критерії якості надання соціальних послуг – це ті показники, які є підставою для встановлення норм (стандартів) надання соціальних послуг і за якими можна визначити, наскільки в разі надання конкретної послуги задоволено потреби й інтереси клієнта, наскільки адекватна і професійна діяльність закладів сфери соціальної роботи.

Сукупність критеріїв оцінки якості досліджуваного типу послуг можна поділити на три групи: 1) критерії, що пов'язані з показниками ефективності діяльності закладу сфери соціальної роботи або обслуговування; 2) критерії, що окреслюють параметри якості діяльності соціального працівника як безпосереднього суб'єкта надання соціальної послуги; 3) критерії якості задоволення потреб клієнта шляхом замовленої та отриманої останнім соціальної послуги. Зупинимось більш детально на характеристиці третьої групи критеріїв.

Відкритість як елемент останньої вказує на те, що клієнти повинні знати, як відбувається надання соціальних послуг, хто несе відповідальність за надані послуги, як можна виправити ситуацію в разі неправильних дій. Задоволення потреб клієнтів (відповідність) акцентує увагу на гарантії надання послуг, що відповідають конкретним запитам. Доступність – клієнти повинні мати доступ до закладів сфери соціального обслуговування в зручний час, а вся необхідна для отримання послуг інформація повинна надаватися простою та зрозумілою мовою. Своєчасність надання соціальних послуг є відображенням норми часу, відведеної на обслуговування отримувача послуг, задоволення його потреби, створення умов досягнення мети. Близьким до попереднього є критерій обсягу й періодичності надання соціальної послуги, що є характеристикою кількості повторень обслуговування одного споживача за чітко визначений час. Значний вплив на оцінку якості соціальної послуги має критерій наявності або безперервності її отримання. У цьому контексті варто підкреслити, що ідеальним відображенням якості соціальних послуг є ситуація, в якій очікування клієнтів збігаються з наявними в закладі сфери соціальної роботи або обслуговування нормами ефективності діяльності [6, с. 55–60].

Усі ці критерії відображені в інструментарії нашого дослідження. Анкета соціологічного дослідження складається із дванадцяти запитань.

Метою опитування було виявлення рівня задоволеності демобілізованих учасників (ветеранів) АТО наданням соціальних послуг у Соціально-психологічному центрі м. Славутича.

Предмет опитування – рівень надання демобілізованим учасникам (ветеранам) АТО соціальних послуг у Соціально-психологічному центрі м. Славутича.

Об'єкт опитування – демобілізовані учасники (ветерани) АТО, які отримують соціальні послуги в Соціально-психологічному центрі м. Славутича.

Методом опитування є анкетування.

Вибірка дослідження становить 42 особи.

Результати опитування

1. Як довго Ви берете участь у заходах, організованих Соціально-психологічним центром м. Славутича (див. табл. 1)?

Таблиця 1

№	Варіанти відповіді	Частота	%
1.	Менше 1 року.	7	16,7
2.	1–2 роки.	14	33,3
3.	Більше 2 років.	21	50
	Всього:	42	100

Найбільше респондентів (половина опитаних осіб) понад 2 роки беруть участь у заходах,

організованих Соціально-психологічним центром м. Славутича. Понад дві третини учасників (33,3%) користується послугами Центру приблизно два роки, 16,7% осіб є новачками в даній сфері, оскільки беруть участь у заходах Центру протягом менше 1 року. Це дає змогу визначити, що респонденти зацікавлені в діяльності Центру та позитивно ставляться до його заходів.

2. Як Ви дізналися про можливість брати участь у заходах, організованих Соціально-психологічним центром м. Славутича (див. табл. 2)?

Таблиця 2

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Від родичів чи знайомих.	8	19
2.	Із засобів масової інформації.	4	9,5
3.	Представники Соціально-психологічного Центру м. Славутича самі запропонували мені участь у таких заходах.	30	71,4
	Всього:	42	100

Більше половини опитаних осіб (71,4%) дізналися про можливість брати участь у заходах, організованих Соціально-психологічним центром м. Славутича, від його представників, лише 19% – від родичів чи знайомих, 9,5% – із засобів масової інформації. Це свідчить про те, що найменш дієвим способом інформування для демобілізованих учасників АТО є засоби масової інформації. Такі результати можемо пояснити тим, що представники Центру виступають лідерами думки для потенційних клієнтів, переконуючи їх в ефективності заходів Центру, формуючи в них відчуття довіри.

3. Чи знаєте Ви імена, прізвища, посади співробітників Соціально-психологічного центру м. Славутича, які проводять заходи, у яких Ви берете участь (див. табл. 3)?

Таблиця 3

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Так, знаю.	39	92,9
2.	Ні, не знаю.	3	7,1
	Всього:	42	100

Аналіз показує, що майже всі респонденти (92,9%), які беруть участь у заходах, знають імена, прізвища, посади співробітників Соціально-психологічного центру м. Славутича. Отже, співробітниками Центру сформовано основу для ефективної комунікації із клієнтами, які чітко знають,

Таблиця 4

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Задовольняють повністю.	32	76,2
2.	Задовольняють частково.	10	23,8
3.	Не задовольняють.	0	0
	Всього:	42	100

хто відповідає за якість та своєчасність послуг, що їм надаються.

4. Чи задовольняють Вас умови, в яких проводяться заходи, у яких Ви берете участь (див. табл. 4)?

Результати дослідження свідчать про те, що більшість опитаних, а саме 76,2%, цілком задоволені умовами, в яких проводяться заходи, та лише чверть (23,8%) задоволені частково. Позитивним моментом також є те, що немає осіб, яких би умови не задовольняли.

5. Чи задоволені Ви компетентністю (професійною грамотністю) співробітників Соціально-психологічного центру м. Славутича, які проводять заходи, у яких Ви берете участь (див. табл. 5)?

Таблиця 5

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Задовольняють повністю.	40	95,2
2.	Задовольняють частково.	2	4,8
3.	Не задовольняють.	0	0
	Всього:	42	100

Аналіз даних демонструє, що майже всі респонденти (95,2%) задоволені компетентністю (професійною грамотністю) співробітників Соціально-психологічного центру м. Славутича, які проводять заходи. Лише 4,8% відповіли на дане запитання: «Задовольняють частково». Жодна з осіб не відповіла, що «не задовольняють». Це свідчить про те, що співробітники Центру є висококваліфікованими фахівцями, які проводять заходи на високому рівні.

6. Чи вважаєте Ви, що співробітники Соціально-психологічного центру м. Славутича ввічливі та доброзичливі (див. табл. 6)?

Таблиця 6

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Так, вважаю.	42	100
2.	Ні, не вважаю.	0	0
	Всього:	42	100

Результати свідчать про те, що співробітники Соціально-психологічного центру м. Славутича є ввічливими та доброзичливими, адже це засвідчили 100% респондентів.

7. Чи знаєте Ви контактні дані (наприклад, номер телефону, адресу електронної пошти) керівної особи Соціально-психологічного центру м. Славутича, до якої ви можете звернутися в разі вашої невдоволеності організацією заходів, у яких Ви берете участь (див. табл. 7)?

Таблиця 7

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Так, знаю.	39	92,9
2.	Ні, не знаю.	3	7,1
	Всього:	42	100

Аналіз відповідей на це запитання свідчить про те, що майже всі опитані учасники заходів (92,9%) стверджують, що знають контактні дані керівної особи Соціально-психологічного центру м. Славутича, до якої можна звернутися в разі невдоволеності організацією заходів, лише 7,1% зазначають, що не володіють такою інформацією. Загалом можемо сказати, що будь-які контакти керівництва Центру є відкритими для учасників.

8. Чи надав Вам співробітник Соціально-психологічного центру м. Славутича інформацію, необхідну для участі в заходах, простою та зрозумілою мовою (див. табл. 8)?

Таблиця 8

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Так, надав.	41	97,6
2.	Ні, не надав.	1	2,4
	Всього:	42	100

Отже, співробітники Соціально-психологічного центру м. Славутича доступно та зрозуміло пояснюють інформацію 97,6% учасникам заходів. 2,4% учасників стверджують, що інформація надається незрозуміло.

9. Чи відводять працівники Соціально-психологічного центру м. Славутича достатньо часу для проведення заходів, у яких Ви берете участь, щоб Ви були задоволені їхнім результатом (див. табл. 9)?

Таблиця 9

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Так, відводять.	33	78,6
2.	Іноді часу вистачає, а іноді ні.	9	21,4
3.	Ні, не відводять.	0	0
	Всього:	42	100

Аналіз відповідей на запитання відображає позитивну статистику, адже більшість респондентів (78,6%) вказують на те, що працівники Соціально-психологічного центру м. Славутича відводять достатньо часу для проведення заходів, щоб учасники були задоволені результатом. Менше чверті осіб (21,4%) зазначили, що інколи не вистачає часу на організацію заходів, та жоден респондент не відповів, що співробітники взагалі не відводять достатньо часу для проведення заходів. Це свідчить про те, що заходи проводяться на високому рівні, але іноді з деякими недоліками.

10. Чи існує графік проведення заходів Соціально-психологічного центру м. Славутича, у яких ви берете участь (див. табл. 10)?

За даними дослідження можемо зрозуміти, що більшість осіб (83,3%) вказують на наявність графіка проведення заходів Соціально-психологічного центру м. Славутича, 2,4% стверджують, що такого графіка не існує, та

Таблиця 10

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Так, існує.	35	83,3
2.	Ні, не існує.	1	2,4
3.	Я не маю такої інформації.	6	14,3
	Всього:	42	100

14,3% респондентів зазначають, що така інформація існує, але вони нею не володіють. Можемо сказати, що існує проблема інформованості клієнтів Центру про графік проведення даних заходів.

11. Чи дотримуються співробітники Соціально-психологічного центру м. Славутича цього графіка (див. табл. 11)?

Таблиця 11

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	Так, дотримуються.	41	97,6
2.	Дотримуються час від часу.	1	2,4
3.	Ні, не дотримуються.	0	0
	Всього:	42	100

Аналіз даних свідчить про дотримання співробітниками Соціально-психологічного центру м. Славутича графіка проведення заходів, про що свідчать відповіді 97,6% респондентів, ще 2,4% вказали на дотримання даного графіка час від часу. Та жоден із респондентів не зазначив його недотримання.

12. Ваш вік (див. табл. 12).

Таблиця 12

№	Варіанти відповідей	Частота	%
1.	20–30 років.	16	38,1
2.	31–40 років.	17	40,5
3.	41–50 років.	9	21,4
4.	51–60 років.	0	0
	Всього:	42	100

Аналіз вікових категорій респондентів вказує на те, що в основному учасниками заходів Центру є особи віком від 20 до 40 років, а саме 20–30 років – 38,1%, а 31–40 років – 40,5%. Найстарша категорія (41–50 років) становить 21,4%.

Отже, за підсумками аналізу результатів дослідження можемо сказати, що виявлено високий рівень задоволеності демобілізованих учасників (ветеранів) АТО наданням соціальних послуг, пов'язаний із цілою низкою об'єктивних причин: більшість клієнтів Центру мають тривалий позитивний досвід взаємодії із психологами та соціальними працівниками, які, на думку ветеранів, є ввічливими, доброзичливими і компетентними спеціалістами, які організують роботу із клієнтами в комфортному середовищі, відводячи для неї достатньо часу. Незважаючи на наявність ефективною комунікації між співробітниками, керівництвом Соціально-психологічного центру, з одного

боку, і потенційними й реальними клієнтами організації, з іншого, комунікаційні канали використовуються не повною мірою. Безпосереднє спілкування соціальних працівників, психологів із ветеранами, яких залучають до участі в заходах Центру, можна було б доповнити активною інформаційною кампанією у засобах масової інформації й у соціальних мережах. Проведення такої кампанії водночас могло б вирішити проблему недостатньої інформованості учасників про графік проведення заходів Центру.

Висновки. Отже, ефективність соціальної роботи з ветеранами АТО визначається її системним характером, орієнтацією на сполучення методів психологічної і соціальної реабілітації, дотриманням поетапності в реалізації окремих технологій, залученням до проведення відповідних заходів членів сімей ветеранів. Умовою досягнення такої ефективності є розвиток науково-методичного підґрунтя системи соціальної роботи з ветеранами АТО, що має здійснюватися насамперед у державних організаціях соціальної сфери, в яких можна забезпечити системність, фаховість та безперервність надання таких соціальних послуг, і цілісної всеукраїнської мережі таких державних організацій. Обнадійливим є той факт, що в структурі Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції вже існують організації, які достатньою мірою відповідають таким вимогам і можуть розглядатися як модель для побудови цілісної системи. Яскравим прикладом такої організації є Соціально-психологічний центр м. Славутича, в якому організована високоефективна фахова соціальна робота з ветеранами АТО, про що свідчать результати проведеного нами дослідження.

Література:

1. Стаднік І., Мушкевич М. Психологічні особливості переживання посттравматичного стресового розладу (ПТСР) учасниками зони Антитерористичної операції (АТО). *Психологія: реальність і перспективи* : збірник наукових праць РДГУ. 2015. Вип. 4. С. 244–248.
2. Федан О. Деякі аспекти надання психологічної допомоги учасникам бойових дій на сході України. *Особистість в умовах кризових викликів сучасності* : матеріали Методологічного семінару НАПН України, 24 березня 2016 р. Київ, 2016. С. 515–522.
3. Калмыкова Е. Особенности психотерапии посттравматического стресса. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22. № 4. С. 44–47.
4. Буряк О., Гіневський М., Катеруша Г. Шляхи та методи реабілітації осіб із «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського*

національного університету Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба. 2015. Вип. 3 (44). С. 137–141.

5. Приймак Ю. Критеріальна основа оцінки якості соціальних послуг в Україні. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2017. Т. 20. № 10. С. 55–60.

Чайка И. Ю., Бондаренко И. Ю. Особенности социальной работы с ветеранами антитеррористической операции в Украине в государственных организациях социальной сферы

Целью статьи является определение особенностей социальной работы с ветеранами антитеррористической операции в Украине в государственных организациях социальной сферы. Эффективность социальной работы с ветеранами антитеррористической операции определяется ее системным характером, ориентацией на сочетание методов психологической и социальной реабилитации, соблюдением поэтапности в реализации отдельных технологий, привлечением к проведению соответствующих мероприятий членов семей ветеранов. Условием достижения такой эффективности является развитие научно-методической основы системы социальной работы с ветеранами антитеррористической операции, которая должна осуществляться прежде всего в государственных организациях социальной сферы, в которых можно обеспечить системность, профессионализм и непрерывность предоставления таких социальных услуг, и целостной всеукраинской сети таких государственных организаций. Обнадёживает тот факт, что в структуре Государственной службы Украины по делам ветеранов войны и участников антитеррористической операции уже существуют организации, которые в достаточной мере соответствуют таким требованиям и могут рассматриваться как модель для построения целостной системы. Ярким примером такой организации является социально-психологический центр г. Славутича, в котором организована высокоэффективная профессиональная социальная работа с ветеранами антитеррористической операции, о чем свидетельствуют результаты проведенного нами исследования.

Ключевые слова: социальная услуга, качество социальной услуги, демобилизованный участник военных действий на востоке Украины, психологическая и социальная реабилитация, консультирование.

Chaika I. Yu., Bondarenko I. Yu. The peculiarities of social work with veterans of Antiterrorist operations in Ukraine in public organizations of social sphere

The purpose of this article is to determine the peculiarities of social work with veterans of the Antiterrorist operation in Ukraine in public organizations of the social sphere. The effectiveness of social work with Antiterrorist operation veterans is determined by its systemic nature, the focus on the combination of methods of psychological and social rehabilitation, compliance with phased implementation of certain technologies, involvement in the implementation of appropriate measures of family members of veterans. A condition for achieving such efficiency is the development and scientific and methodological basis of the system of social work with Antiterrorist operation veterans, which should be carried out primarily in public organizations of the social sphere, in which it is possible to ensure systematic, professional and continuous provision of such social services, and an integral all-Ukrainian network of such state organizations. It is encouraging that in the structure of the State Service of Ukraine for War Veterans and participants in the antiterrorist operation there are already organizations that adequately meet such requirements and can be considered as a model for building a holistic system. An example of such an organization is Social-Psychological Center of Slavutych, in which highly effective professional social work with veterans Antiterrorist operation is organized, as evidenced by the results of our research.

Key words: social service, quality of social services, demobilized participant in military operations in eastern Ukraine, psychological and social rehabilitation, consulting.

О. Ф. Яцина

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

КОНСТРУЮВАННЯ ПРАКТИК ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПАРТНЕРСТВА ТА БАТЬКІВСТВА: ДИСКУРСОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

У статті розкрито сукупність дискурсовірних можливостей, що використовуються в конструюванні практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства. Методом обґрунтованої теорії виявлено види шлюбно-сімейного партнерства, що за своїм смислом вбудовуються в позаінституціональний дискурс. Наголошено на відсутності в умовах постмодерної соціальності єдиної основи конструювання практик і утворення ідентичностей. Встановлено, що позаінституціональний дискурс розглянутих практик наповнений поліфонією кодів, знаків, відчутний смисл яких є індикатором індивідуальних цінностей і маніфестує смисл конструйованої практики.

Ключові слова: метод обґрунтованої теорії, гендер, самореферентна ідентичність, аксіологічний плюралізм, подружжя, партнери.

Постановка проблеми. Вплив глобальних суспільних трансформаційних процесів позначається поліфонією смислів та множиною ідентичностей у практиках шлюбно-сімейного партнерства та батьківства. Результати досліджень показують, що об'єктивно зумовлені процеси трансформації відрефлексовуються і проявляються в строкатих конструкціях практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства.

Наукова проблема полягає в тому, що змінюються межі інституціонального розуміння понять «шлюб», «сім'я», «партнерство», «батьківство». Зміна базових принципів утворення стосунків чоловіків/жінок, уреальнюючи множину смислів практик, артикулює запити на самовизначення і самоздійснення множинних ідентифікацій. У соціально-психологічний контекст досліджуваної проблематики потрапляють конструйовані на розділенні шлюбу та сім'ї, подружжя та батьківства практики цивільного партнерства, монобатьківські сім'ї, чайлдфрі. Трансформуються і сім'ї, утворені на шлюбі, з-поміж яких дистантні сім'ї, гостьові шлюби, шлюби вихідного дня.

Соціально-психологічний контекст, в якому розглядаються досліджувані категорії «сім'я», «шлюб», «батьківство», «партнерство», широкий і неоднорідний. Зазначимо наявну традицію структурно-функціонального інтерпретування шлюбу, сім'ї, батьківства, що відображена в доробках значної групи дослідників: Т. Андреєвої, Б. Бергер, Л. Гозмана, І. Кона, А. Тиводар, Л. Шнейдер та ін. Теоретичний аналіз публікацій встановлює, що поняття розглядаються здебільшого в межах структурно-функціональної теорії та теорії символічного інтеракціонізму з акцентуванням на сутності сім'ї як процесу взаємодії, де включеність

людини в структуру шлюбно-сімейних зобов'язань робить подружні стосунки соціально визначеними та забезпечує почуття суб'єктивного благополуччя її членів. Наприклад, у концепції А. Тиводар особистість як суб'єкт шлюбного спів-буття з Іншим є саме тим середовищем, в якому людина із притаманною їй інтенцією самоактуалізації, у спосіб, який сама обирає, намагається «відбутися в усій повноті свого потенціалу» [6, с. 23].

Слушною є думка Ю. Савельєвої про те, що в умовах соціальної реальності «точкою відліку стає не суб'єкт зі своїми субстанціональними якостями, а ті відносини, які ним вибудовуються» [5, с. 29]. Процесуальний аспект життя сім'ї підкреслюється і в публікації Д. Кутузової, де наголошується на тому, що «уявлення про сім'ю конструюються людьми з урахуванням умов часу, місця і соціального контексту» [3, с. 75]. На думку науковця, постмодерністські підходи уможливають дистанціювання від звичної стурбованості структурою і функціями сім'ї на користь різноманітних варіантів переживання того, що означає «бути сім'єю». За висновком О. Кляпець, «уявлення про сім'ю тільки як про малу соціальну групу, члени якої поєднані шлюбними чи кривними взаєминами, і яка здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, основним призначенням якої є народження і виховання дітей, де вона розглядається лише як посередник між соціумом і індивідом у процесі розвитку, зараз опиняються недостатніми, такими, що не відповідають викликам часу» [2].

Зважаючи на вищевикладене, акцент дослідження переноситься з інституціонального дискурсу традиційних практик сім'ї та шлюбу, що

розлого представлено в публікаціях науковців, у полідискурсивний простір, де проблематизуються фемінінність та маскулінінність, стать і ґендер, роль та ідентичність, сімейні й індивідуальні цінності.

Мета статті полягає у з'ясуванні дискурсотвірного потенціалу конструювання практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства.

Виклад основного матеріалу. Винесене в назву поняття «дискурсотвірний» у контексті дослідження вказує на виявлені в комунікативному просторі мовні конструкти, які відтворюють зміст, співвідносний зі смислами практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства і маркований типами конструюваних у них самореферентних ідентичностей.

На наш погляд, сучасні практики шлюбно-сімейного партнерства та батьківства демонструють відкритість у конструюванні практик та множинних ідентичностей. Зважаючи на це, постмодерні трансформації досліджуваних нами практик можуть бути пояснені з позицій соціального конструкціонізму і дискурсивного підходу. Тому для емпіричного дослідження не здається суперечливим поєднання аналізу особистих історій і пов'язаних із ними практик та ідентичностей, де дискурс несе своє навантаження в їхньому утворенні.

Для розв'язання поставленого завдання використано метод обґрунтованої теорії. Вибірка для методу обґрунтованої теорії утворювалася з текстів автонаративів інтерв'ююваних та доповнювалася матеріалами автонаративів з інтернет-джерел, які максимально забезпечують інформацією з погляду побудови теорії. Це дозволяє виявити мовні конструкти, які відтворюють зміст, співвідносний зі смислами практик.

У процесі аналізу нами виявлені такі види шлюбно-сімейного партнерства і батьківства: 1) господарсько-фінансове партнерство (кар'єрний / бікар'єрний шлюб, дистантна сім'я, гостьовий шлюб, шлюб вихідного дня, цивільний шлюб); 2) сексуальне партнерство (снєк, вільний союз, пікап, конкубінат, поліаморні та гомосексуальні партнерства); 3) батьківства (соціальне батьківство, гомосексуальне батьківство, сурогатне батьківство, дистантне, відтерміноване і «не-батьківство»), що за своїм смислом вбудовуються в позаінституціональний дискурс. Зазначене поняття тлумачимо як контекст, який продукує конструювання практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства, які не відповідають чи не повною мірою відповідають нормативним приписам інституціонального дискурсу, тому що не скеровуються імперативами рольової дихотомії і ґендерно маркованої поведінки.

Попри свободу конструювання в текстових фрагментах практик цивільного партнерства прочитується імпліцитний смисл: для жінки він вияв-

ляється в нормативності стосунків, що підсилюється маркером «діти», для чоловіка – у свободі від зобов'язань, чоловічому прагненні до побутового комфорту, де вирішуються питання, пов'язані із прасуванням, прибиранням, готуванням і доступністю сексуальних стосунків.

Зауважимо, що виявлений дискурсотвірний концепт «діти» у цивільному партнерстві не об'єктивується як мотив шлюбу. Продовження роду не пов'язано зі шлюбністю, а означення себе батьком/матір'ю не прив'язано до статусу подружжя. Питання дітонородження в таких практиках може бути індивідуальним рішенням жінки або мотивовано відтерміноване обома партнерами. Вочевидь, цивільне партнерство містить різні уявлення про смисл взаємин. Для жінки стосунки повинні мати статусну визначеність, що зумовлено наслідками седиментованого досвіду про сім'ю, активованого культурно-зумовленими предикторами смислів: *«чоловіком і дружиною ми так і не стали <...> не розписалися»*. А чоловіка задовольняє партнерство, де визначальним є не статус, а емоційна близькість, цінність дітності та сприймання себе батьком. Зауважуємо, що в практиці цивільного партнерства і без офіційності стосунків жінка означає себе як дружина, господарка, мати, а чоловік виконує функції господаря, сексуального партнера, самовизначаючись у цих ідентичностях. Отже, відсутність офіційного статусу подружжя не позначається на розрізненні ідентичностей чоловіка/жінки і вказує на розрив між ґендером та ідентичністю, зауважуючи умовність цього соціокультурно утвореного зв'язку. Проте фінансово-господарське партнерство вказує на утворення іншого зв'язку: партнерство – батьківство.

Шлюбно-сімейне партнерство в практиках кар'єрного / бікар'єрного шлюбу дискурсивно означено в термінах «функціонально-рольова взаємодія» та «індивідуальні цінності». Відмежовуючи себе від ролі домогосподарки, сучасні жінки все частіше відтермінують і материнство або обмежують кількість народжень дітей, мотивуючи це професійною діяльністю, яка забезпечує їхню економічну самостійність і/чи орієнтацією на кар'єру, наближує бажання бути успішною, професійно реалізованою. Оскільки чоловіки і самі кар'єрно зорієнтовані, то стосунки із дружиною відповідають такій формі партнерства, де кожен прагне професійної самореалізації. Дискурсотвірний концепт сексуальності в таких практиках розглядається в термінах, не пов'язаних із репродукцією або з низькою репродуктивною настановою. Тому останнє розглядається як свідомо відтермінований мотив, що не узгоджується зі шлюбністю й ідентифікацією з материнством/батьківством, вказує на формальність атрибута шлюбу для даної практики. Цей факт суттєво змінює смисл

кар'єрного шлюбу, утвореного не за модусом «так треба», «так прийнято», а конструйованого за модусом «так хочу», що об'єктивується й означається в категоріях: «професійна реалізованість», «кар'єрне зростання», «фінансова стабільність». Отже, самореалізація щодо жінки вже не розглядається тільки в сегменті шлюб, діти, сім'я, а розширюється вибором інших сфер діяльності. Проте саме шлюб, сім'ю і дітей можна розглядати як мотивувальні для професійної кар'єри як жінок, так і чоловіків: щоби бути економічно незалежною/незалежним від партнера і реалізувати свої кар'єрні плани до, після чи в проміжку між народженням дитини/дітей.

У практиках кар'єрного / бікар'єрного шлюбу дискурсотвірними виявлено концепти «кар'єра» та «материнство», навколо чого вибудовуються конструкти, що своїм змістом розкривають смисл партнерства: неготовність відмовитися від *«проєкту, щоби присвятити себе сім'ї»*. Розрізнена професійна ідентичність *«успішної молодої бізнес-леді»* у ситуації вибору між кар'єрою і материнством розкривається у вербальному конструкті *«стало хотітись народити малюка, ал е<...>»*. Отже, область дискурсивності (у контексті нашого дослідження область дискурсивності вказує на те, що вона має домінантне значення і розглядається автономно від інших елементів) визначається господарсько-фінансовою функцією практики, через що відтермінується батьківство. У назві практики відтворено, що партнери мають одну вузлову точку – кар'єру, яка позначає ціннісний смисл конструйованої практики.

Виходячи з того, що за постмодерністською концепцією має значення творення нових повідомлень на вже встановлені коди, практики гостьового (екстериторіального) шлюбу та шлюбу вихідного дня привертають увагу вже своїми назвами, за якими, власне, і проглядається структура дискурсу, що виявляє новизну коду/сценарію практик. Попри те, що феномен гостьових (екстериторіальних) шлюбів та шлюбів вихідного дня здається новим, у сучасних реаліях такі практики мають прогноз стати тенденцією зміни соціальності. Серед причин так вважати назвемо ті, що є очевидними: жіноча незалежність, мотивація кар'єрної успішності, фінансової стабільності, новітні репродуктивні технології. Смисл такого шлюбно-сімейного партнерства виявляється в рівності партнерів, що має особливе значення для жінки, яка вивільняється від виконання функцій, соціокультурно визначених її жіночими обов'язками, що забирають багато часу і потребують чималих зусиль.

Особливість практики гостьового шлюбу бачимо в поєднанні офіційної реєстрації стосунків як норми з індивідуальними смислом функціонування шлюбу. Смисл гостьового шлюбу розкривається в способах, прийнятних для подружжя,

яке цінує власну свободу, особистий простір і має своє уявлення про побутовий комфорт. Останнє пов'язано з певними звичками, біоритмами, стилем життя, які не змінюються подружжям тільки через те, що не подобаються / не збігаються з поглядами шлюбного партнера. Такі практики конструюють ризоморфну конфігурацію, де ядро стосунків утворюють не повсякденні побутові ситуації, а наповненість взаємин іншим смислом. Наприклад, цікава і престижна робота, на якій жінка / чоловік пропадає зранку і до вечора, створює ситуацію, коли *«не до чоловіка. Звичайно, добре, що він є, але на відстані»*, *«коли разом – тоскно, нарізно – сумно»*. Зручність таких стосунків виявляється в тому, що сексуальна функція на довгий час залишається привабливою для обох і не перетворюється на подружній обов'язок. Міра свободи кожного, частота зустрічей, участь у вихованні, господарсько-фінансові умови – усе стає наслідком домовленостей між ними. А дискурсивно означений конструкт *«одружені партнери»* інтерпретується за змістом ключових маркерів: *свобода вибору, самотійність, довіра, повага, прийняття*.

Роздільне проживання в дистантній сім'ї, коли один із подружжя або обоє працюють за кордоном, за Г. Венгер, влучно називається «шлюбом без сім'ї» і розуміється як те, що, з одного боку, подружжя проживає окремо, а з іншого боку, батьки і діти теж проживають нарізно [1]. Віддання переваги в дистантній сім'ї шлюбно-сімейному партнерству, цілеспрямованому на виконання однієї сімейної функції – господарсько-фінансової, вочевидь, підважує ціннісність дітності і батьківства та сімейної взаємодії батьки – діти. Отже, виховна функція змінюється на формальне виховання «Скайпом», а батьківство стає фрагментарним.

У процесі аналізу дискурсотвірних особливостей конструювання практик фокус дослідження спрямовано на виявлення і використання ключових кодів текстів, прийнятих як засіб артикуляції й конструювання означених практик. Виявлено, що вербальні конструкти фрагментів текстів розглянутих практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства вирізняє все більша віддаленість від стереотипів та шаблонності шлюбної взаємодії і висока міра конвенціональності між подружжям/партнерами, що регулюється власними уявленнями доцільності, зручності, проектування, відповідає характеру позаінституціонального дискурсу.

Вид шлюбно-сімейного партнерства – сексуальне партнерство – розглянемо в практиках конкубіату (тривалі стосунки чоловіка/жінки поза шлюбом). Особливістю сучасного конкубіату є те, що в стосунки не виключається репродукція і, на відміну від давньоримської практики, діти, народжені від таких стосунків, визнаються сексуальним партнером. У такий спосіб утворюються практики,

де чоловік визнає дитину своєю, виконує щодо неї батьківські функції чи має місце мішана практика батьківства, коли чоловік приймає дитину, народжену його дружиною від іншого партнера, чи утворюється практика, коли чоловік має офіційний шлюб і підтримує сексуальні стосунки з іншою жінкою та батьківські контакти з дитиною від неї. Зазначене вказує на те, що в таких ситуаціях відбувся розрив між шлюбом і батьківством та утворився інший зв'язок – між партнерством і батьківством. Така конфігурація ілюструє, що в поліфонії практик лінійка «шлюб, сім'я, партнерство та батьківство» може утворювати різні поєднання, що зумовлені цінністю стосунків, дітністю та батьківством.

Вищезазначене доречно пов'язати з емерджентністю. У контексті дослідження ми спостерігаємо її у тому, що не всі сім'ї утворюються на шлюбі, не всі шлюби утворюються заради продовження роду, не всі партнерства завершуються шлюбом тощо. Отже, шлюбно-сімейному партнерству та батьківству притаманна емерджентність, властивості якої не можуть бути пояснені тільки через ознаки категорій «шлюб», «сім'я», «партнерство» та «батьківство», як вони інтерпретуються інституціональним дискурсом, і без урахування багатоманітності зв'язків між ними. Останні, на наше переконання, є ключем емерджентності: різність шлюбів, сімей, партнерств та батьківств є наслідком відкритості для різного роду зв'язків, що утворюють різні структури практик із різними конфігураціями ідентичностей.

Дискурсотвірний концепт «сексуальність» розглядається як утворюючий компонент смислів практик партнерства, в яких сексуальність репрезентується в множинності її проявів. Індивідуальний ціннісний смисл сексуальності визначається в субкатегоріях «свобода», «насолада», «різноманітність», функціональність яких у тому, щоби відчувати сексуальне задоволення, вгамувати цікавість до експериментів зі своєю розмаїтістю на шляху дослідження своєї сексуальності. Отже, шлюбно-сімейне партнерство в дискурсивних поліаморних практиках являє собою сконструйовану сексуальну поведінку, орієнтовану на індивідуальні цінності, здебільшого на просексуальну функцію партнерства, експериментування та самореференціювання сексуальних ідентичностей.

Практики чайлдфрі потребують пояснення через те, що ми віднесли їх і до шлюбно-сімейного партнерства і до практики «не-батьківства», і в такий спосіб зазначили маргінальну позицію практики в позаінституціональному дискурсі. Попри те, що у вітчизняній науці поняття «маргінальність» уточнюється категоріями соціальна, гранична та субкультурна через невизначеність соціальної позиції, ми тлумачимо маргінальність

(граничність) чайлдфрі щодо практики батьківства, що за проективним модусом може змінитися.

Спроба внести «чіткість у демаркацію семантичних меж» між ідентифікаційними поняттями досліджуваного поля завершилась тлумаченням чайлдфрі як того, що «стосується людей, які уклали шлюб і живуть повноцінним сексуальним життям, але цілеспрямовано вживають заходів для того, щоби в них не народжувалися діти», це добровільно бездітні [4, с. 46]. Аргументи прихильників чайлдфрі висувуються на: користь свободи і незалежності, можливості більше часу витратити на себе, свої захоплення, більше шансів добитися кар'єрного росту, реалізувати себе як особистість, матеріальну спроможність: можливість більше витратити на себе; менше обов'язків, клопоту, відповідальності й ін. Перелічене артикулює індивідуально-особистісні предиктори смислів, в яких заперечення щодо себе практики батьківства означає життєву позицію, цілеорієнтовану на інші смисли, зокрема на гедоністичні цінності, що опредметнюються змістом професійної діяльності, захоплюючим хобі, творчістю чи іншими переконаннями. Із цього випливає, що інституціональні норми дітності та батьківства в практиках чайлдфрі переосмислюються і створюються інші норми – життя без наміру продовжувати рід. Конструювання їх відбувається не на культурно-обумовлених, а на індивідуально-особистісних та емоційно-чутливих предикторах смислів, активованих дією механізмів суб'єктивної рефлексії й особистісної інтерпретації. Унаслідок цього утворюється субкультурна практика із засадовою щодо себе іншою нормою: «не-батьківством», цінностями гедонізму й практицизму, зі смислом життя «для себе» і з відповідною стратегією поведінки.

Аналіз емпіричного корпусу дозволяє систематизувати виявлені особливості мовних конструктів, які відтворюють зміст, співвідносний зі смислами практик і маркованими типами конструйованих у них самореферентних ідентичностей. Отже, дискурсотвірний потенціал досліджуваних практик утворюється концептами, що, користуючись термінологією апарату дослідження, об'єктивують категорії: цінність, функціональність, сексуальність, роль / ідентичність, стосунки, смисл/мотив:

– цінність (об'єктивується такими концептами: «комфорт», «діти» «кар'єра», «материнство», «свобода вибору»);

– функціональність (раціональність, прагматизм, корисність, зручність: «життя без дітей», «з дитиною не належиш сам собі», «аби знову вся сім'я була разом», «господарство», «заробітки», «матеріальні речі»);

– сексуальність (об'єктивується в понятті «поліаморія», аргументується поняттями: «секс», «тактильність», «інтим», «бажання», «любов», «щастя», «почуття», «межі і бажання», «гра»);

– стосунки («емоційна близькість», «само-стійність», «довіра», «повага», «прийняття», «паралельні стосунки»);

– смисл/мотив (*гостьовий, дистантний, снєк, пікап, поліаморія, чайлдфрі*);

– роль/ідентичність (координується змістом власних переживань: «Скайп-мама», «батьки по Скайпу», «тато-одинак», «дві мами», «одружені партнери», «бізнес-леді», «Я бісексуалка», «діти заробітчани», «євросироти», «інший партнер», «постійні партнери», «основний партнер», «бувша дівчина», «полі», «пара», «мій чоловік», «друг», «коханець»).

Примітно, що в назвах практик, попри близькість ядра: шлюб, сім'я, партнерство, батьківство, їхню специфіку увиразнюють периферійні зони: *гостьовий, дистантний, снєк, пікап, поліаморія, чайлдфрі*, уточнюючий зміст яких розкривається виявленими дискурсотвірними концептами. У назвах практик семантичний зміст зазначених концептів вказує не тільки на характер співвідношення ядра і периферії – артикулюється увага на їхній контекстуальності, позначеній позаінституціональним дискурсом. Виявляється, що периферія є більш конституювальною ознакою змін, рельєфно відтворюючись у смислах постмодерних трансформацій практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства.

Показово, що вони артикулюють поліфонію смислів практик, що пояснюється різницею в сприйнятті знаків як релевантних цінностей, еквівалентних власним уявленням про їхню функціональність у конструюванні конкретних смислів практик та розрізненні й означуванні ідентичностей. Зважаючи на це, виявлені в текстах автотекстів дискурсотвірні концепти не тільки вказують на трансформацію смислових значень концептів, а й установлюють, який дискурс відтворює ця артикуляція. За конкретними концептами та розміщенням ключових знаків у вербальних конструктах прочитуються смислові значення, які конкретизують мотиви стосунків, цінності подружжя/партнерів, смисли конструйованого шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, ідентифікації із суб'єктивними позиціями учасників комунікативних ситуацій.

Отже, конструкт «шлюбно-сімейне партнерство» категоризується дискурсотвірними концеп-

тами, що в поєднанні зі специфічним соціальним ефектом – позаінституціональним дискурсом – утворюють різні конфігурації шлюбно-сімейного партнерства: господарсько-фінансове і сексуальне партнерство, батьківства і «не батьківства». Встановлено, що позаінституціональний дискурс розглянутих практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства наповнений поліфонією кодів, знаків, відчутний смисл яких є індикатором індивідуальних цінностей і маніфестує смисл конструйованої практики. Із чого робимо висновок про те, що ціннісні смисли практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства мають особливості, що суттєво вирізняють їх від шлюбно-сімейних практик, утворених у межах інституціонального дискурсу.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в тому, щоби описати виявлені методом обґрунтованої теорії моделі самореферентних ідентичностей.

Література:

1. Венгер Г. Теоретичні основи дослідження рольових відносин у дистантних сім'ях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 1 (7). С. 17–19.
2. Кляпець О. Конструювання сім'ї: від групи до команди... URL: http://www.lib.iitta.gov.ua/10617/.../Сімя%20як%20команда_Кляпець... (дата звернення: 07.06.2018).
3. Кутузова Д. «Быть семьей»: взгляд с точки зрения социального конструкционизма. *Постнеклассическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход*. 2005. № 1 (2). С. 72–93.
4. Материнство и отцовство сквозь призму времени и культур : материалы Девятой международной научной конференции РАИЖИ РАН, г. Смоленск, 13–16 октября 2016 г. Смоленск, 2016. 444 с.
5. Савельєва Ю. Соціально-філософське осмислення сімейних зв'язків в епоху мережевого суспільства: Схід проти Заходу. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2015. № 1. С. 29–35.
6. Тиводар А. Личность как субъект со-бытия в брачных отношениях : автореф. дис. ... докт. псих. наук: 19.00.01. Краснодар, 2008. 47 с.

Яцина Е. Ф. Конструирование практик брачно-семейного партнерства и родительства: дискурсообразующий потенциал

В статье раскрыты дискурсообразующие возможности, которые используются в конструировании практик брачно-семейного партнерства и родительства. Методом обоснованной теории выявлены виды практик брачно-семейного партнерства и родительства, которые своим смыслом встраиваются во внеинституциональный дискурс. Подчеркивается отсутствие в условиях постмодерной социальности единого основания конструирования практик и идентичностей. Установлено, что внеинституциональный дискурс рассмотренных практик наполнен полифонией кодов, знаков, осязаемый смысл которых становится индикатором индивидуальных ценностей и манифестирует смысл конструированной практики.

Ключевые слова: метод обоснованной теории, гендер, самореферентная идентичность, аксиологический плюрализм, супруги, партнеры.

Yatsyna O. F. Constructing of practices of marriage and family partnership and paternity: discourse-forming potential

The article describes a set of discourse-forming opportunities that are used in the constructing of marriage-family partnerships and parenting practices. By the method of the substantiated theory the types of marriage-family partnership and paternity, which in their sense are built into non-institutional discourse. It is noted that in a postmodern sociality the absence of a single basis for constructing practices and identity formation. It has been established that the extra-institutional discourse of the considered practices is filled with a polyphony of codes, signs, the tangible meaning of which is an indicator of values and manifests the meaning of constructed practice.

Key words: method of substantiated theory, gender, self-referential identities, spouses, partners.

НОТАТКИ